

И. А. ЕҒУВОВ

**ЎЗБЕК РОМАНИ
ТАДРИЖИ**

ТОШКЕНТ-2006

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ

ВАЗИРЛИГИ

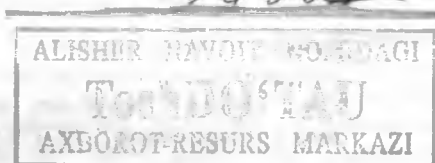
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ

УНИВЕРСИТЕТИ

ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ

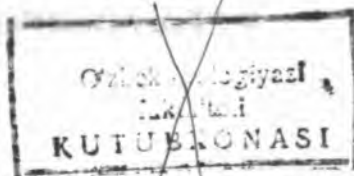
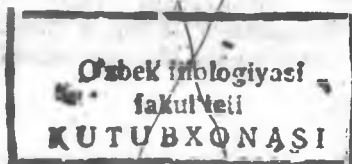
ЎЗБЕК РОМАНИ ТАДРИЖИ

36992

18

“Fan va texnologiya”

Ёкубов Исломжон Аҳмаджонович. Ўзбек романи тадрижи
(Масъул мух. Қ. Йўлдошев). Т.: “Fan va texnologiya,” 2006 -164 б.

Ушбу монографияда миллий истиклол даври ўзбек романчилиги тараккиёт хусусиятларини назарий асосда умумлаштиришга, энг муҳим ўзгаришларнинг етакчи тамойиллари ва асосларини белгилашга ҳаракат қилинган. Ҳамза, Қодирий, Чулпон, Ойбек романларида ғоявий-маърифий дидактикадан романтик талкин ва реалистик тасвирга томон тадрижий силжиш мавжудлигига асосланган муаллиф адабий ҳодисалар моҳиятини унинг ички табиатидан келтириб чиқаради. Бутун олам ривожланишининг тадрижи билан роман жанри тараккиётини зарурий боғланиш ва алоқадорликда олиб қарайди. Ўзбек романчилигини бир бутунликда, яхлит тарзда англашга интилади. Китобда ҳозирги ўзбек романларидаги нореалистик изланишлар жанрнинг ички динамикаси, миллий-эстетик тафаккур ривожини билан узвий боғлиқликда О.Мухтор, Э.Самандар, Ҳ.Шайхов, Т.Мурод, Ш.Бутаев, С.Вафо, У.Ҳамдам сингари турли авлодга мансуб носирлар ижоди мисолида кузатилади.

Монография адабиётшунослар, Олий ўқув юртларининг бакалаврият ва магистратура босқичи талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар, шунингдек, адабиёт ихлосмандларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Педагогика фанлари доктори,
профессор **Қ. ЙЎЛДОШЕВ**

Тақризчилар:

Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор
С.МИРВАЛИЕВ

Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор,
Ҳамза номидаги Республика Давлат
мукофот совриндори **У. НОРМАТОВ**

Монография ЎзМУ “Ўзбек филологияси” факультети Илмий
Кенгашининг 28 апрель 2006 йилдаги мажлиси қарорига мувофиқ нашрга
тавсия этилди. (8-сонли баённома.)

©, “Fan va texnologiya”, 2006.

Ушбу китоб падари бузрукворимиз
Аҳмадjon Мухаммадқуб ўглининг
порлоқ хотирасига бағишланади.

БИРИНЧИ БЎЛИМ:

1.1. ТУТАШ ТОМИРЛАР: ПОЭТИК ИЖОД ИМКОНИЯТЛАРИ

Миллий ўзликни англаш ва англатиш, миллат тақдирига, унинг ўтмиши ва бугунига куйиниш маъсулияти ҳамиша чинакам истеъдодлар зиммасига тушган. Шу маънода, Республикамиз Приезиденти И.А.Каримовнинг: “*Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни ачглашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг шидизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз*”¹ - деган сўзлари ғоятда ибратлидир. XX асрнинг ўнинчи йилларидан эътиборан яратилаётган ўзбек романлари халқимизнинг эстетик эҳтиёжини қондиришга бўлган интилишлар самараси ўзaroқ, ижодий тафаккур ва жанр поэтикасининг тадрижий тараққиётини таъминлади. Юксак умуминсоний ғояларни, янгилаиш жараёни табиатини, бадний тафаккур ва ижодий тажриба такомили борасидаги ўзгаришларни бетақрор бадний шаклларда акс эттирган ўзбек романчилиги тадрижини юқлит холда кузатиш маънавий-эстетик тафаккур сарчашмаларини лавримизга ҳамоҳанг тарзда англаш имконини беради. Юртбошимиз ҳақли таъсирлаганларидай, “*Сиёсатимизнинг асосий мақсади ...Ўзбекистонни, унинг бой ўтмишини, маданиятини ҳозирги кунини ва бу ерда амалга ошириляётган ўзгаришлар жараёнини дунёга танитишдир*”² Шундай экан, маданий-адабий тараққиётни таъминлаган ички ва ташқи омилларни ўрганишга бўлган эҳтиёж бугун ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этади.

Ҳозирги ўзбек адабиётида мавжуд бадний шаклларнинг кўпчилиги, услуб воситалари, нозик латофат, юксак бадний маҳорат халқимизнинг неча асрлик адабий-бадний кашфиётларига туташдир. Зеро, дунё халқлари сўз санъати ҳамиша маданий - адабий ҳамкорлик заминида ривожланади. Узoқ ўтмишнинг умуминсоний ғоялари, бадний образлари, шаклий-услубий воситалари улуг калам соҳиблари учун ҳамиша илҳом булоғи бўлиб келган.

Барча халқларнинг адабиётлари қадимий гўзал тафаккур маҳсуллари заминига майдонга келиб, шаклланган. Ташқи оламнинг фантастик инъикоси инсон тафаккурининг ривожи, эътиқодига боғлиқ тарзда мазмунан бойиб борган. Мифология реал ҳаётга яқинлашган сари унинг образлари ҳаётийлик касб эта борган.

¹ Каримов И.А. XX1 аср бусағасида халқсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кўрсаткичлари.-Т.: Ўзбекистон, 1977, 137 б.

² Каримов И.А. Миллий юксалтиш йулида.-Т.: Ўзбекистон. 1998, 122 б.

Маълумки, юнон мифологияси шу халкнинг дostonнависи, драматургу шоири, рассомнио хайкалтароши учун зилол булоқ сифатида хизмат қилган. Улуғ Гомернинг *“Илиада”*, *“Одиссея”* дostonлари мавзуси юнонлар билан трояликлар ўртасида бўлиб ўтган уруш ҳақидаги афсона ва ривоятлардан олинган ³.

Тасвирнинг равшан ва таъсирли булишини таъминлашга уринган Гомер табиатдаги ва кундалик ҳаётдаги ҳодисалар, воқеа-манзаралар, қаҳрамон хатги-ҳаракатию кифёси тасвирини ўқтин-ўқтин муқояса қилиб борган. Шу асосда алоҳида-алоҳида кўринган манзара ва тушунчаларни йиғиб, яхлит тасвирни ҳосил қила олган. Бугунги ўзбек романчилигида ҳам реаллик билан ҳаёлот, афсона, ривоят, ҳикмат билан реал қисмат қўшилиши каби ҳолатлар кўзга ташланади. Бу ҳол модернизм билангина эмас, балки тарихий анъанадан буткул узилмаган тарзда изоҳланиши мақсадга мувофиқдир.

Гомер асарларига мазмунан яқинлик, қаҳрамонлар тасвири ва бадий воситаларидаги ўхшашлик Шарқ ва Ғарб халқлари адабиётида яққол кўзга ташланади. Бундай умумий муштараклик ҳаётий шароит, жанр тараққиёти, услуб, анъана сингаги масалаларга бориб тақалади. Эпик анъана доирасида олиб қарасак, жаҳон халқлари фольклорига хос кўплаб услубий ўхшашликлар кўринади. *“Манас”*даги Манас, *“Нибелунгома”*даги Зингфрид, *“Алпсмиш”*даги Алпюмиш; *“Амирина”*, *“Сосунлик Довуд”*, *“Жангар”*, *“Гесер”*, *“Гурӯғли”*, *“Маспошишо”* дostonлари қаҳрамонларида ҳам тарихий давр идеаллари мужассамлашган. Улар ўртасида жуда кўп шаклий-услубий муштаракликлар мавжуд.

Улуғ Фирдавсий *“Шоҳнома”*⁴ асарида тарихий-адабий анъанага эргашиб, Шарқ киссаларидан унумли фойдаланган. У Хисрав, Ширин каби образларга мурожаат қилган. Реал воқеаларга солнома ва саргузаштларни қўшиб тасвирлаган. Ўз даври зиддиятларини ишқий саргузаштлардан фойдаланиб, ифодалашни кўзлаган Низомий ижодий концепциясига кўра ҳар қандай шахсий номағруб майллар, хусусан, худбинлик иллатини қаттиқ қоралар экан, илм-маърифат, севги-садоқат, ободончилик-осойишталикни улуғлаган, анъанага ижодий ёндошган. Хисрав Дехлавий ҳам асарларининг сюжет қурилиши, образлар талқинида шу йўлдан борган. Навоийнинг ноёб эпик қобилияти намунаси бўлган *“Ҳамса”* дostonларида ҳам анъана билан боғлиқ адабий факторлар роли бекиёсдир.

Барча замонларда илғор фикрли кишиларнинг тафаккури ва руҳиятини даврнинг муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммоларидан келиб чиқувчи масалалар забт этган. Улар ўз даври тафаккури доирасида муҳим саналган масалаларга муайян муносабат билдирганлар.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ҳар бир муаллифгина эмас, бир муаллифнинг турли асарларида ўзига хос бетакрор ғоявий-бадий услубдан фойдаланилган. Шу тариқа адабиётимиз гўзал фикрлар ҳиссбига ҳам, нозик

³ Бу ҳақда қаранг: Гомер. Илиада. Т.: Адабиёт ва санъат, 1988

⁴ Қаранг: Фирдавсий. Шоҳнома. Т.: Адабиёт ва санъат, 1994

ва ёркин маъноларга ҳам бойиб, шаклан ранг-баранглик касб эта борган. Бирок мифологик шакллардаги адабий меросларга фаол мурожаат қилиш барча даврлар адабиётига хос хусусиятдир. Мухими, мавжуд анъанани ғоявий-бадий, шаклий-услубий жиҳатдан давр ҳаёти ҳамда замонанинг долзарб масалаларига узвий туташгириш, поэтик ижод имкониятларини янада кенгайтиришда маҳорат кўрсата билишдадир.

Синкретик характерга эга бўлган Навоий ижодида салафлари Фирдавсий, Атгор, Румий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Умар Хайём, Шайх Саъдий ва Ўз замонида яшаган устозлари Лутфий, Жомийларнинг илғор ғоявий-бадий анъаналарини ҳам, Ўз ижодий тажрибаларини ҳам кузатамиз. Аксарият улкан сўз санъаткорлари каби Навоий ҳам тўлақонли истеъдоди ва маслагини намоён этишда ранг-баранг бадий-услублардан ижодий фойдаланган. Унинг ягона эстетик идеали ҳар бир алоҳида достонида хилма-хил бадий кўринишларда ифодаланган экан, бу Навоийнинг бадий-эстетик фантазiasi бойлиги, истеъдод йўналиши серқирралиги билан изоҳланади.

Шоирнинг тасвир маҳоратидаги сержилолик ва буёқдорлик Ўзига хос тарзда уйғуллашиб кетади. Унинг илғор санъаткорлиги анъана доирасида чекланиб қолмасдан, оригиналлиқни таъминлай олишида яққол намоён бўлади. Биз Навоий мероси мисолида поэтик ижод имкониятлари барча замонларда ҳам бекиёс эканлигини, фақат уни юзага чиқаришда истеъдод ва маҳорат зарурлигини англаймиз.

Навоийни “*фикр санъаткори*” сифатида намоён этган “*Ҳайрат ул-аброр*” достони “*Махзан ул-асрор*” (Низомий), “*Матла ул-анвор*” (Дехлавий) ютуқларидан баҳра олиш, ривожлантириш асосида юзага келган. Фалсафий-дидактик дostonчилик анъаналарини ривожлантирган Навоий ўзининг адабий-фалсафий, этик-эстетик, ижтимоий-сиёсий, илмий-маърифий қарашларини ифода эта олди. У дидактик тасвир етакчилигига путур етказмаган ҳолда анъанавий тасвирий воситалар, бадий сифатлаш ва таққослашлар, ҳикоя, масал ва ривоятлардан унумли фойдаланди. Буларсиз дostonнинг эстетик таъсирчанлиги таъминланмаган булар эди. Навоий аллегорик, реалистик ва дидактик ҳикояларни дostonга киритиб, мазкур жанрларда ҳам маҳоратини ўзига хос тарзда намоён этди⁵.

Дарҳақиқат, Навоий “*манзум дурлар*” ҳақида “*онча сўз*” деган мутафаккир. У ишқий-романтик дoston саналмиш “*Фарҳод ва Ширин*”⁶ да анъанавий асарларда эпизодик ўрин тутган Фарҳод образи билан боглик ҳикояни асос қилиб, мавзу эътибори, ғоявий асослари, образлар олами билан Ўзига хос дostonни ярата олган. Икки ёшнинг муҳаббатини кенг планли саргузашт сифатида тасвирлар экан, асар тўқимасини янги-янги лавҳалар билан бойитиб борган. Навоий солномалар, архаик-эпик манбалардан сараланган ишқий-романтик дoston имкониятларини анча кенгайтирди. Ўз эътиқоди, эстетик идеалини, ошиқона ва орифона қарашларини ифодалади. Ғоявий мазмун ва сюжетда кўпқатламлилиқни, характерлар тасвирида

⁵ Қаранг: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр*. Адабиёт ва санъат, Т.: 1989

⁶ Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин*. Т.: Адабиёт ва санъат, 1989

мураккабликни, тил ва услубда уйғунликни таъминлай олди. Навоийнинг юксак гуманизми, дostonларининг шакл бирлиги эътибор қозонди.

Навоий дostonларида афсоналардан мувофиқ шакл “*либоси мавзун*” танлаб, тафаккуридаги ўй-фикр, кўнглидаги туйғулар, хайёллари олам (тахайюл) идаги орзу-интилишларини “*руҳ майли*”га мувофиқ ифодалади. У “*Лайли ва Мажнун*”⁷ ни ёзар экан, “*маънису дақиқу*” (теран), “*лафзи ширин*” (ифода ва услуги) янги дoston яратишни ният қилган. Тинимсиз изланишларидан кейингина бу ишга қўл урган.

Бугунги насримизда ҳам маънавий-рухий, шаклий-услубий изланишлар кўпроқ қузатилаётган экан, диний-исломий ақидалар, тасаввуф фалсафаси ва эстетикаси, ижтимоий-ахлоқий ёндошув, шарқона миллий руҳнинг янгича ифода шакллари билан қўшиливи поэтик ижод имкониятларини янада кенгайтириши шубҳасиздир. Бугунги романларда бадиийлик ва тарихий хроника, илмийлик қоришиқлиги ҳам қузатиладики, бу унинг маълум даражада ўрта аср насри аънаналаридан унча узоклашмаганлигини ҳам кўрсатади. Зеро, санъат ҳар бир тарихий туб ўзгаришлар даврида буткул қайтадан қурилмайди. У хамиша адабий тажрибаларга кучли эҳтиёж сезадики, бу эстетик қонуниятлар билан узвий алоқадор тарзда кечади.

Аънаналарнинг ижодий давом этиши жаҳон адабиёти илғор реалистик тажрибаларини дадил ўзлаштиришни, эстетик тамойилларнинг ўзгараётган тафаккур таъсирида янги мезонлар сари интилишини, адабий ва ижодий таъсири инкор этмайди. В.Г.Белинский тўғри таъкидлаганидай: “*Адабиётнинг ҳамма томонида жонли тарихий алоқа мавжуд. Унда ҳеч бир ҳодиса тасодифан юз бермайди, янғиси эскирдан усиб чиқади, кейингиси аввалгиси билан изоҳланади*”⁸. Шу бонс ҳам ўзбек адабиётидаги у ёки бу ҳодисани алоҳида ажратиб қараш ва таҳлил этиш жаҳон адабиёти контекстидаги муайян муштаракликни кўрмаслик, туташ томирларга диққат қилмаслик бўлар эди. Адабиёт қанчалик мураккаб жараёнларни бошидан кечириб, умуминсоний пафосини кенгайтирмасин, сўз санъатининг туб моҳияти ўзгармайди. Адабий жараён диалектикаси такозосига кўра эса умуминсоний мазмун миллий заминдан озикланади. Шу маънода ўзбек адабиётининг бугунги кунда миллий аънаналарга тобора яқинроқ бориш орқали самарадор жиҳатларини ўзлаштириши унга ўз бетакрор қиёфасини намоён этиш имконини беради.

1.2. «ТУРКИСТОН ШЕВАСИНДА НАШР ҚИЛИНГАН ИЛК ТАЪСИРЛИ РЎМОН»

«Ал ислоҳ» журнали 1915 йил 15 июль сониде Ҳамзанинг «*Янги саодат*» романи ҳақида тўхталар экан, шундай ахборот беради: «*Янги саодат исмли 46 саҳифали туркий ва Туркистон шевасинда бир миллий рўмоннинг янғидан таъь бўлуб, нашр қилинуви бизни кўп масрур этди. Халқни ўқув ва ёзуғи тарафига тарғиб қилмоқ учун ҳозиргача Туркистон шевасинда*

⁷ Алишер Навоий Лайли ва Мажнун. Т.: Адабиёт ва санъат, 1990

⁸ Белинский В.Г. Избранное философские сочинения Т. 2. с. 284

бунингдек таъсирли рўмон нашр ўлинмаши, десак муболага бўлмаса кеҗак. Бу рўмоннинг муҳаррири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий жаноблари ва ношири Хўқандда «Мадоро» кутубхонасидир».

«Янги саодат» асарининг жанри муаллиф томонидан «миллий рўмон» деб белгиланган бўлиб, ушбу асарни ўзбек адабиётида роман жанрини яратишга бўлган дастлабки уриниш деб қараш тўғри бўлади. Ҳақиқатан ҳам бу роман яратилган даврларда илк «таъсирли рўмон» сифатида эътироф этилган. Унинг нашрдан илмий-адабий жамоатчилик «куп масрур» бўлганлигида зинҳор муболага йўқ.

Адабиётшунос олим Ю.Султонов ёзувчининг автобиографиясига таянган ҳолда Ҳамза 1908 йилдаёқ «Ҳақиқат кимда?» номли «рўмон» яратган деган фикрни илгари суради⁹. Шоирнинг «Яшил гул», «Сариқ гул» (1916) тўпламлари охирида келтирилган «Ҳ.Ҳакимзода тарафидан таъъ улуб сотилмақда ўлан рисоалар» рўйхатида «Янги саодат» дан ташқари «Турмуш аччиқлари» (Миллий рўмон.) номли асар ҳам қайд қилинади¹⁰. Бундай фактни «Сариқ гул» (1916) тўпламининг охиридаги рўйхатда ҳам учратамиз. Бироқ бу ўринда «Янги саодат» романи «Турмуш аччиғи» (Миллий рўмон) номи билан тилга олинади. Мазкур асарларнинг қўлёзмаси мавжуд эмас.

Ҳамзанинг «Учрашув» (1916) номли роман ёзганлиги маълум. Айрим манбааларда бу асар «Тўрт ишқ» номи билан тилга олинади. Асар қўлёзмасининг тўла нусхаси ҳозиргача топилмаган бўлса-да, бизгача етиб келган биринчи қисми нашр қилинган (1988) Келтирилган манбааларга таянган ҳолда Ҳамза романлари қуйидагилардан иборат деган хулосага келиш мумкин:

1). «Янги саодат ёхуд миллий роман». 1908-1910 йилларда қўлёзмаси тайёрланиб, муаллиф томонидан 1914 йилда қайта таҳрир қилинган, 1915 йил 5 мартда «Мадоро» кутубхонаси ноширлигида босилиб чиққан. Кейинчалик Ҳамза беш томлик «Тўла асарлар тўплами»нинг. Иккинчи том (1988) га киритилган.

2). «Ҳақиқат кимда?». Бу асарнинг 1908 йилда ёзилганлиги факти маълум.

3) «Турмуш аччиғи» (Миллий роман) 1916 йилда нашр қилинганлиги ҳақида маълумот бор.

4). «Учрашув» («Тўрт ишқ») 1916 йилда ёзилган ва бизгача биринчи қисми етиб келган.

Адабиётшунос Л.П.Қаюмов Ҳамза романлари ҳақида тўхталар экан, қуйидагиларни таъкидлайди: «Ўзбек адабиёти тарихида ромanning биринчи намунасини, шу термин, шу жанр, шу тушунчани биринчи марта олиб кирган»¹¹.

⁹ Қаранг: Султонов Ю. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақида муҳим ҳужжат. Ўзбек тили ва адабиёти. 1963, № 1, 13 б.

¹⁰ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик 2-том. Т.: Фан, 1988, 476-479 б.

¹¹ Қаюмов Л. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва поэтик ижоди. Фил. Фанлари доктори... дисс. Т.: 1963

Ўзбек романларининг таракқиёт йўлини илк бор монографик йўсинда ўрганган олим С.Мирвалиев Ҳамзанинг романчилик фаолиятини жуда юксак баҳолайди. Адибни «биринчи романист», «проза асарларининг тур ва жанрларга бўлинishiга асос солди», «бадиий нутқ формасининг кўп овозлилик типини яратди»¹² деб билади.

Ушбу ўринда Ҳамзанинг «Янги саодат» ва «Учрашув» романлари ҳақидаги қарашларимизни ифодалашдан кўзланган мақсад уларга бўлган муносабатлар нафақат бугунги романчилик ютуқлари доирасида, балки мазкур асарлар яратилган даврдагидан ҳам, XX асрнинг 70-йилларидан ҳам сусайганлигидир. Бунинг боиси мазкур мавзуга тажрибали адабиётшуносларнинг қўл уришмаганлигида эмас, балки кечагина шўро даври адабиётининг «ягона асосчиси» сифатида тақдим қилиб келинган, ўша давр ҳукмрон мафқураси томонидан астойдил ҳимоя этилган Ҳамзанинг ниҳоятда мураккаб тақдири ва серқирра ижодини тамомила янгича асосларда ўрганиш анча қийин кечганлигидадир.

Фикримиз тасдиғи учун олий таълим дарслик ва қўлланмаларидаги Ҳамза романлари таҳлилини кузатиш мақсадга мувофиқдир. 1990 йилда «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилган университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун дарслик ҳисобланган «Ўзбек совет адабиёти тарихи»да Ҳамзанинг «Янги саодат» романи «йирик ҳикоя» деб баҳоланади. Адибнинг маърифатпарварлик қарашлари эса ижтимоийликдан йироқ бўлган бир қадар чекланган дунёқараш сифатида танқид қилинади¹³. Асарнинг замонавий ҳаётдан олинганлиги ва реализм йўлида ёзилганлиги шунчаки қайд қилинади. Унда на маърифатпарварлик адабиёти, на реализмнинг унсурлари таҳлиллар орқали кузатилмади.

С.Мирзаев ва С.Шермухамедовлар каламига мансуб «Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи»¹⁴ ўқув қўлланмасида «Янги саодат» нинг ҳажми, таркибий тузилиши ҳақида қисқача маълумот берилгач, асарга синфийлик қолиплари нуктан назаридан ёндошилади. Натижада Ҳамза «меҳнаткашлар»ни (?) илмли-билимли бўлишга, ҳунар ўрганишга даъват этган адиб бўлиб чиқади. Романда тасвирланган оиланинг бахтсизлиги Абдуқаҳҳор «бойвачча» (?)нинг илмсизлиги, ҳунарсизлиги ва меҳнатдан бўйин товлаши оқибати тарзида баҳоланади. «Ўрта ҳол деҳқон қизи» (?) Марямнинг бош қаҳрамон (?) қилиб олинishi ва самимий муҳаббат билан тасвирланиши олқишланади.

«XX аср ўзбек адабиёти тарихи»¹⁵ дарслигида Ҳамзанинг янги давр адабиётини яратувчиларидан бири эканлиги эътироф этилади. Унинг ижтимоий тафаккуримиз тарихидаги ўрни бир қадар тўғри белгиланади. «Янги саодат» ҳақида сўз кетганда, роман хотимасида адиб лирик чекиниш қилиб, айрим ҳадислардан далиллар келтириш орқали кўзланган мақсадга эришиш усулидан фойдаланганлиги таъкидланади.

¹² Мирвалиев С. Ўзбек романи. Т.: Фан, 1969, 55-62 б.

¹³ Каттабеков А., Мамажонов С. ва бошқалар. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1990, 134 б.

¹⁴ Мирзаев С., Шермухамедов С. Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўзбекистон, 1993

¹⁵ Каримов Н., Мамажонов С. ва б. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1999, 100 б.

Сайдулла Мирзаевнинг яқиндагина нашрдан чиққан «XX аср ўзбек адабиёти»¹⁶ китобида айтилишича, гуё Ҳамза романнинг «*Кириш сўз*» ида асарини «*қора меҳнатчилар*»га бағишлаганлигини қайд этган эмиш. (109-бет) Ваҳоланки, Ҳамза романнинг «*Ихтор*» қисмида «*қора халқимиз*» иборасини қўллайдик, яхлит бир халқни ҳеч қандай табақага ажратишни кўзламаганидек, хунар ўрганишга ҳам даъват этмайди. Ҳамза айтганидай, мазкур «*қироат рисоласи*»да кўпроқ ахлоқий-маърифий тарбия хусусида сўз боради.

С.Мирзаев роман қахрамони Абдуқаҳҳорни «*бойсочча*», «*қўймаган*», «*дангаса ва қиморбоз*», «*ҳеч қандай хунари йўқ*» (?)лиги туфайли шармандаю шармисор бўлиб, оиласини ташлаб қочиб кетган, Тошкентда хору зор бўлиб, дайдиб юрган бир киши сифатида тақдим этади. Марямнинг ундан устунлиги «*меҳнаткаш*»лиги эканлиги таъкидланади. Муаллиф Олимжоннинг бахтга эришувини-да «*ҳалол меҳнат қилиб пул топиш*» да кўрганлиги кишига жуда эриш туюлади. Чунки бу Ҳамзанинг романдан кўзлаган мақсадига мутлақо зиддир.

Кўринадики, китоб муаллифининг Ҳамза романларига бўлган муносабати 1993 йилдаги ўқув қўлланмасида баён қилган фикрларидан деярлик фарқланмайди. У ҳамон синфийлик ақидаларида собит туриб «*Янги саодат*» ни талқин қилишга уринади.

Демак, Ҳамза романлари, хусусан «*Янги саодат*» га муносабатда ҳануз эскича қарашлар эпкинни сезилиб туради. Танишганимиздай, Ҳамза романи мавжуд дарслик ва қўлланмаларда ҳамиша ҳам ҳолис таҳлил этилмаган. Уларнинг айримларида адиб насрига хос хусусиятлар ўтмиш мафкураси таъсирида мутлақо нотўғри талқин қилинган. Натижада бугунги талаба ёзувчининг насрий мероси ҳақида етарлича маълумот ололмайдигина эмас, баъзан тўғри йўлдан чалғитилади ҳам.

Қизиги шундаки, мазкур дарслик ва қўлланмаларнинг барчаси Ҳамза беш томлик тўла асарлар тўплами чоп этилганидан кейин дунё юзини кўрган. Адиб насрий асарлари матни тўла изоҳлар билан нашр қилинган¹⁷лиги, улардан фойдаланиш имкони мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди. Ҳамзага тегишли бобларни ёзган И.О.Султонов, С.Мирзаев, С.Шермухамедов, С.Мамажонов сингари таниқли устозларимиз негадир бундай йўлдан боришмаган.

Шубҳасиз, биз бу олимлар меҳнатини тўла қадрлаймиз. Уларнинг шахсияти ва салоҳияти, илмий-адабий жамоатчилик олдидagi хизматларини эъзозлаймиз. Бирок муайян ижодкор бадий олами бевосита матндан келиб чиқиб ёритилмас экан, чинакам ҳолислик юзаги чиқмаслиги барчамизга аён эканлигини ҳам таъкидлашга жураат этамиз. Эндиликда, бадий матн тадқиқи такомилга юз тутиши табиий бир ҳол эканлиги далласида, устоз Абдулла Қодирий айтганларидай, ҳавасимизда жасорат этар эканмиз, мана шунинг

¹⁶ Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти. Т.: «Шарқ» НМАК Бош таҳририяти. 2036, 109-110 б.

¹⁷ Ҳамза Ҳажимзода Нисёни Тўла асарлар тўплами. 5 томлик. 2-том. Т.: Фан, 1988 (Изоҳ: Романдан келтирилган иктибослар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифа курсатиб борилди)

далдасида, бизнинг тахлилларимиз ҳам хаваскорлик орқасида кечадиган кусур ва хатолардан холи бўлмаслигидан чўчиб Утирмадик.

Роман воқеаларига асос бўлган сулоланинг бошида турган Ғози номли савдогар мол-дунё йиққан ва шу йўлда машаққат чеккан. Бироқ роҳатини кўра слмаган. Унга икки газгина қора тупроқ насиб этган холос. Ҳамза уни: *«бир ёдгорсиз, дунёдан беному нишон кетди»* - деб тавсифлайди. (401-бет) Бизнингча, романининг аксарият қаҳрамонлари сингари Ғози савдогар тақдирини англамоқ учун асарнинг эпиграфида келтирилган ушбу байтга диққат қаратмоқ лозим:

*Уқуб таҳсили шм айла, маориф шарбатин ютгил,
Тилингни жаҳидан қутқор, гами миллат била ўтгил.*

Демак, Ғозибойнинг жоҳиллиги унинг дунё молига меҳр кўйгани холда, фарзандини маърифатдан маҳрум қолдирганлигида кўринади. Акс холда адиб орқасида мунис аёли Рузвон, йигирма беш ёшга тулган ўғли Абдуқаҳҳор, оқила Марямдай келин, шириндан-ширин икки нафар невараси бор кишини юкоридаги каби *«бир ёдгорсиз, дунёдан беному нишон кетди»*, деб таърифламаган бўлар эди. Англашиладики, адибнинг назарида жоҳиллик нотўғри тарбия туфайли келгуси наслларга ўтувчи ва миллат истикболи учун фалокатли ишлат.

Ғозибойдаги очкузлик, моддий дунёга ортикча меҳр боғлашдек ҳайвоний сифат тарбияда ғолиб келиб, Абдуқаҳҳорда мулкни зоеъ қилишдек ёввойиликни келтириб чиқаради. Ёшлиқда, балоғат ёшида ҳали ақлан тулишмаган, отаси давлати соясидагина юрган Абдуқаҳҳор ҳаётнинг ногаҳоний зарбасига тайёр эмас. Шу боис ҳам ўзининг ярамас одатларини тарк этолмайди. Маърифатдан маҳрум – жоҳил бўлиб вояга етгани учун-да ғофиллигидан беҳабар. Аммо унинг тарбиясида вақт қўлдан бой берилган. Бу эса хунук оқибатларга олиб келади. Адиб буни романда Абдуқаҳҳор тақдири мисолида кўрсатади. Ақл-фаросатдан маҳрум, нодонлик ва қабиҳлик йўлига кирган роман қаҳрамонига панд-насихатлар таъсир қилмайди. Натижада ичкилик ва киморбозлик каби зарарли амалларга муккасидан кетади. Сал фурсатда отасидан қолган мол-мулкни барбод қилиб, қарзга ботади. Гулаҳда тунаб киморбозликдан келадиган чўтал хисобига қорнини тўйғазувчи, оила ришталарини мустаҳкам тута олмайдиган, масъум гўдакларига шафқат ва муруват назари ила боқмайдиган кимсага айланади.

Абдуқаҳҳор образи қайсидир жиҳатлари билан Бехбудийнинг *«Падарқуш»*¹⁸ драмасидаги Тошмурод, Қодирийнинг *«Жувонбоз»*¹⁹ асаридаги Саъдулла сингари қаҳрамонларга менгазайди. Бироқ кўпроқ Чулпон яратган *«Доктор Муҳаммадиёр»*²⁰ ҳикояси қаҳрамонига яқин туради. Агар Бехбудий ва Қодирий қаҳрамонлари тақдири фожей нуктада тугаган бўлса, Чулпон ҳикоясида маънавий бойиган кишининг моддий жиҳатдан-да тўқис ҳаётга

¹⁸ Қаранг Бехбудий. Падарқуш // Шарк юлдузи. 1989, № 7

¹⁹ Қодирий. Жувонбоз // Тула асарлар тўплами. 6 жилдлик. 1-жилд. Т.: Фан, 1995, 19 - 26 б.

²⁰ Чулпон. Доктор Муҳаммадиёр // Асарлар. 3 жилдлик. 2 - жилд. Т.: Адабиёт ва санъат, 1994, 270 - 282 б.

эришиши гоёси илгари сурилади. Ҳамза ва Чулпон илмга интиланларга толе ёр булади деган ақидани тасдиқлаш йўлидан борадилар. Шу бис ҳам Абдуқаҳҳор Тошмурад ва Саъдулладан фарқли Улароқ Уғирлик ёхуд қотиллик йўлидан бормайди, унғланади.

Умуман, ўзбек маърифатчилик адабиёти, хусусан, насрида маърифатли бўлмай туриб бахтиёр кунларга эришиб бўлмайди, деган фикр ташвиқий равишда илгари сурилади. Бизнингча, бу ҳол даврнинг реал талаби, шунингдек, тасвир маҳоратини эгаллаш йўлидаги изланишлар билан боғлаб изоҳланмоғи керак. Бундай типдаги асарларда воқеа устуңлиғи ва образларнинг бир қадар хиралашуви кузатилганлиғи шундай ҳукм чиқаришга туртки беради. Купчилик маърифатпарварлар қатори Ҳамзанинг ҳам маҳаллий миллат вакиллари бўлган бойлардаги бефарқлик оқибатида келиб чиқувчи маърифатсизликни кўрсатиши мутлақо тасодиф меваси эмас.

XX аср бошлари ўзбек насрида дидактизм унсурлари сероб бўлиши, реализм ўзини тўла намоён эта олмаслиғи ҳам табиий ҳолдир. Чунки янги адабиётимиз эндигина шаклланиш даврини бошидан кечираётган эди. Адабиёт ижтимоий ҳаёт таъсирдан узоқлашмаган эди. Янги ўзбек адабиёти Шарқу Фарб илғор аъналарини узлаштиришнинг илк босқичида эди. Насримизнинг етакчи мақсади қаҳрамонларни оддий одамлардан танилаб, улардаги олийжаноблик, маънавий поклик, хайру саховатни улуғлашда кўринди.

Китобхоннинг янги усулдаги асарларни тушуниб ўқий олиши кийин кечаётганини ўз вақтида англаган Ҳамза «Янги саодат» ни тартиб беришда мазкур жиҳатни инобатга олганлиғини таъкидлаб ёзади: «*Бу рисола эски мактабга махсус ўлмаи, балки қора халқимизни эру хотунлари орасида ўқуб турган «Жамшид», «Зарқум», «Алдарқуса», «Баёз», «Далли Мухтор», «Гуландом», «Афанди» каби...китоблар ўрнига истифодалик бир қирват рисоласи булурмикин, деган хаёл била ёзилган учун аларни ўқуб тушунмоқларига шояд осон булур эди, деб бутун эски имло ва эски усулда тартиб берилди ҳамда соддароқ ёзилди*». Муаллиф олдига янги давр ҳаёти кўйган талаблардан ижодий ният ўсиб чиққанлиғи аён булади. Адиб ўз имкониятлари доирасида қалам тебратганида тамомила янғича усулда ва бир қадар мураккаброқ роман ёзиши ҳам мумкин эканлиғи ойдинлашади.

Кейинчалик Қодирий ҳам Ҳамза бошлаб берган шу аънанани даном қилдирар экан, янги даврга монанд асарлар яратишга мажбурият сезганлиғини ифода этиб ёзган эди: «*Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янғиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвиш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз*». Англишиладики, ҳар иккала адиб ҳам янги замон романчилиғи билан китобхонни таништириш истак-ҳавасида қўлига қалам олишган.

Бинобарин, мазкур романлар бир қадар «ибтидоий» бўлиши бир жиҳатдан, бу йўсиндаги тажрибаларнинг энди бошланаётганига, иккинчи

жиҳатдан, романчилик соҳасда қалам тебратиш иктидорига эга мутахассисларнинг камлигига, *учинчидан* эса китобхон эҳтиёжини инобатга олиб аксарият ўринларда атайлаб эскича услуб ва соддароқ тилда тартиб берилганлиги сингари факторларга бориб такалади.

Агар диққат қилинса, Ҳамза Шарк фольклорининг латифа, дoston сингари анъанавий жанрларидаги асарлари билан янги давр ижтимоий-эстетик талабларига жавоб бериш мушкуллигини ўзбек романапислари ичида биринчи бўлиб англаганлиги аён бўлади. У роман жанрига қўл ура экан, реал ҳаётда амалий нафи тегадиган рисола яратиш иштиёкида бўлган. Ҳатто у «рисола» ни иккинчи марта тартибга келтириш ниятида ҳам бўлган. Бу борада ўзига фикрдош, миллатдош қалам аҳлининг фикр-мулоҳазалари ниҳоятда асқотишини ҳам яхши билган. Адиб танқиддан мурод даставвал қалам аҳлига ижодий кўмаклашиш бўлиши кераклигини ёклайди. Китоб хақидаги фикр-мулоҳазаларнинг хусусий бир мактуб ила муаллифга билдирилишини ўтиниб сўрайди: *«...янги матбуот ошнолари бўлгон фикрдош, миллатдош соҳиб ал-таҳрир ва ал-қалам қоринларимиздан бу рисоламни имло ва таҳриридаги келишмаган бир хил жойларин айбга санамай, тараҳҳум узасидан афу қилмоқ баробарида лутф-шафқат узасидан хусусий мактуб ила огоҳ қилмоқларин ўтинаман. Чунки бу рисола ни иккинчи таъбиҳларида ёхуд қўлимда ёзилуб турган ва ёзилган рисолаларимни нуқссиз ўлмозига шояд сабаб ўлур эдилар. (Ал инсон у муштақан мин ал нисён яъни Инсон тили билан ўзига йўл очади - Изоҳ бизники. И.Ё.)*

Биз эътибор қаратмоқчи бўлган жиҳат Ҳамзанинг нафақат романда ахлоқий маърифатни улуғлаши балки, қалам аҳли ўртасида ҳам маърифий муносабатларнинг ўрнатилиши, миллат зиёлилари ижод аҳлига ғамхўр, кечиримли лутф-шафқатли бўлишлигини тилаётганлиги, ҳатто ўтиниб сўраётганлиги масаласидир. Чамаси Ҳамза сал фурсат ўтмай XX асрнинг йигирманчи йилларида матбуотда бошланажак миллий зиёлиларнинг бир-бирларига тош огишларини, ўттизинчи йилларнинг ур-йикитларини олдиндан сезган адабий иқлимда кутилаётган муқаррар тенденциозликнинг ҳам олдини олишга уринган кўринади.

Адиб романининг айрим ўринларида китобхоннинг тафаккури ва тасаввур дунёсига ишониб атайлаб тафсилотларни батафсил баён қилишдан тийилади. Ҳози савдогар ҳаётлиги даврида оиланинг роҳат ва фароғатда яшаганликлари роман аввалида кенг тарзда тасвирланмаганлигини изоҳлар экан, муллик куйидагиларни қайд этади: *«...рисоламиз аввалида ёзилмаган бўлса ҳам воқеий (қўрилуб турган) бир иш учун фикр ва тасаввурингизга иктифо қилуб, (яъни қаноатланиб И.Ё.) сўзни узайтирмаган эдук» (431-бет)*

Ёзувчининг бу каби изоҳларига таяниб, «Янги саодат» финалидаги воқеаларнинг тезкорлик билан ривожланиши масаласига ҳам Ҳамза ойдин кўриниб турган масала яъни «воқеий бир иш» сифатида қараганлигини тахмин қилиш мумкин бўлади. Роман хотимасида адиб ғоятда камтарона тарзда китобхонга тўғридан-тўғри мурожаат қилади: *«Эй зоти муҳтарам, дину миллатдош, фикру маслакдош қоринларим! Шояд бу рисолаи*

ножизими камоли диққат ша ўқуб, бир қатор ақл ойнасина солуб, аксин тамом кўргансиз» (431-бет)

Кўринадики, Ҳамза учун «китобхон» шу пайтгача биз тушунган маънодан анча кенг мазмун касб этади. У биринчидан, «зоти мухтарам» яъни маърифатли инсонларни, иккинчидан, диндош ва миллатдош биродарларини, учинчидан, ўзига фикрдош ва маслакдош кишиларни китобхон сифатида тушунади. Зеро «қориин» сўзи аслида «қори» нинг кўплиги бўлиб, шунчаки ўқувчи эмас, балки «Қуръон»ни ёд олган киши маъносини англатади. Бинобарин, Ҳамза комил ишонч билан: «*ақл ойнасина солуб, аксин тамом кўргансиз*» дейишга «қориин»ларнинг зехн ва тафаккурига таянишга тўла ҳақли эди.

Илло, роман ёзилган пайтдаги унинг қарашлари большевойча умумийликка, оммавийликка тамомила зид бўлиб, Ҳамза жамиятдаги ва инсон тийнатидаги жохиллик ва омелик касофатига қарши курашда хос кишиларгагина таянган, уларни хушёрликка чорлаган. Миллат тафаккурининг уйғоқлиги деганда ҳам зиёлининг маърифий-ахлоқий салоҳияти баланд бўлишини тушунган адибдир. Мавжуд ҳаётий ҳолатнинг ўнгланишини том маънодаги маърифатли кишиларнинг ақл-идрок ва заковати, иродасига боғлаб тушунгани учун ҳам воқеа-ҳодисалар моҳиятини англатмокни кўзлаган эди.

Роман қахрамони Абдуқаҳҳорда отасидаги хайвонийлик ва ўзидаги ёввойилик сифатлари ҳали бирлашиб улгурмаган. Бинобарин, унинг фитрати шайтоний ва рублибий сифатлардан холидир. Шу боис ҳам унинг ҳали жаҳолат пардасини йиртиб, маърифатни восита қилмоқ имкони мавжуд. Романни фикри ожизимиз етгани қадар кузатар эканмиз, Ҳамза Шарқ фалсафасида кенг ўрин олган инсоннинг ўз камчилиги ва нуқсонларидан фориғ бўлиб, руҳий покланиши – катарсис таълимоти ислоний маърифат билан боғлаб диний-ахлоқий маънода тушунгани аён бўлади. Адиб инсон туйғуларининг тубанлашувидан олийжанобликкача бўлган бир неча даражаларини фарқлайди. Афтидан, қахрамонлар тушган ахлоқий вазият-ҳолатлар тасвири орқали китобхонга кечинмаларнинг айна бир персонажда физиологик синтезлашган ҳолда учрашини уктирмокчи, бунинг бадий ифодаси орқали эса эстетик таъсир этмокчи бўлади. Шу боис ҳам китобхон қалбига ахлоқий-маърифий мусаффолик бахш этишга уриниш адиб эстетикасининг асосини ташкил этади.

Абдуқаҳҳор типисидаги қахрамоннинг ўнганмоғи учун албатта боши тошга тегиши яъни макон ва замонда мувозанат ҳолатидан узоқлашиб, танглик нуқтасига яқинлашиши синергетика таълимоти тили билан айтганда, бифуркация ҳолатида бўлиши керак. Муқаррар таназзулга юз тутиши мумкиндай туюлган Абдуқаҳҳор романда ҳайрон қоларли тарзда ўзини тартибга тушириб, янги бир мувозанат ҳолатига кириши ва барқарорлашуви тасвирланади. Ҳамза унинг қалкиб турган нотурғун ҳолатларини ички маънавий- руҳий жараёнлари билан тасвирлашга уринади. Романда сддий сабаб оқибат асосига қурилганлик кузатилса-да, Абдуқаҳҳор руҳиятида

мураккаб жараёнлар кечганлигини ҳам англаш мумкин. Мухими шундаки, у ўзининг илгариги ҳолатини инкор этиш орқали ўнгланади.

Инсон табиатан ижтимоий ва биологик мавжудот. У бошқа мавжудотлардан ўзининг хотираси, тафаккури, тили, ахлоқий нормаларга амал қилиши, ўз фаолиятини тартибга сола билиши, турмуши учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш малакасига эгаллиги, ўзи яшаётган табиий муҳитни ўзгартириши ва айниқса ўз-ўзини ўзгартириши, ижтимоий муносабатга жалб этилганлиги каби ўнлаб хусусиятлари билан фарқланади. Инсоннинг ахлоқий мавжудот сифатида шаклланишида антропосоциогенез яъни ҳайвоний қилиқлардан энг оддий инсоний сифатларга, кейинчалик умуминсоний қадриятларга, ижтимоий мавжудотга айланиш жараёни содир бўлган. Тўғри, кўпинча биологик ҳолат устидан ижтимоий ҳолатнинг ғалаба қилганлигига алоҳида эътибор қаратилади. Аслида инсоннинг бундай сифат касб этиши улкан неолитик инқилобдир. Чунки одам боласининг ижтимоий-тарихий мавжудотга дунмоғи унинг таракқиётда, шаклланишда эканлигини кўрсатувчи фактордир. Инсон зоти учта буюк кудрат – тана, руҳият ва маънавиятнинг йиғиндиси.

Демак, шу пайтгача биз аҳамият қаратганимиздек, инсон маънавиятининг шаклланиши жамиятнинг объектив шарт шароити билангина изоҳланмоғи дуруст эмас. Чунки, маънавият шаклланишида субъектив омиллар ҳам муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, инсон зоти шундай мураккаб биосоциал жонзотки, уни англашда биологик, генетик, руҳий ҳолатларга ҳам алоҳида аҳамият қаратиш талаб этилади. Инсон тафаккурида содир бўлаётган ўзгаришларсиз, унинг ёши билан боғлиқ факторларсиз, ҳис-туйғу ва кечинмаларига хос аломатларсиз, ирода қувватининг даражаси ва муайян ҳолатдаги кайфиятисиз, қобилият ҳамда малакасига хос ҳислатларсиз ҳеч қачон мукамал тарзда англашмайди.

Маълум буладики, инсон табиат ва жамият билангина боғлиқ эмас. Балки ўзининг ички маънавий-руҳий ва психик ҳолатлари билан ҳам изоҳланади. Бу жараён эса оддийгина сабаб оқибат қилиқларига сизмайди. Инсон зоти фикр-қарашларининг мустаҳкамланмоғида руҳий қувват аслида онг ва психикадан олинади. Хаоснинг тартибга ўтмоғи яъни инсоннинг муайян ҳолатдан чиқиши шубҳасиз, у тушиб қолган муҳитнинг хусусиятига боғлиқ. Шуниси ҳам борки, инсон ҳис қилувчи ва англовчи мавжудот. У яралмиш вужуд сифатида нималарнидир туяди, нималардандир таъсирланади. Бинобарин, унинг ҳамиша ҳам барқарор ва турғун ҳолатда бўлиши мумкин эмас. Зеро, у ўзи учун номатлуб туюлган муҳит хусусиятларини таҳлил этади, изтироб чекади, қийналади. У ҳамиша маънавий-руҳий соқинликка интилиб яшайди. Демак, ўзи тушиб қолган танг ҳолатдан чиқишга, уни қийнаётган масалаларнинг мақбул ечимини топишга доимий равишда ҳаракат қилади. Бу жараёнда ҳар бир шахс ўз йўли ва ўз эркинлиги асосида иш тутади.

Англашиладики, инсон борлиги тадрижий ривожланишда. Бу шунчаки ривожланиш эмас. Чунки инсонни сифат жиҳатидан янги хусусиятларга эга

бўлган боскичга кўтарувчи, эски тизим структурасини тамомила ўзгартирувчи, янги ва сифат жиҳатидан ўзгарган тизимни пайдо қилувчи, ғоятда табиий жараён содир бўлади. Бундай ўзгаришнинг содир бўлиши илгари кутилмаган бўлса-да, хаоснинг тартибга ўтиши янги бир мувозанат ҳолатни юзга келтиради. Синергетикада бундай барқарорлашиш флуктуация ҳолати деб аталади. Инсон тушиб қолган муайян ҳолатдан чиқишнинг ҳамиша бир-биридан фарқ қилувчи бир неча ечим ва имкониятлари мавжуд деб қаралади.

Демак, бугунги тарихий шароитда инсон муаммоси тамомила янгича талқин қилинади. Инсонга хос бўлган туб хусусиятлар унинг иродасидан, рухий ва онг ости жараёнлари табиатидан изланади. Унинг борлиги эса бифуркация нуктасидан кидирилади.

Хўш, бундай даромади гаплардан муддао нима? Гап шундаки, биз Ҳамза яратган қаҳрамонлардан бири Абдуқаҳҳор табиатини шу пайтгача ижтимоий маънодагина изоҳлаб келганлигимиз туфайли ҳам унинг моҳиятни англай олмаганимиз етмаганидек, адиб кўзлаган мақсадга ҳам етиб бора олмаганмиз. Бу гап фақат Ҳамза яратган алоҳида бир қаҳрамонгагина эмас, балки бизнинг адабий қаҳрамонларга бўлган умум муносабатимизга ҳам бевосита тааллуқлидир.

Бинобарин, гап илмий адабий билишнинг асосий вазифаси ҳозирги замон илм-фани ютуқларига таяниб олиб борилмоғи зарурлиги хусусида бормокда. Синергетиканинг марказий тушунчаси бўлган хаос ва тартибнинг бутун борлиқда ҳамма вақт бир-бирига ўтиб, ўрин алмашиб туриши фундаментал аҳамиятга эга бўлган масаладир. Зеро ривожланиш тадрижий йўлдан борар экан, унинг боши берк кўчага кириб қолмаслиги учун тартибни тартиб давом қилдириши ҳам, тартибсизлик (хаос)ни хаос давом қилдириши ҳам тўғри эмас. Бу ҳолни одатдагидай тадқиқотчининг атамалар ортига яшириниши деб эмас, балки инсон ўлчамидаги тизимларни янги ғоялар асосида тадқиқ қилиш кўплаб соҳаларга доир билимлар синтези орқали кечиши, ўзига хос тадқиқот методлари апаратидан фойдаланиш муайян принципиал ижобий натижалар бериши мумкинлигини англаш деб изоҳлаш тўғри бўлар эди.

Масалан, Дилмурод Куроновнинг физикавий ва математик тадқиқот методларидан унумли фойдаланиб, Чулпон насрини систем-структуравий ёндашув асосида ўрганиши ўзининг ижобий натижаларини берганлиги барчага аён. Адабиётшуноснинг кўплаб соҳаларга оид билимлардан фойдаланиши туфайли Чулпон насрига хос аксарият масалалар ўзининг анчайин тўғри ечими ва изоҳини топди.

Синергетика ҳам ўзига хос концепция, назария, илмий изланиш методидир. Бинобарин, у янги илмий парадигмадир. Аниқроқ айтганда синергетика тараққиётнинг ҳозирги замон (постдарвинча) парадигмаси. У ўз-ўзидан ташкилланиш ҳақидаги таълимот. Демак, адабий қаҳрамон ўз бошидан кечираётган ҳолат аслида унда илгари кузатилмаган. Зеро, у носпецифик таъсир остида ҳаракат қилади. Қаҳрамоннинг ҳис-туйғу ва онги ташкилланади. Яъни унда нималардир қайта тикланади ва мукаммаллашади.

Чунки инсонни ташкил қилувчи подсистемалар: ижтимоий-биологик жихатлар табиатан мувофиқлашади. Бунинг натижасида шахс туйғу-қарашларининг маълум мақсад сари тартиблашганлик даражаси ортиб, ўз-ўзидан ташкилланиш рўй беради.

Адабий қаҳрамон бир жихатдан майдон таъсирида узок аждодлари руҳидан мадал олиши (Омон Мухторнинг «Турт томон қибла», Ш.Бўтаевнинг «Қўрғонланган ой» романларидаги каби) ёки воситали таъсир остида (У.Ҳамдамнинг «Мувозанат», «Исён ва итоат», А.Нурмуродовнинг «Қон ҳиди», Л.Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» романларидаги каби) ўзгариши мумкин. Шуниси аниқки, замонавий илм-фанда субъектив реалликнинг ўрни тобора ортиб бормоқда.

Бинобарин, биз амалдаги тафаккур тарзимизга ҳам муайян даражада танқидий қарашимиз, янгича мазмунга мос бўлган тадқиқот натижаларини ҳам эътироф этишимиз талаб этилади. Шубҳасиз, бу синергетика каби илмий методнинг аҳамиятини керагидан ортик даражада бўрттириш ва унга ясама мисоллар ўйлаб топиш лозимлигини ҳам англамайди. Синергетика мазмунинини жамият ва бутун инсоният муаммоларига, хусусан, адабиётшунослик масалаларига кўчириб, ундан ижобий натижалар чиқаришга имкон берадиган ҳолатларда эса фанимиз методологиясига кириб келган бу янгилекдан адабий-эстетик қарашларимизда истифода этиш лозим бўлади.

Чунки синергетика²¹ илмий билим таракқиётида фанлараро тадқиқот соҳаси сифатида вужудга келган янги босқич бўлиб, адабиётшуносликнинг ҳам қўллаб муаммоларини янгидан кўриб чиқиш заруриятини кўндзаланг қўйди. Мазкур илмий парадигма эскича тафаккурга хос қолипларни батамом бузиб, дунёнинг янги манзарасини намоён этмоқда.

Шу пайтгача биз адабий қаҳрамонларнинг дастлабки ҳолатига қараб, маълум вақт ўтгандан кейинги ҳолатини динамик ривожланишда, мантикий боғлиқликда, сабаб-оқибатга боғлаб айтиб бера олар эдик. Аслида эса инсоннинг табиати камдан-кам ҳоллардагина сабаб-оқибат мантигига мос келади. Демокчимизки, инсон образи ҳамиша ҳам катъий детерминлашган эмас. Бизга образнинг муайян ҳолати формал жихатдангина аниқ айтиш мумкиндай, эҳтимоллик доирасида изоҳласа бўладигандай туюлади. Аммо инсон чекланган муддат ичидагина у ёки бу ҳолат-кайфиятда бўлади. Бошқачароқ айтганда, инсон маънавий-руҳий дунёси билан боғлиқ (стохастик табиатли) жараёнларни динамик хаос орқали мукамалроқ илмий тадқиқ этиш мумкин. Зеро, динамик хаос – бу шартланган, белгиланган (детерминлашган) хаосдир.

Зоҳиран асосий мавзудан бир қадар узоқлашилгандек туюлса-да, романчилигимизда шундай қаҳрамонлар борки, улар ҳақида махсус гўҳталмасликнинг иложи йўқ. Чунончи, У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романидаги Амир каби ўз параметрига кўра маънавий-руҳий мувозанатини

²¹ Аюпов А.Т., Тўхтаев Х.П. ХУ11- XX аср Ғарб фалсафаси. Т.: 2000; Аюпов А.Т. Европада ҳозирги даврнинг асосий фалсафий таълимотлари (XX аср). Т.: 2001.

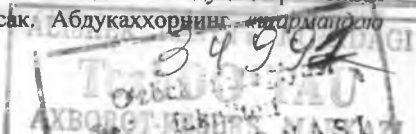
йукотиб, янги барқарор ҳолатга ўта олмайдиган қаҳрамонлар ҳам мавжуд. Романда Амир тушиб қолган бухрондан қайтишнинг имкони йук. Амир руҳиятидаги ўзгаришларнинг тадрижий ривожланиб бориши бундай ҳолатнинг сабабидир. Чунки Амир янги ҳолатга ўтиб, руҳиятини барқарорлаштиришни истамайди. Шу боис ҳам қаҳрамоннинг маънавий бухрони ўзининг критик нуқтасига тобора яқинлаша боради. Мувоzanатнинг кучли бузилиши амалга ошиши мумкин бўлган мавжуд имкониятлардан бирини танлаш имконини бермайди.

Демак, Амир табиатидаги ўзгаришлар чизикли тарзда кечади. Унинг тақдирини олдиндан айтиб бериш мумкин. Чунки қаҳрамон тадрижий ривожланиши силлиқ тарзда кечади. Бу характер табиатида яратувчанлик йук. Шу билан бирга Амирнинг танловини тасодифий характерга эга дейиш ҳам қийин. Зеро бу ҳолат унинг эътиқоди билан боғлиқдир. Маъқур эътиқоднинг ҳаёт синовларига бардош бера олмайдиган, мурт эканлиги эса китобхонга олдиндан маълум. Китобхон сабабнинг оқибатини прогноз қила олади. Чунки Амир замон ва макон мутаносиблигини таъминлай олмайдиган қаҳрамон.

Вақт геометрик параметр эмас. Унда фазовий координаталардан фарқли ўларок, ўтмиш, ҳозир ва келajak бир-бирдан принципиал жиҳатдан фарқланади. Амирнинг тасавуридаги дунёда ана шу вақт дахл эта олмайдиган ўзгармас қонунлар бор. Роман қаҳрамони вақтни орқага қайтармок истайди. Амир учун оламни билиш, ҳодисалар дунёсини кўриш номукамал бўлиб туюлади. Шу боис ҳам у Юсуфни тушунмайди. Бошқачарок айтганда, Амир яратган дунёнинг образи реал оламдан йироқдир. Унинг илм-фан, оламни англаш ва ахлокий кадрятлар ҳақидаги ҳукм-хулосалари эса ақидапарастликдан иборат. Амир диний ақидаларни кўр-кўрона қабул қилган, уларга астойдил ишонган, реал шароит билан асло ҳисоблашмай кўйган ўтакетган мутаассиб киши. Шунинг учун ҳам у диний ақидаларни ўзгармас деб билади ва мутлоқлаштириш йулидан боради. Амир учун билишнинг ягона босқичи мутлоқ ҳақиқатдан иборат. Ваҳоланки, нисбий ҳақиқатлар ҳам борки, буларни кескин инкор этган Амир ҳаёт тараққиётига ҳамқадам бўлиши мумкин эмас.

Қуринадики, синергетика фанга ўзгаришларнинг йўналганлиги ғоясини олиб кирдигина эмас, балки вақтни ҳам қайтадан кашф этиб, ривожланишга тадрижий характерга эга ҳодиса сифатида қарай билди. У одатдагидай муайян бир вақт ичида шаклланадиган борлиқнинг қатъий бир моделини мажбурий тарзда маъқулламайди. Инсон зотини табиатнинг ажралмас бир бўлаги деб ҳисоблаб, инсон ва табиат ўртасида оқилона муносабатларни шакллантириш мумкинлиги ғоясини илгари суради. Фанга кириб келган бундай плюрализм ва демократия тамойиллари фаннинг камрозини кенгайтирди. Адабиётшунослиқнинг янги гуманитар сифат касб этаётгани бир жиҳатдан жамият ва инсон тараққиётини мурося фалсафаси асосида оқилона идрок этиш билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Яна мавзумизга қайтиб, «Янги ғавдат»даги Абдуқаҳҳор чеккан машаққат ва ранжлар хусусида тўхталсак. Абдуқаҳҳорнинг «Ҳарманда»

шармисор» лиги, Тошкентдаги «хору зор»лиги, «дайди»лиги шунчаки бемехрлик ва уйдан қочиб кетиш эмас. У уят ва андиша туфайли ўз уйдан бош олиб кетадики, оила аъзоларининг ризқ-насибасини киморга бой берганлигидан қаттиқ азият чекади, ғофиллик қилганлигидан уялади. Ҳаётда ўз ўрнини топиши лозимлигини тушуна бошлайди, жилла курса оиласининг кейинги ҳаётига зомин бўлмасликни истади. Умри давомида ўтказган хатоларини такрорламасликка азм этади. Чунки у аста-секин *биринчидан*, мол-давлати қўлдан кетиши сабабларини англай бошлайди. *Иккинчидан*, ватан ва фарзанд соғинчи, *учинчидан*, фуқаро ва ғурбат таъсирида руҳан изтироб чекади. Демокчимизки, Ҳамза роман қаҳрамонининг қалбидаги азобли оғриқдан бу изтиробларнинг сабаби томон йўл топа олган. Зеро, ўз хатоларидан пушаймон бўлган мўминнинг ғамга ботишида тавбанинг руҳи мавжуддир.

Абдуқаҳҳор узок муддат зиддиятли ўй-фикрлар гирдобидан чиқолмай, тараддулланиб юради. Аросатда қолган бу кимсанинг узиётдаги фақирона ҳаёти давомидаги хароб ҳолига узил-кесил чек қўйиши романда икки жиҳатдан асосланади. *Биринчидан*, ғафлат уйқусидаги Абдуқаҳҳорга ҳаётини воқелик моҳияти туш орқали намоён бўлади. Бунда ўзига хос рамзийлик бор. Ёзувчи ўз ҳаётини зоҳирингизга кўра оладиган қаҳрамоннинг қалбидаги зиддиятларни туш воситасида беради. У роман қаҳрамонини шаҳодат (моддий) оламида ҳам ғайб ва малакут (илоҳий) оламида ҳам олиб қарашга, унинг сифат ва ҳолатларини турли ракурслардан кузатишга уринади. Қаҳрамоннинг ўнгида рўй бериши мумкин бўлган ва у руҳан интилаётган ҳодисалар Абдуқаҳҳорнинг тушида намоён бўлади. Чунки Ҳамза киши идроки ожизлик қилганида, ҳақиқатни фаҳм-фаросат орқали ҳам илғаб олиши мумкин эканлигини яхши билади.

Тушидаги ҳақиқатлардан қаттиқ таъсирланган қаҳрамон шу восита туфайли англаб етган маъноларининг қалбини асло тарқ этмаслигини тилайди. Ўғли Олимжонни, кизи Хадичани ва мунгли онаси Рузвонни, ҳафа ва маънос ҳолда юрган Марямни туш кўрган Абдуқаҳҳорнинг аҳвол-руҳияти тамомила ўзгариб қолади. Ғамлик кўзларида ёш билан йўлларга термулиб, жигар-бағри эзилиб, ғоятда хайрон ва паришон бир ҳолларда узун-узун ҳаёлларга чўмиб қолади. Ҳатто қўлидаги игна, иплари тушиб кетади. Қулоқлари остида ҳаёлан тушида бўйнига осилиб фарзандлари қилган ўтли нолалалар қайта-қайта жаранглайверади. Соғинч хислари раҳм-шафқат билан алмашина боради. У энди чинакам бахт ва бахтсизликни бир-бирдан фарқлайдиган кишига айланади. Нажот йўлини топгандай бўлади. Ўз гуноҳларига тавба қилиб ўнiglана бошлайди, эртадан умидланади. Фирокни тарқ этмок, дийдор сари ошиқмоққа руҳан тайёр туради. Бундай ҳолда қаҳрамоннинг онгида истикболдаги ҳаёт акс этадигина эмас, у қалбан ҳам ширин бир энтиқишни туя бошлайди. Ҳамза Абдуқаҳҳор қалбини ана шу ячки туйғу ифодаси орқали очади. Адиб уни авомликдан маърифат эстонасига олиб ўтади.

Иккинчидан, Абдуқаҳҳор ўғли Олимжон билан ҳасратлашган оқшомда илгариги ҳаётига узил-кесил нукта қўйиш фикрига келади. Ўз ҳаётини қайта

қурмоқликни ихтиёр этишига уни оталик меҳри ва солих фарзандидан ифтихор этмоқ табиий майллари етаклайди. Эндиликда унинг қалби тубида пинҳон бўлган майллар истакка айланиб, тўла юзага чиқади. Қаҳрамоннинг феълда янги бир ички қудрат, иродасида қатъият, харакаларида дадиллик пайдо бўлади. Қалб кўзи очилган Абдуқаҳҳор илгариги ошноларидан кўнгил узишликка аҳд қилади. У жисман ҳам руҳан ҳам янги либосларга бурканади.

Абдуқаҳҳор ўзининг ҳали оиласига янгича руҳ бағишлай олишига ишонади. Фарзанд фирокида уртанган онаизор қалбида шодлик, рафиқи ва аниси рўзғори бўлмиш Марям дилида умид уйғота олади. Қизи Хадичанинг бошини оталик меҳри билан силаб, йиллар давомида кўзларида қотмиш мунгни сидириб ташлайди. Ўғли Олимжон бошлаган улуг ишларнинг ривожига имкон қадар кўмаклаша бошлайди. Адиб бу ҳолни: «...*тавбалар қилуб, дўст-душманни ажратуб, инсоф ва диёнатни, шафқат ва марҳаматли бўлган... шукрлар қилуб, кундан-кунга роҳат ва фароғатда, шод ва хуррамлик била яшамоқда*» - деб таърифлайди. Ёзувчи Абдуқаҳҳорнинг ёмон феъллардан тийила билишида инсон ўзлигини англашини, маърифатни кўради. Роман қаҳрамони бутун умр зарарли хоҳиш-истакларининг қули бўлиб қолмайди. Ҳали фурсат буткул қўлдан бой берилмагани, умрнинг қолган қисмини фойдали ишларга сарфлаш мумкин ва зарурлигини ўз вақтида англайди. Бошқачароқ айтганда Абдуқаҳҳор қилган гуноҳларининг захри имон руҳини шикастлашидан олдин тавба қилишга улгуради. Зеро у ўз гуноҳлари доим кўз ўнгида турадиган, амалларидан пушаймон бўлиб, тавба қиладиган, руҳан эзгуликка интиладиган умидли бандадир.

Демак, Абдуқаҳҳор «*жоҳил ота*»гина эмас, ўз қилмишларига тавбалар қилгувчи самимий инсон, солих банда ҳамдир. Унинг исломий фитратда яралган қалбида салимлик аслан мавжуд. «*Янги соҳабат*»да гап қалбни губорлардан тозалаш ҳақида боради. Узоқ йиллар давомида Абдуқаҳҳор қалбидаги жоҳиллик ўрнини салимлик эгаллашини кўрмасликдай адабиётшунослигимиздаги иллат унинг тақдирига заиф қараш оқибатида келиб чиққанлиги аён бўлади.

Шуни унутмаслик керакки, басират назари очилган Абдуқаҳҳор ҳали дунёвий манфаатлар доирасидаги мўмин ҳолос. Ундан эрифликни излашга уриниш тўғри бўлмайди.

Роман қаҳрамонларидан бири бўлган Марям сабр-тоқатли ва бардошли аёл. У фақрлик жафоси ўқларига кўксини қалқон қилиб, азоб-уқубатларга чидайди. Келажакка умид билан қараб фарзандларини тарбиялайди. Ўқимишли, ақлу фикри комил Марям илм-маърифатни қадрлайди. Ҳамза унинг табиатида йўқолган давлатига комил фарзандлар оркали етишмоқ ҳаваси борлигига ҳам ургу беради.

Марям умид ва қаноат соҳибаси. У ўзига талабгор бўлган айрим бойларнинг таклиф ва даъватларини кескин инкор этади. Бунинг боиси *биринчидан*, юқорида таъкидлаганимиздай истиқболдан умидворлик бўлса, *иккинчидан*, жоҳил эрдан «*юраги титраб*» қолган аёлнинг фарзандлари тақдирини яна бир золим киши қўлига топшириш ва уларни илмдан бебаҳра қолдирмоқликни қабул қилмаслигидир. *Учинчидан*, Марям қайнонаси Рузвон

аяга кучли кўнгли боғланган, унинг тизгинсиз меҳрига шафқат назари билан қарай оладиган аёлдир. Ун тўрт йил давомида ўғлидан тириклай ажралган муңгли аёлни ёлғиз ташлаб кетмоққа «*жаноби ҳақдан шарм қилуб*» яшайди.

Бинобарин, Марям Аллоҳнинг иродаси ва тақдирнинг ҳукмига ризо бўлган муминадир. Шу боис ҳам у қаноат билан яшайди, эртадан умидланади, тақдирга қарши исён қилмайди.

Ҳамза Марямнинг фақирона, ғарибона ҳаётини шунчаки баён қилмайди. Кўпинча қаҳрамонни ўз-ўзи билан ёлғиз қолдиради. Китобхонни унинг маънос ва ғамлик қалбида кечган бир олам хис-туйғулар, фикрини банд этган тизгинсиз ҳаёллар оламига етаклайди. Бундай ҳолларда Марям ҳаёлида ўтмиш ҳаёти манзаралари жонланади. Кўз ўнгида илгариги тўкин ҳаётигина эмас, меҳрибон-мушфиқ ота-онаси ҳам бир-бир ўтади. Айтиш мумкинки, романда адиб маълум маънода адабий монтаж усулидан ҳам фойдаланишга уринган. Баъзан эса, воқеаларни хотира ва тасаввурлар орқали беришга интиланган. Марям тизгинсиз ҳаёллар оғушида, хотиралар гирдобидида қолганида руҳан эзилади. Ҳатто ҳасратли кўз ёш тўкиб, ҳаяжонини боса олмай қолади. Боши айланиб, кўзи тиниб, қўллари қалтираб, игнаси тушиб кетади, беҳуд бўлади. Мазкур ҳолатни адиб: «...*тиззаси устидаги ямоққа эзилуб кетган жигаридан қон тирқираб чиқуб тўкилуб, ялтираб турган ҳасратлари кўз ёшлари бирдан юракларини сакратуб, боши айлануб, чок йўлини қоронгулик босуб, қўли қалтираб, игнаси тушуб, беш-ўн минут ўзидан кетуб, беҳуд бўлиб қоладиган вақтлари ҳам тез-тез воқе бўлмай турмас эди*», - деб манзаралантиради.

Қаҳрамоннинг муайян вазият-ҳолатларда ўзини тутиши билан боғлиқ бу характерли психологик портрет тасвири орқали Ҳамза Марям ташки киффасида, ҳатти-ҳаракатларидаги ўзгаришларни тасвирлаб унинг руҳий дунёсини очишга муваффақ бўлади. Тасвир деталларининг батафсил берилиши ёзувчининг Марям характерини имкон қадар тўлақонли ёритишга бўлган интилишига мос бўлиб, адибнинг услубий индивидуаллиги ва маҳоратини яққол намоён этади.

Бундай ҳолларда Марям золим фалакдан норози бўлади. Ота-онасидан айриб етим қолдирган, мол-давлатидан мосуво қилиб, бир пайтлар ўз данлатхонасидан баҳраманд бўлиб юрган кишилар эшигида хору зор айлаб, гўдаклари икболининг таянчи бўлмиш отасини бераҳм ва золим қилган чархнинг кажрафтору қасоскорлигидан шикоят қилади. Гуё сабр-тоқати тугагандек туюлган ҳолларда ҳам қаҳрамон ўз тақдирдан буткул норизо бўлмайди. У теран эътиқод кишиси сифатида ўз-ўзини таҳлил этади.

Мендан бирор хатолик ўтиб, Аллоҳнинг марҳаматидан бебаҳра қолимадиммикин, - деган ҳаёлларга боради. Дардига малҳам бўлгучи ул меҳрибон зотдангина марҳамат ва шафқат кутади. Яратганнинг раҳмдиллиги ва ғамхўрлигига ишонади. Бекасликдаги муштипар ва шикаста кўнглининг ожиз бандалардан бири сифатидаги заифона илтижоларини Ҳамза шундай ифода этади: «*Ё раббим, санга мани ўзимдангина бир хатолик ўтгандир. Ох, чорасиз қолдим, бекас, меҳрибонсиз қолдим, ота-онам бўлсалар эди, мундоғ қора кунларга қолмас эдим. Ё раббим, ўзинг тараҳхум эгаси, ўзинг мушфиқ,*

ман бир муштипар, шикаста, қанот-қуйруғим синган ё ар раҳим-ал роҳимин (яъни бандаларига Аллоҳ-таоллоҳнинг раҳмати бўлсин. Изоҳ бизники.И Ё.) мандек заиф, ожиз бандаларингга ҳам кўпни қаторида бир оз раҳминг келса-чи? Ё раббим, бир оз марҳамат қил. Тирик етим бўлган увол зўдақларимга шафқат қил»

Марямнинг хилватда қилган оҳ-фиғонлари – жаноби Ҳаққа ёлбориб йиғлашлари бир оз юракни бушатмоқ илинжидан туғилган, эътиқодидан келиб чиққан. Зеро, адиб талқинича, ҳақиқат субъективдир. Инсон психологияси ҳодисалар сабабини оқибатдан келтириб чиқара олмайди. Рухият манзараларига мантиқ йўли билан етиб келиш мушкул. Шу боисдан ҳам инсоннинг рухий дунёси фожиаларини тасвирлашга эътибор қаратиб, кишиларни қайта тарбиялаш мумкинлигига ишонган ёзувчи маълум маънода ўша даврда устивор бўлган тарихий жараёнда ақлнинг етакчилиги ҳақидаги қарашлардан бир қадар четга чиқади.

Ўзи ва оиласи ташвишларидан ортмайдиган Марям характерида ҳиссий ҳолатларнинг қабарик ҳолда тасвирланиши, адибнинг аксарият қаҳрамонлари, айниқса, «Учрашув» романида ойдин кўринганидек, ҳаёлий дунёда яшашлари шундай фикрлашимизга туртки беради. «Янги саодат»да эса Ҳамза эстетик ақидасига кўра инсон ҳаёти табиийликда олиб қаралади. Зўрлик ва жабр-зулми маърифат билан енгиб, озод, бахтиёр яшаш мумкинлиги ғояси илгари сурилади. Демак, адибнинг ҳаётга ва жамиятга муносабати тадрижийлик тамойилига асосланади.

Ҳамза романларида қаҳрамонларнинг сезгию кечинмалари, ҳаракат-кайфиятлари оламига шунинг учун ҳам эътибор кучайтириладики, ёзувчи оламнинг мавжудлигини шахснинг фаоллигига боғлаб талқин этади. У инсоннинг рухий фаолиятини рационаллик доирасида эмас, балки кўпроқ ирфоний мазмунда англайди. Шу боисдан ҳам кўнгли ёруғ қаҳрамон Марям пок ниятлар билан руҳан Ҳаққа интилади. Айтиш мумкинки, Марямнинг хилватдаги илтижолари рухий ва қалбий ибодат ҳамдир. Марям ўз атрофидаги инсонларни севади, уларнинг хизматида бўлишдан оғринмайди. Барчасига меҳр-шафқат назари билан қарайди. Надомат қомида қолган онларида билиб-билмай қилган гуноҳларидан фориғ бўлишни мақсад қилади. У вазиятнинг унгланишига умид боғлайди. Фарзандларини ҳалоллик ва комилликка ундайди. Жаҳолат зулматини ёриб ўтмоқ учун сабот билан дадил интилади. Буларнинг барчаси, Марямнинг чинакам басират соҳибаси – имони бут инсон эканлигини кўрсатади.

Демак, Марямнинг муайян вазиятларда қонли кўз ёшлар тўкиши ҳам шунчаки сентименталлик эмас, балки бебаҳо неъмат бўлган умрнинг ҳар бир лаҳзасини теран хис қилишдан, бой берилган онлар мазмунини англашдан келиб чиқади. Илло, қаҳрамоннинг зиддиятли ўй-фикрлар гирдобида қолиб тавбани ихтиёр этмоғи ҳам имон тақозоси бўлиб, пировардида иродани катъийлаштиради. Ироданинг жазми туфайли эса Марям амалий ҳаракатга шўнғийди. У яна ўз зиммасидаги инсоний бурчларини бажаришда давом этади.

Бинобарин, Аллохнинг иродасига ризо бўлган собира аёл сифатида намоён бўлади. Ўзининг соғинч изтиробларини, ғам тикани билан мажрух бўлган маҳзуна кўнглидаги кечинмаларини фарзандларига сездирымасликка тиришади. Ғариб кўнгилларни очик юз, ширин сўз, мулойим муомала билан юпатади. Уларнинг пешоналарини силаб турфа меҳрибонликлар кўрсатади. Фарзандлар қалбига мунг, ҳасрат, кўзларига маъюслик ғуборлари соя солмаслиги, ўз оталарига бўлган меҳрлари сўнмаслиги тилагида ўртанади.

Марямнинг Олимжон ва Хадичани юпатишидаги мана бундай инсоний меҳрга тўла лирик ҳарорат тафти китобхон қалбида ҳам акс садо бериб жаҳанглайди: «...*Отам ўрнига Олимжоним, онам ўрнига Хадичахоним! Отангизни соғинганимдан йиғламасман, ғарибчаларим, ўз ватанида мусофирчаларим! Отангиз ўлмасун, саломат бўлсун. Ман бори сизлар соғинурсизлар деб йиғлайман. Аягинанг ўрғулсун, кўзичоқларим. Ман нима қилай, худони иродаси шундоғ бўлса. Шоҳлар бир кун гадо бўлур, бизларга ўхшаб. Гадолар бир кун шоҳ бўлур қолур, болажонларим. Банда деганни сабрдан бошқа чораси йўқ.*» (405 б.)

Мактаб учун лозим бўлган нарсаларга қўли қалталиқ қилган Марям интихосиз фикрлар гирдобиде қолади. У охири муайян қарорга келади. Бисотидаги тўйларга киядиган камзул, кўйлак ва балдоғини сотмоқ ниятида ёшникдаги мактабдош дугонаси Ҳалимахоним олдига боради. Бу ҳаракатини зийрак Олимжондан пинҳон тутади. Ҳалимахоним ифбатли, дўстига мужаббатли, илмни кадрловчи, шафқатли аёл. У мактаб учун зарур дастурхон лозиматларини ўз ёнидан беради. Чунки дугонаси қалбини тушунади ва уни мушкул вазиятдан қутқаради. Бу ўринда ҳам Ҳамза халқ дostonлариде учрoвчи адабий қахрамоннинг мактаб дўсти анъанавий мотивидан фойдаланади. Чунончи, Ҳалимахон тез-тез Марям ҳузурига чиқиб, рухий далдалар бериб туради. Олимжон нотоблигидан хабар топиши ҳамоно хол сўраб чиқади, дугонаси оиласини чорасизлик ташвишидан халос этади.

Романдаги Рузвон ая фарзанд доғиде ўртанган аёл, У узун кечаларни турфа фикр-хаёллар билан тонгга улайди. Бедарак кетган ўғлини, заифа танининг қуввати ва мадори, кўзининг оқу қораси бўлмиш карамоғиде қолган уч маъсума тақдирини ўйлайди. Марямнинг холини тушуниб, изтироб чекади. Келинининг кўз ёш тўкишларини бир жихатдан хотинлар расми деб билса, иккинчи томондан Аллохга илтижо қилиб йиғлаб туришни кўнгилни юмшатовчи амаллардан санайди. Шундай бўлса-де, Марямнинг бундай мунгли ҳолда болалар кўз ўнгида бўлиши дуруст эмаслигини англаб, уни дарҳол ташқарига чиқариб юборади. Ҳар иккала неварасини бағрига босади. Ҳагто уларга бироз пўписа ҳам қилган бўлади. Унинг «*жон болаларим*»лаб турган ҳолдаги қалб титроғиде бувиларга хос инсоний меҳр-мурувват мужиссам.

Рузвон ая Олимжон мактабда ушланиб қолиб, уйидагиларни оғождантира олмаганида уни йўқолиб қолди, деб ўйлаб астойдил ғамга ботади. Махаллада юмуш билан банд бўлган Марямга энди нима дейман, деи ан чуқур андиша ва истиҳола ичида қолади. Паранжисини ёпиниб, бутун кўча-кўйни ахтариб чиқади. Невараси эртага мактабга чиқадиган тунда эса

келини билан бирга дастурхон тайёрлайди. Олимжонни ғусул қилдириб, охорли кийимлар кийгизади. Алламаҳалда ётган булса-да, субҳидамда уйғониб, ибодатини адо этади. Келини тутқазган дастурхонларни олиб, қабаатида невараси билан мактаб сари йўл олади.

Олимжоннинг «*бошим оғрийд*»сидан хабар топиши ҳам-эно ибодатини-да унутиб, неварасини бағрига босади. «*Қўзичоғим*», «*жоним болам*»лаб айланиб - ўргилади. Ҳатто, паришон ҳолга тушган бу кампир кўрқиб кетганидан Олимжонга келиши мумкин бўлган бало-қазолар ўзига уришини тилайди. Унинг нуқул «*онанг ўлсин*», «*онанг ўлсин*»лаб туриши шундан.

«*Давъатнома*» мазмунидан огоҳ бўлгач, «*юраклари тешулган*» Рузвон тоғдек ғамлар остида эзилган ожиз кампирдан, дарднинг давосига малқам изловчи оқила бувига - оиланинг сарварига айланади. Келини ва неварасини имтиҳон хижолатидан қутқаради.

Фақирликда ўсаётган Олимжон етимона боши эгик, маъюс табиатли ўғил сифатида шафқатли, марҳаматли бўла боради. Унинг табиатида бундай сифатлар куртак отишига оиладаги тарбия сабабдир. Олимжон ўзидан кичикларга меҳрибон, катталарга таъзим-тавозедаги одоб-ахлоқи қонил фарзанд бўлиб улғая боради. Кўча уйинларига қўшилмай, мадраса ва диний ибодатгоҳларда сайр этиб юришни одат қилади. Олимжоннинг бу феъли отаси Абдуқаҳҳорни билганларни ҳайратлантирар, ўз истиқболига умид уйғотар эди. Олимжон уйда онаси ўқиган китобларни жон қулоғи билан тинглар, уларнинг сирли-сехрли дунёсига махлиё бўлар эди.

Хуллас, унда заковат ва фарсат шаклланиб, маърифатга хавас уйғонганди. Шу боис у қўшни маҳаллалик ўртоғи Аҳмаджонга эргашиб, жалид мактабига боради. Олимжоннинг хатти-ҳаракатлари, одоб-ахлоқи, саволларга берган маънолик ва ширин жавоблари муаллимнинг диққатини тортади. Муаллимнинг «*Ҳамма болалардан сизга ортуқ муҳаббат билан қарайман*», «*ўғил қиламан*» қабилидаги илтифотларига мушарраф бўлади. Бу ҳиммат ва марҳаматта сазовор бўлган Олимжон бекаслик ва бечораликни унутгандай бўлади. Бу ҳолатни Ҳамза : «*...хуршид булут орасиндан чиқгондек чехраси бир оз ёришуб, гунча каби ғамдан туқилуб турган лаблари тўрт кунлик ойдек табассумлануб кеткан*», - дея ташбеҳ воситасида тасвирлайди (408 б.)

Хурсандлигини уйидагиларга етказишга астойдил шошилаётган, бир олам қувончдан тўлиб-тошган Олимжонни адиб: «*...китобларин бағрига босуб, оёқлари чалишуб уйига югурган*», ҳолатда бутун руҳий кечинмалари билан чизади. (409 б.) Ўртоғи Аҳмаджонни уйига эргаштириб келиб, онаси ва синглиси йўқлигини билганида Олимжон кўзлари маъюсона жавдирайди. У ҳовли ўртасида ҳайрон ва музтар ҳолатда қолади. Марям ва Хадича уйга келгач эса юрагига бир оз қувваг кира бошлайди. Онажониси ва синглиси шафқатини ҳис этган онларда Олимжон чексиз ифтихор туяди. Улар меҳмонни ширин сўз ва нон-чой билан сийлашган ва унга марҳамат кўрсатишган лаҳзаларда анча далиллашади. Бу каби инсоний ҳолатлар билан боғлиқ жараёнларни ифода этар экан, Ҳамза ҳам худди Қодирий сингари

“қалам ожиз”лигини иқрор этади: “Оҳ, бу тўрт зотни мунча Фақирликлар била бир-бирларига қилган меҳр-шафқат ва муҳаббатларини ёзуб чиқмоққа қаламим бутун ожиздур”, - деб ёзади у. (410 б.)

Ҳамза инсоф, диёнат меҳр, шафқат, мурувват, фуқаропарварлик каби қадриятларни улуглайди. Бетаъма ва саҳоватпеша муаллимга эҳтиром билан қарайди. Аёлларда мулойим табиатлилик ва оқилачқки кўради. Олимжонни: “миллат гулшанида янги қунган андалиб” (яъни булбул),- деб таърифлайди. Буларнинг барчаси нажот йулини келажак наслларни илм-маърифатли қилишда қуришдек адиб жадилчилик қарашлари билан боғлиқ. Ҳамза улка тараққиёти йулида миллат болаларига ҳиммат ва марҳамат кўрсатишда муаллимни ибрат қилиб олади. У Туркистон мусулмонларини эр-хотинга ажратмасдан миллатдошлар деб қараб, ялпи тарзда маърифатга даъват этиш концепциясини ҳам романга сингдириб юборади. Оилавий турмушнинг оқилона тарзда бошқарилиши, меҳр-муҳаббат асосига қурилишини ёқлайди.

Кейинчалик Қодирий ҳам ҳар томонлама етук қаҳрамонларни тасвирлашда Ҳамза анъанасини давом қилдириб, Отабек, Анвар образларини яратди. “Меҳробдан чаён” романидаги мактабдош дўстлар Анвар ва Насим муносабатлари Олимжон ва унинг ўртоғи Аҳмаджонни, Абдулла Қодирий қаламига мансуб ҳар иккала романдаги аксарият қаҳрамонлар маиший ҳаётидаги бечораҳолик Ҳамза тасвирлаган Рузвон ая ва Марямнинг ўқусуқ қалбини эсга солади. Кумуш ва Раънодаги фозилалик, бир олам орзулар қучоғида яшашлик Марям табиатиға яқин туради. Мохларойимнинг Анварга кўрсатган турфа меҳрибончиликлари замирида Ҳамзанинг жадид муаллими характерига монанд талай муштаракликлар мавжуд. Ҳар иккала адиб насрий меросидаги бундай муштарак жиҳатлар бизнингча, улар ижодий концепциясидаги яқинликдан келиб чиққан.

Эртага мактабга чиқишидан беҳад шодланган Олимжон гўзал хаёллар қучоғида анчагача кўзига уйку инмай, алламаҳалда пинакка кетади. У тушида дўсти Аҳмаджонни кўради. Ҳамза унинг бу дамдаги кечинмаларини туш ва реаллик қоришиқлиғида чизади. Эрталаб уйига келиб уни уйғотган ўртоғи Аҳмаджонни кўрган қаҳрамон дабдурусгдан, туш, хаёл ва ўнгини ажрата олмай қолади. Характер рухий ҳолатларини тасвирлашда туш қуриш мотивидан фойдаланган Ҳамза шу орқали роман сюжетини ривожлантириш, қаҳрамон руҳияти манзараларининг воқеалар оқимиға ҳамоҳанглигини кўрсатишға интилади. Қаҳрамонлар фикрини банд этган ўй-фикр ва мулоҳазаларға эътибор қаратиш орқали эса адиб романда психологик тасвир унсурларини қўллайди. Қаҳрамонларнинг ўзлиги, инсон сифатидаги моҳиятини очади. Бинобарин, имкон қадар табиий рухий жараён саналимиш оғ оқимини кузатишға ҳам уринади. Қаҳрамон ҳаётининг шаклланиш эволюцияси бирин-кетинликда хроникали сюжет асосида берилган “Янги саодат”да Ҳамза аксарият воқеаларни сабаб-оқибат тартибида жойлаштириб романда концентрик сюжет унсурларини ҳам қўллайди. Ёзувчи кўпинча қаҳрамон биографиясининг аввалги босқичларига қайтар экан, бу ҳақда китобхонни оғоҳлантириб қўйиш йулидан боради. Бироқ у эпик ривояда муҳитға бўлган реакциясини ҳам ошқора баён этадики, бундай ахборотлар

роман бадниятини ночорлаштириб қўяди. Адиб ретроспектив усулда персонажлар ўтмишини жонлантиришга уринганида бу усулнинг сюжет ички ривожланишини таъминловчи воситага айланишига эриша олмайди. Ундан асосан, сюжет воқеаларининг ривожланишини тўхтатиб қўйишга эҳтиёж сезганида, қисман эса персонажларнинг уй-хаёллари, изтироб-кечинмалари ёхуд ўз қилмишларини таҳлил этишлари жараёнларини беришда фойдаланади.

Демак, Ҳамза қўллаган ретроспектив чекинишларнинг функцияси ўзига хос бўлиб, Ўзбек романи тараққиётининг илк босқичи учун гоётада ижобий ходиса эди. Чунки, адиб насри анъанавий дostonлар ва романтик қиссалар услубидан тубдан фарқ қилиб, ўзига хослик касб этиб бормоқда эди. Ҳамза характерларни эволюцияда кўрсатиш йўлидан боради. Айни пайтда уларнинг ички драматик коллизияларига ҳам эътибор қаратади. Воқеа-ходисаларнинг персонаж қалбида қолдирган гўборлари, руҳиятига кўрсатган таъсирини ифодалайди. Эпик воқеаларга лирик ҳарорат бахш эта олади. Ёзувчи бунга эпик воқеликни ҳиссий жараёнлар ҳисобига бойитиш орқали эришади. "Янги саодат"да Ҳамза воқеаларни хотира ва тасаввурлар воситасида бериш, уларни ички кечинмалар призмасидан ўтказиш унсурларини дадил қўллаган. Бунга у ҳикоячиликни ўзидан соқит қилмаган ҳолда, турли ассоциацияларни ҳаётий воқеалар тасвирига имкон қадар пайвандлаш орқали эришади.

Демак, Ҳамза романларини тушунишда адибнинг ривоя усулига хос хусусиятларга алоҳида диққат қилиш талаб этилади. Акс ҳолда бу асарлар спецификасини англаш деярлик мумкин бўлмай қолади.

Ҳамза романда ўзининг илм-маърифат, мактаб-маориф, маданият-ахлоқ халқ ва миллат ҳақидаги қарашларини илгари суради. Унинг қарашлари ХХ аср бошлари ижтимоий-педогогик фикр тараққиётида ўзига хос ўрин тутди. Зеро, адиб тарбия ва ахлоқ масалаларини роман воқеалари кечаётган даврнинг талаб ва эҳтиёжлари нуктаи назаридан таҳлил этади. У инсон хулқини анъанавий тарзда яхши ва ёмонга ажратса-да, замонавийликни асосий мезон қилиб олади.

Инсонда намоён бўлувчи эзгулик, олийжаноблик, ёхуд разиллик ва бадбинлик тимсоли бўлган ахлоқий сифатлар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Улар муайян шароит таъсири остида тарбия характериға кўра шаклланади. Бу жараён шахснинг истак-хохишлари, ирода-майиллари тўғри йўналтирилишиға бевосита боғлиқ. Демак, ҳамма нарса тарбияға дахлдордир. Ҳамза ахлоқ масаласини ва таълим- тарбия доирасини анча кенг тушунади. У ахлоқнинг нуксонсиз бўлишини ёқлайди. Уни икки дунё шарафи бўлган илм асосига қуради. Ўқиб ибрат олмақ яъни фикр тарбияси билан жиддий шуғулланмоқ зарур деб ҳисоблайди. Адиб жисм поклиги ва озодалиги рух тарбиясига ҳам сезиларли таъсир қилади, деб билади. Шу боис ҳам романда нозик ҳамда салим фикрлар орқали китобхонда завқ ва ҳавас уйғотиш мумкин деган ақидани илгари суради.

Ҳамза учун Ватан туйғуси энг инсоний, энг муътабар туйғулардан биридир. Шу боис ҳам адиб Ватанин шунчаки ардоқламайди, унинг дардлари билан яшайди, бахтидан қувониб, фахр-ифтихор туяди. Романда ёзувчи эл-

юргнинг истикболи ҳақида қайгирувчигина эмас, гам-аламларига дил-дилдан дардқаш фарзанд сифатида намоён бўлади.

"Янги саодат" қаҳрамони Олимжоннинг ўқиб-ўрганишга хаваси ҳадсиз. У эрта туриб, таҳорат олиб, масжидда жамоат билан намоз ўқийди. Маҳалла аҳли ҳурматини нукссиз бажариб, гўзал ахлоки билан эл назарига тушади. Аҳли муслимнинг субҳдаги пок нафасларидан дуо олади. Эрталаб каттиқ нон тановул қилмоқликнинг саломатлик учун фойдали эканлиги ҳақидаги Олимжон қарашларида унинг устозларидан эшитган ёхуд китоблардан ўқиган фикрларига амал қилаётганлигини кузатиш мумкин. Ҳамза унинг ҳатто кадам ташлашлари ҳам текис-текис ва оҳиста бўла боргани, салласи ихчам ва чиройлик ўралгани, кичик-кичик қўллари тавозе билан куксига қўйилиб, кишиларга салом берганигача диққат қаратади. Чамаси адиб қаҳрамоннинг ахлоқ ва одобда нуксонсизлигига бизни иқроф қилдирмок ниятида тасвирда батафсилликка риоя этади.

Жадид мактабини "бу дунёнинг боқчаси ва жаннати" (413 б.), - деб санагин Ҳамза мактабдаги харита ва бинолар тасвиридан тортиб, доска, чўт, стол-стулларгача, ҳатто биноларнинг оқланганию полланганлигигача алоҳида аҳамият қаратади. Шу орқали янги мактабда ҳозирланган саранжом-саришталик, покизаликни ибрат қилиб кўрсагади. Инсон азиз умрини илм-маърифат ўрганишга сарфлаши кераклигини уқтиради. Кўчаларда бефойда юмушлар билан банд бўлган нодон, ғайратсиз ва жоҳил кимсаларни инсон деб аталмиш шарафли номга номуносиб деб билади.

Роман қаҳрамони Олимжон назарида ўқимаган одамлар: самаварчи, нонвой, киморбоз, ўғри, кўча супурувчи, ямоқчи, қоравул, мешқобчи, эшакчи, исирикчи, гадой, қаландар каби паст хунарлар билан шуғулланишга мажбур. Ўқимаган бойларда мурувват, ҳиммат, инсоф йўқ. Улар кишининг дилига озор етказишадигина эмас, илмсизлик туфайли мол-мулки ва ҳаётини ҳам барбод қиладилар. Аксинча, ўқиган одамлар озода кийиниб юришади. Улар мударрис, мирзо, муаллим, савдогор сифатида иззат-ҳурмат топишади. Бир қадар ғайратсизроқлари ҳам масжидларда суфи ё имом бўла олади. Муҳими, улар доимо ширин сўз, гўзал хулқли, мурувватли, ҳимматли кишилардир.

Олимжон ўз атрофидаги одамлар, хусусан жадид муаллим ва ота-энасини қиёслар экан, ибратли ҳаётини хулосалар чиқаради. У ўқиб-ўрганиб "олим ва мулла" шунингдек. "бой киши" бўлишни мақсад қилади. Бу ишга чин иқлос ва эътиқод билан киришиб сезиларли натижаларга эришади.

Инсон тарбиясининг ҳар жиҳатдан мукамал бўлмоғини истаган Ҳамза миллат болғларини маърифатли қилиш орзусидаги зиёлий эди. Унинг маърифатпарварлик қарашлари Исмоилбек Гаспрати, Маҳмудхўжа Бехбудий, Саидрасул Азизий, Абдулла Авлоний ахлокий-маърифий қарашларига яқин туради. Ўз илдизлари билан халқ оғзаки ижодининг ҳижоят, ривоят, масал жанрларидан озикланади. Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул - ҳақойиқ», Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», Саъдийнинг «Гулистон», «Бустон», Пошшоҳужанинг «Гулзор» асарларидаги маърифий-

дидактик фикрларга туташади. Шунингдек, муайян жиҳатлари билан хиндларнинг «*Калила ва Димна*»си ҳамда Кайковуснинг «*Қобуснома*»сини эсга солади. Айниқса, миллатпарварлик ва ватанпарварлик туйғуси балкиб турганлиги жиҳатидан миллий истиқлол армони билан яшаган жадидлар дунёқарашига тўла мос келади.

Зеро Ҳамза ҳам маърифат - жамиятни маънавий поклайдиган қудратли куч деб билган эди. Унинг қарашлари мутлақо шарқонадир. Олимжон тафаккурининг ўзгариши кишилардан ибрат олиш асосига қурилган. Адиб ўз таълимий қарашларини бадий либосга ўрашга, жамиятни адабий қаҳрамон нигоҳи билан қузатишга уринади. Олимжоннинг динамик ўсишини ўйловчи ва фикрловчи инсон такомил тарзида ифода этади. Бу жиҳатдан у шўро даври адабиётининг меҳнат кишиси образидан анча фарқланади. Романда Олимжоннинг ҳаёт ҳақидаги мантиғи дастлаб бир қадар содда ва жўн тарзда тасвирланади. У бахтли ҳаётни ўқиш-ўрганиш орқасидан келувчи фаровонлик тарзидагина тушунади, ёмон хислатларни қоралаш билан кифояланади.

Ҳамза эстетик қарашларига кўра ҳам келгуси авлоднинг истиқболи янги мактабдан таралаётган эзгулик нурларидан баҳрамандлик даражасига бевосита боғлиқ. Қобилият тарбия воситасида шакллантирилади, - деган тезисга асосланган Ҳамза инсон тафаккурини ўстириш тарафдори сифатида кўринади. Роман қаҳрамони Олимжон руҳан ва фикран туйғун бўла ёрган сари ўзига ва ўзгаларга берган баҳоларида ҳолислик, ҳаққонийлик, аниқлик даражаси ҳам ортиб боради. Ақл-идроқи ва муҳаббат-эътиқоди теранлашаётган Олимжонни улуғлаган Ҳамза аслида тафаккур ва нозик туйғулар сохиби бўлган инсонни шарафлайди. Муқаррам зот бўлган инсоннинг Ватанга муҳаббати ҳам юксак бўлмоғи лозим деб билади. Миллат руҳидаги ўзгаришларни улкан бир меҳр билан тасвирлайди. Жаҳолатни тараққиётнинг душмани деб билган адиб маориф, фан ва маданият орқали бундай иллатдан буткул қутилиш мумкинлиги гоёсини илғари суради. Миллат тақдирига қайғуриш пировардида Ҳамзанинг ўз ҳалқини маърифатли, маданий тараққиётда кўриш армони билан туташир. Бу олий тилакка етмоқ учун элимизнинг ҳар бир фуқароси табиатидаги қусурлардан халос бўлиб, ўзини покламоғи керак,- деб билаган адибнинг романдаги қарашларини синфийлик асосида тушунтиришга булган уринишлар мутлақо асоссиз эди.

Шубҳасиз, «*Янги саодат*»да ахлокий-таълимий масалаларни маърифий-дидактик тарзда баён этишдек маърифатпарварлик адабиётига хос хусусиятлар сақланган. Бирок Ҳамза образларни имкон қадар реаллаштиришга, тасвир жараёнида қаҳрамон руҳиятига алоҳида эътибор беришга ҳаракат қилган. Қаҳрамонлар ҳаётини бутун мураккаблиги билан кенг кўламда ифода этган. Романга хос муҳим белгилар: (оддий инсоннинг маиший ҳаётини тасвирлаш орқали ижтимоий ҳаёт ҳақидаги ўз эстетик идеалини ифодалаш, конкрет ҳаёт ва кундалик турмуш воқеаларига яқинлашиш, кенг эпикликни мумтоз адабиётга хос субъектив-лирик ҳарорат билан омۇхташтириш, инсон қалбининг товланишларини бугун

нозикликлари билан жилвалантиришга уриниш, шахс тақдири орқали давр характерини кўрсатиш маҳорати)ни биринчилардан бўлиб тўғри англаган ва амалда муваффақиятли қўллаган эди.

Ғайрат ва шижоат билан ўқиб устозлари таҳсинига сазавор бўлган Олимжоннинг бу лутф-марҳаматдан беҳад шодланганию имтиҳон мажлисига оталарни тақлиф қилиб, Абдуқаҳҳор номига берилган «*Даъватнома*» кўлига теккандан кейинги «*юраги титраб, бағри эзилиб*» руҳсиз ва маъюсланиб қолган ҳоллари романда ғоятда гўзал тасвирланади. Ҳамза унинг вайрон бўлган хасратли дилига қулок тутар экан, «*Даъватнома*» залворини англаган қаҳрамон учун бу «*Таънанома*» мақомини касб этгани хусусида тўхталиб: «...*ўқувдан умиди кесилуб, гариблик болушига ёстанган Олимжоннинг бекаслик била кируб, етимлик била чиқуб турган совуқ нафаслари*» ни-да китобхонга ҳис қилдиришга уринади.

Шаҳарнинг боён ва уламо, қуззотларидан тортиб фуқоросигача йиғилган беш-олти юзлик миллат мажлисида имтиҳон топширган Олимжон ўзининг ҳулқ-одоби, билимдонлиги билан бутун издихомни мафтун этади. Элнинг таҳсин ва раҳматига сазавор бўлиб, инъомлар олади. Унинг нуқссиз имтиҳон бериши кишиларнинг устоздан мамнун бўлишларига, унинг халқ орасидаги обрў ва эътибори ошишига ҳам сабаб бўлади. Баланд фаросатли, нозик руҳли, илми бакувват Олимжон сал фурсатда муаллимнинг яқин кўмакчисига айланади. Маслак ва матонатини маҳкам тутган қаҳрамон ҳар бир амалини ақл тарозусида ўлчаб қиладиган, бидъат ва хурофотдан асранувчи, кадриятларга эхтиром билан қаровчи, сўзида собит зиёлига айланади. Ундаги ғайрат ва жасоратни анчадан бери синчковлик билан кузатиб юрган савдогар Абдулрахмонбой ўзига мирзо ва ўғил қилмоқчилигини билдирганида Олимжон онаси Марям ва маънавий падари муаллимнинг ризолигидан кейингина тақлифни қабул қилади. Абдулрахмонбой ўқимишли, ҳалол ва тўғри йигит бўлиб ўсган Олимжон орқали ўзининг савдо-тижорат ишларини ривожлантиради. Олимжонга бўлган муҳаббат ва садоқати, унинг тadbиркорлигига ишончи туфайли ўзининг барча ишларини юргизишни мамнуният билан топширади.

Олимжон тижорат билан шуғилланар экан, вақтли матбуотни ҳам кузатиб боради, Ҳамза романда бундай нашрлар ҳақида тўхталар экан: «...*газета, журнал, рўмон, адабиёт каби олами инсониятдаги миллият, маданият, ҳаёт, саодат била таништирадургон матбуот*», - деб баҳо беради.

Дарҳақиқат, Олимжон Туркистон мусулмонлари мутараққий давлатлардан нисбаган орқада қолишларига сабаб бўлган иллатлар ҳақида фикрлайдиган жадид бўла боради. У хотин-қизларни замонавий илмлар руҳида тарбиялаш, уларни ҳам янги усул мактабларига жалб қилиш кераклигини англаб этади. Хотин-қизларга мўлжалланган эски услубдаги мактабга қатнаётган сингисини истиқболда отин бибилик ёки ромчилик, парихонлик сингари ҳунарлар қутаётганидан қаноат ҳосил қилмайди. Хадичани мактабдан олиб қолиб, буш вақт ажратиб ўзи таълим беради. Янгича фикр-қарашлар, миллий руҳ борасида ўз билганларини муфассал

ўргатади. Ҳамза ўлкада хотин-кизлар учун мўлжалланган махсус жадид мактаблари бўлмаган бир шароитда Олимжон каби маърифатли кишилар оила шароитида ҳам ўз қарамоғидаги аёл-қизларни ўқитиб тарбияламоқлари миллат истиқболи учун муҳим аҳамиятга моликдир, деган ғояни илгари суради.

«Янги саодат» асарида Ҳамза алоҳида меҳр билан тасвирлаган, таъбир жоиз бўлса ўз эстетик идеалини тўла сингдирган қаҳрамонлардан бири жадид муаллимдир. Ҳамза уни китобхонга ҳар жиҳатдан ибрат қилиб кўрсатишга интилади. Дарҳақиқат, муаллим ўз замонасининг етук билимдони. Унда миллат болаларига ўз билимларини етказиш иштиёқи кучли. Муаллим инсон сифатида ҳам етимпарвар ва саховатпеша киши. Унинг ғариб ва мискин Олимжон каби элнинг иктидорли фарзандларини илм-маърифатга даъват этиши шундан. Жадид муаллимга бир кўришдаёқ Олимжондаги гузал хислатлар маъқул бўлади. Чунки синчков нигоҳи билан ўспириннинг зохиридаги фақирликни ҳам, ботинидаги улуғликни ҳам дарҳол илғайди. Кўпчилик олдида болакай хижолат чекмасин учун, дарс машғулотларидан кейин хужрасига чақириб унинг ҳол-аҳволи билан мукамалроқ танишади. Шафқат ва марҳамат кўрсатиш билан Олимжон қалбига йўл топади. Бундай илтифот шубҳасиз Олимжонни беҳад шодлантиради. Бир умр устозга ва мактабга ҳавасини орттиради.

Устоз янги шогирдидаги ўқиш-ёзишга бўлган ҳавас ва иштиёқнинг баландлигига завқи келиб сабр-бардош билан таҳсил беради. Ундаги гайрат ва ҳаракатчанликни зинҳор сундирмасликка астойдил тиришади. Ҳамза уни заминдан узиб буткул романтик пафосга ўраб бериш ниятидан йироқ. Муаллим оёғи ердан узилмаган тирик одам сифатида ифода этилади. Чунончи, у шикаста дил, фақир Олимжон каби талабаларга етимлик аламларини унуттириб самимий меҳрибонлик кўрсатади. Шунинг баробарида мазкур шафқатга зид тарзда муаллим отаси Абдуқаҳҳор номига «Даъватнома» бериб ўспириннинг нозик қалбига озор етказиб қўйиши мумкинлигини ҳаёлига келтирмайди. Вазият мантиғи бўйича бундан хабар топганида эса қаттиқ афсусланади. Бироқ саҳван қилинган ҳаракат туфайли келиб чиққан ҳолат-вазиятни ўнглаш зарур эди. Акс ҳолда озорланган шогирднинг ўзига бўлган ишончидан маҳрум қоларди. Муаллим тadbиркорлик билан иш тутиб, Олимжоннинг хонадонига ташриф буюради. Шириш лутф ва лазиз марҳамат билан унинг қалбини ғам-ғуссалардан фориғ қила олади.

Жадид муаллим ҳамиша ва ҳар қандай вазиятда ҳам иктидорли шогирдининг муваффақиятларидан астойдил суюнади. Олимжонни ўзига ёрдамчи қилиб олади. Унинг кейинги тақдирига ҳам ўта жиддий масъулият билан ёндошади. Чин маъноси-ла Олимжонни барча шогирдларидан ортиқроқ кўради ва ўғил мақомида муносабатда бўлади. Унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишига астойдил ёрдам беради. Олимжоннинг ҳам жадид муаллимни «маънавий ота» санаши бежиз бўлмай, ана шу инсоний меҳр-мурувват, устозларча бағрикенглик уруғларидан унган самимий туйғулар экани шубҳасиз. Роман қаҳрамонларини инсоний муносабатлардаги инжа

туйғулар самимиятига йўғириб тасвирлаш романда Ҳамза услубининг ўзига хос жиҳати сифатида намоён бўлади.

Абдурахмонбой ҳам Олимжоннинг садоқат ва матонат, ахлоқий поклиги ва қалбий гузаллиги, инсоний ғайрат ва жасоратини, амалда кўргач, ёлғизгина кизи Назокатхонимни унга бериб, чин уғил қилиб олмоқни тилайди. Аслида очиқ юз, ширин сўз Олимжонда қизнинг ҳам кўнгли бор эди. Шу боис бойнинг аёли Шамсибиби ҳам бу ишга монелик қилмайди. Хадича Назокатнинг акасига ишқи тушганини билар, бу сирдан Марям ҳам огоҳ эди. Шунинг учун она уйланиш борасида ихтиёрни ўғлига беради. Олимжон устози билан бамаслаҳат яқинда хабарини олган отасини топиб келиш учун бир hafta муҳлат сўраб, Қўқондан Тошкентга жунайди. Отаси уйдан кетганидан ўн икки йил ўтгач, ўн саккиз яшар Олимжон хат мазмуни бўйича Тошкент бозоридан сўраб-суруштириб отасини топади. Олиб келган янги либосларини Абдуқаҳҳорга кийдириб, уни Қўқонга қайтаради. Отасига янги дўкон очиб беради. Олимжоннинг тўйи икки оиланинг ҳамжиҳатлиги остида ўтади. Шу орада Олимжон ота-оналари ва қаттиқ бетоб бўлиб қолган қайинс таси билан маслаҳатлашиб, мактабдош дўсти Аҳмаджонга сингисини никоҳга беради. Натijaда *бир жиҳатдан* ишбилармон ва садоқатли дўст, *ишкитчидан*, савдо-тижорат юмушларига кўмакдош, учинчидан, оқил ва доно кўе муаммолари ҳал бўлади. Узок ўтмай, Абдурахмонбой мол-давлатини буткул Олимжонга қолдириб, оламдан ўтади.

Ҳамза роман қаҳрамонларининг бундай тўкин ҳаётга етишувлари илм-маърифат туфайли эканлигини нечоғлик таъкидламасин, асар ниҳоясида воқеа-ҳодисалар ривожидан ҳеч қандай зиддиятнинг кўринмаслиги туфайли романда ғоявий-бадиий заифлик, юзакилик, бир қадар сунъийлик юзага келган Муаллиф баёни орқалигина ривожланувчи сюжетда характер ва воқеалар ўртасидаги муносабат тўла ифодаланмаган ўринларда, ҳодисалар тасвири таъсирчанликдан йироқлашади ҳамда ахборат тусини олади. Мазкур ахборотларда эса муаллифнинг характерларга бўлган кучли симпатияси ошқоран кўриниб туради.

1.3. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИ САРЧАШМАЛАРИ

Абдулла Қодирий етук сўз санъаткори бўлиш йўлида Фирдавсий, Саъдий, Ҳайём, Навоий, Фузулий, Чехов, Гоголь, Жўржи Зайдон, Вальтер, Скотт, Пушкин, Л.Толстой, И.Тургенев, А.Тўқай, О.Иброҳимов ва бошқа ўнлаб жаҳон адабиётининг улуғ сўз санъаткорларидан ижодий ўрганган. Қодирий истеъдоди ва талантининг ҳаракатга келиши, истеъдодининг янги муайян қирралари ёркинроқ намоён бўлишида ижодий ўзлаштириш муайян туртки вазифасини ўтаган. Ўз навбатида Қодирий ижодий мактаби М.Авезов, Ж.Икромий, Б.Кербобоев, Х.Деряев сингари ёзувчилар ижодий камолотига

самарали таъсир этганлигини Р.Иноғомов²², Ш.Турдиев²³ каби олимларимиз асосли фактлар билан далиллайдилар

Қатор тадқиқотчилар: Р.Отаев²⁴, Д.Қуронов²⁵, Б.Қаримов²⁶ изланишларида Қодирий романларининг кейинги авлод ўзбек романнавислари Чўлпон, Ойбек ижодига таъсири инжалик билан ёритилади.

Шубҳасиз, Қодирий йирик асарлари ёзилгани ва чоп этилганидан бери узок давр ўтди. Шунга қарамадан, услуб соддалиги, миллий ўзига хослик жиҳатидан олиб қаралса, Қодирий белгилаб берган услуб миллий романчилигимиз учун хануз юксаклигича турибди. Албатта, ўзбек романчилигига 80-йиллардан эътиборан ҳаётга янги тафаккур билан ёндашувчи янги услуб кириб келгани, лиризм ўрнини изчил реализм, романтик сентементалликни бирмунча қатъият эгалланганлигини, ровий тимсолига эътибор ортанлигини эътироф этиш лозим. 80-йилларда эса қахрамонларга муносабатда кўзга ташланаётган мураккабликлар ўтган асрнинг 20-30 йиллари анъаналарига у қадар тўғри келмайди. Халқ тақдирининг қахрамон тақдири йўсинида акс этиши, носирларда пайдо бўлган анчагина журъатлилиқ ва қатъият, одамга маърифатли ғоя билан қарашга интилиш роман поэтикасида асотирлар, афсона ва ривоятларнинг катта ўрин тутишлиги, композиция таркибига сингиб кетиши, ҳатто параллел мажозий йўналишни ташкил этиб, роман матнида мустақил ва тугал ўрин тутиши, адабий-бадий функциясида ўзгаришлар содир бўлганлиги, кўплаб янги кўринишдаги: тарихий-концентрал, тарихий-полифоник, тарихий-биографик, мистик-фантастик сингари романларнинг пайдо бўлиши характерли хусусиятлардир. Романчиликда тинимсиз тажриба ва изланишлар жараёни турлича йўналишларда кечмоқдаки, роман моҳият эътибори билан янгиланиб, унда ранг-баранглик юзага келмоқда.

Шунинг учун бўлса керак, адабиётшунослигимизда кейинги йилларда яратилаётган ўзбек романларини унинг илк ибтидоси билан қиёслашга етарлича аҳамият берилмайди, ундан Ғарб ва жаҳон романчилиги анъаналарига эргашиб ҳолларини кузатиш тамойили устивор бўлмоқда. Биз бугун муайян шаклу-шамойил касб этиб, адабий йўналишлари анчагина муайянлашган яқин ўн беш йиллик ўзбек романларига илғор жаҳон романчилик мактабларининг самарали таъсири бўлганлигини инкор этмоқчи эмасмиз.

«Қўнғил бошқа нарса - янгилик қидиради», - деб ёзган Чўлпон 1925 йилдаёқ «*чучмал бир вазият*»ни изохлар экан, Шарк ва Ғарб ўртасидаги олтун кўприк - Тагорни ўз элига танитмоққа интилади. Унинг Шарк руҳи билан Ғарб асосини бирлаштирганлигини алоҳида қадрайди. Чўлпоннинг бадий адабиётни назарда тутиб айтган жаҳон адабиётига нисбатан ўзбек

²² Иноғомов Р. Қодирий жаҳон кезади // Абдулла Қодирийнинг бадий дунёси. Т.: Университет, 1994 10⁷-117 б.

²³ Турдиев Ш. Ҳаётбахш таъсирлар. Т.: Адабиёт ва санъат, 1977

²⁴ Отаев Р. Тоғ юлдузи шуъалари. Шарк юлдузи, 1989, № 1, 176-182 б.

²⁵ Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. Т.: «Шарк» НМАК Бош тахририяти, 2004, 236-263 б.

²⁶ Қаримов Б. Қодирий қадри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003, 30-35 б.

адабиёти ҳали «чаққалоқ», эскиликка нисбатан «етим» эканлиги фикрини албатта бугунги адабиётимизга нисбатан қўллаб бўлмайди. Бирок мазкур фикрлар қайсидир даражада ўз мезонларини янгиллаётган ва бу борада нафис адабиётга нисбатан бирмунча орқада қолаётган адабиётшунослик ва адабий танқид учун ўз кимматини муайян даражада йўқотмаётган кўринади.

Бизнингча, ҳозирги романчилигимиз тараққиётининг сарчашмаларини шарқона тафаккурдан, халқ оғзаки ижоди ва қадимги ўзбек насридан шунингдек, адабиётимизнинг порлоқ саҳифаси бўлган жадид адабиёти, хусусан, Қодирий ижодидан ҳам қидирмоқ керак.

Қодирий «*Ўтган кунлар*»²⁷ романида «*мусулмонобод*» таъбири билан аталувчи юртдаги азалий қадриятларнинг айниши, ўзаро аҳиллик йўқолиб, низолар авжга чиққани ҳақида сўзлар экан, эл-юрт бошида инсоф, диёнатли, фуқоропарвар ва холис одамлар туриши нажот манбаидир, -деган концепция илгари суради. «*Тошкентга инсофли бир бек белгиланса, меним учун кифоя*», деган ниҳоятда бетаъма, халқ манфаатини кўзловчи Юсуфбек хожининг Қумушбиби таъбири билан айтганда «*Нур ичига кўмилгандек*» бўлиб кўринган сиймосини, «*Ойим*», *деб хитоб қилгандаги мулоим, беозор ва муассир сўзини*» (327-б.)....*ўғлим, бизни халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулшини ҳам!*»(37-б.) деган вазият-ҳолатлардаги донишмандона салмоқдарлигини, «...*Фуқоранинг тагин қандоқ кўргиликлари бор экан, ўғлим*» сўзларни ёзганидаги серташвиш қалбини (36-б.) «*қўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси*» (35-б.) *умид нишонамиз, ҳаёт қувончимиз, орзумиз, ҳавасимиз*» (139-б.) каби фарзанд адоғидаги оталик қиёфасини, эс-хушли фарзанди билан ифтихор этишга ҳақли бўлса-да, Отабек орқали эл олдига хижолат чекмаслигидан мамнунлик билан тийила олган ҳолатдаги рухий тўлқинларини том маънодаги миллийликдан, шарқоналикдан ажратиб тушиниш мумкин эмас.

Таъбиға мувофиқ киз топилмагани, эрнинг ҳам хотин таъбиға мос бўлиши лозимлигини теран англагани учун хануз уйланмай юрган Отабек меҳр-муҳаббатли турмушни ёқлайди. Шу боис Қумушнинг қадрини аршларгача кўтарганида Офтобойим унга нисбатан чексиз муҳаббат, паёнсиз эҳтиром сезади. Ҳатто йиғлагиси ва куёви юзидан ўпгиси келади. Кутидор таъбири билан айтганда: «...*ҳар тўерида ҳам етук бир йиғит ... чин йиғит, қаршисида Мусулмонқул ҳам завқланиб: «дов юрагинг бор экан, йиғит» – дейишга мажбур бўлади. Зеро, унинг ўзи ҳам фавқуллодда жасурлиги билан тарихда эътироф этилган.*» (124-б) Қодирий тасвирида қалби фаришталар кўнглидек тоза икки жон, икки юрак бахтига раҳна солган турмушнинг рукин ва асосида турувчи одатлар маъқул ва машруъ эмаслиги мантикий асосланади. Отабекнинг «*Авлиётода қахрамонона шаҳид бўлиши* билан Ёдгорбекнинг очлик йиллар миёнасидаги вафоти, фарзандларининг икки кутбага ажраб кетишлиги ҳақидаги хабарларда бутун-бутун авлодлар тақдири мужассамлангандек туюлади.

²⁷ Қаранг: Абдулла Қодирий. *Ўтган кунлар*. Роман. Т.: 1975 (Романдан келтирилган кўчирмалар шу наслдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатиб борилди)

«Мехробдан чаён»²⁸ романида Мирзо Анвар тилидан Фузулийнинг ушбу мисраси келтирилади: «Даҳр бир бозордир, ҳар ким матоин арз этар» (153-б). Романнинг ҳар бир қаҳрамони ўз бисотини қовлаб, бор матосини бозорга солади. Ёзувчи шу орқали жамият қиёфасини аниқ кўрсатишга муваффақ бўлади. Муаллиф жамият иллатлари ҳақида сўзлар экан: «...Жамият ҳам бир касал билан овғирдими, унинг ҳар бир табақа, ёки синфига, яна тўғриси фардига шу касал сироят қилмай қўймайди», - деб ёзади. (59-б).

«Анвар кўзини доғлаганлар» сафидаги Абдурахмон ҳам муфти, Калоншоҳ таъсири остида ҳаракат қилишга мажбур. Султоналининг кўшниси Каримбой эса бир тилло эвазига ёлгон гувоҳлик беришга-да тайёр. Фақирликка бардош беролмаган ямоқчи ўз хотинини уриб, сукар экан, жамиятга бўлган кекини хотинидан олгандай бўлади (14-б.) Мударриснинг шикоятчи, закотчининг таъмагир ва худбин бўлишида ҳам маълум маънода замонасозлик интилишлари кузатилади. Кўнгли, руҳи қариган, қалби ўксук, ёруғ оламдан ҳеч нарса тиламай тинчгина яшашу ўлимни кутиб яшаётган Тойир ака фожиаси ҳам бечораҳоликка бориб тақалади. Ёзувчи истибдод салобатини буй-басти билан кўрсатишга астойдил интиланлигини таъкидлар эканмиз, уларнинг табиий хислатлари ҳам характер шаклланишига таъсир этганлигини инкор этмоқчи эмасмиз. Бу борада Қодирий масала моҳиятига анча теранроқ ёндошади. Муаллиф ижодий концепциясида инсоф масаласига алоҳида диққат қаратилади. Ўрдада шунча фитна-фасолларга сабабчи бўлган мирзабошилик мансабининг фуқаро ва қосиб учун заррача кизиги йўқ. Уларга ким мирзабоши бўлишидан кўра унинг инфосли бўлишлиги кўпроқ аҳамият касб этади. Бегубор болалик хотираларига кўнглида тизгинсиз бир муҳаббат асраётган Анвар қоронгу уйда гулхан атрофида ўтириб иссиқ-иссиқ чойдан хўплар экан, шоирона, дарвешона ҳаётни орзу қилади (149-б) Аслида унинг болалигида эшлашга лойиқ бирор муҳим жиҳат бормиди? –деб ўйлаб қоласан. Оилада фарзанд туғилганида ҳатто унга ном қўйишгада фурсат топа олмаган, ҳатто бундан заррача севинмаган Салим бўёқчи оиласи орзу ҳаваслар кучоғида яшайдими? Ҳатто доя чақирришу, кўни кўшнига суюнчи чиқаришдан ҳам чўчиётган бу оила мисолида кўшниларнинг аҳволи ҳам аён бўлади. Тирикчиликдан бўшамай, бавосир касалига йўлиқиб дунёни тарк этган эр, қирқ ёшда қаримсиқ бўлиб қолган аёл – Анорбиби. Тирикчилик илинжида юрак фалажидан вафот этган она. Бу Анварнинг ёзувчи айтмоқчи «мавридсиз» лайлақлар ичида бемаҳал гуррак» эканлигини яққол кўрсатади.

Солиқлар эвазига Назмидек истеъдодли қизи ҳам тортиб олиниб, хонга тортиқ қилинган ота ёки нечор рўзғорига Анварни сигиштирмаётган почча, закотчидан жабр кўрган Сафар бўзчи тақдирлари жамият асосларининг носозлигига бориб тақалади.

²⁸ Қаранг: Абдулла Қодирий. Мехробдан чаён. Т.: Ўқитувчи, 1978 (Романдан келтирилган кўчирмалар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифа кўрсатиб борилди)

Шунингдек, қалби инсоф ва диёнат билан лиммо-лим тўлган Мохларойим, Нигорхоним, Рузвон, Тухтабиби, Оғача ойим, Нодира каби аёллар образлари чинаккам маънода носир эстетик идеалларини ташийти.

«Шеърый бир ҳусн» соҳибаси булган «*фозила қиз*» Раъно ҳам ҳажр йўлига ризолиги, бир олам орзулар кучоғида яшаши, кунгил розларини тушунадиган таянч, суянчиқ излаши, андишаллиги, шоиртаъблиги жасурлиги ҳайвоний истакларга қарши уни исёнга етаклаши табиий эди.

Султоналига хос меҳрибонлик, холислик, истеъдодга эхтиром, ноҳақликка ғазабкорлик, кизикқонлик, дадиллик, кувлик, тадбиркорлик, садокат туйғулари жамиятдаги қиёфасизлик билан муроса қилиши қийин эди. Уни Анварга яқинлаштирган жихатлар характер хусусиятларию интилишларидаги муштаракликдир. Ёзувчи унинг дўст учун кўкрак керувчи, матонатли кишиларнинг ўз давридаги ягона вакили кадриятларга садокатли йирик ШАХС эканлигини эътироф этади. Султонали ҳам Анварга тан бериб: «*йигит*», - дейди (183)

Таассуфки, Анвар ҳам зулм ва истибодни парчалашга ожиз, Султоналининг-да бу юмушга қўли қалта, Раънонинг исёнкорлиги, ўз бахтига тўқинишдаги даври аёлларининг илк кўтарилиши, ҳатто зулмнинг тепасида турган Худоёрхон ҳам «*Туркистон хонларида сийрак кўринган*», «*сулуз ишлар*» қилар, улкан ёвга ўз маданияти билан жавоб бериш истагида ёнар экан, ҳаёт маромини кескин ўзгартиришга қодир эмасдай туюлади. Демакки, романда давр фожиаси акс этган.

Бизнингча, Қодирийнинг романчилигимизга таъсирини тўғридан-тўғри бадий тўқимадан излаб ва кузатиб бўлмайди. Чунки романларимизда объектив олам, воқеа ва ходисалар, ташқи тасвир, қаҳрамон хатти-ҳаракатлари, муҳит ва шароит, замон ва маконнинг инсон тасаввури ва шуурига таъсири, қаҳрамоннинг унга сингли муносабати тарзида бадиятга айлантирилмоқда. Бадий қаҳрамон муаллиф яратган характер эмас, ўзини-ўзи англаётган тасаввурлари асосида вужуд топган персонажга айланди. Китобхон эҳдиликда қаҳрамоннинг тафаккур жараёни билан мулоқатга қиради, бахшлашади Тасвирийликдаги ўзига хослик йўлларининг танланиши ривоятнинг аънавий тасвирдан фаркланиши, онг оқимининг акс этиши насримизнинг илдамлаётганлигини кўрсатади.

Тоғай Муроднинг «*Отамдан қолган далалар*» романидаги Жамолиддин кетмоннинг ғайридиндан юз буриб, элдан бош олиб кетиши, Анвар интилишларини, нўғой Чанишевнинг «*жигит*» Ақраб олдида отдан тушиб, унга тан бериши, истагини ижобат қилиб, ўз ожизлигини тан олиши, Муслмонқулнинг Отабекни эътироф этишини, Дехқонқулнинг фақирона ҳаёти аксарият Қодирий қаҳрамонларига хос фақирликни ёдга солади. «Она лочин видоси»даги Гавҳаршодбегим, аксарият романлардаги темурийзода маликалар Оғачаойимдан ўсиб чиққандай. «*Юлдузли тунлар*»даги Хонзодабегим қайсидир жихатлари билан Анварнинг опаси Нодирага яқиндай туюлади. «*Бозор*»даги «*Меҳрибонингни йўқотдингми, бутам*»,-деб Фозилбек бошини силаётган чол Мохларойимни эсга солади. Фозилбек ва Қадрия Отабегу Кумушни, Анвар ва Раънони ёдга туширади. Қосимбек

оқсоқол «бозор-дунёни эпақага келтира олмаётгани, эл таъвишидоалиғи» жиҳатидан Юсуфбек ҳожига яқин туради. Омон Мухтор романларидаги Нодирабегим, Мирзо Ғолиб, Лутфий, Навоий, Фитрат тимсоллари фозилликнинг, юрт қайғусида жондан кечишнинг, ишқ йўлида интилишнинг хароратини Қодирийдан олади.

Ў.Ҳошимов романларидаги қаҳрамонлар тақдирига хос фожезийлик инъикоси, Тошкентнинг эски шаҳар манзаралари тасвири, хусусан Алвастикўприк билан боғлиқ ўринлар қайсидир жиҳатлари билан Қодирийга Қонкус тасвирларига, характерлар драматизмига бориб туташади.

1.4. ЧЎЛПОН ВА БУГУНГИ ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Бадий асарни у ёки бу нуқтаи назардан таҳлил этиш усуллари тадқиқот объектига бўлган муносабатни белгилайди. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам янги ўзбек адабиёти, хусусан, Чўлпон насрини структурал таҳлил усули орқали ўрганиш тажрибаси юзага келди.

Ўтган асрнинг 90-йилларидан эътиборан илмий-адабий жамоатчиликка яхши таниш бўлган Дилмурод Қуროнови биз “Кеча ва кундуз” романида характерлар психологизми”²⁹, “Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари асосида)”³⁰ қабилда номланувчи номзодлик ва докторлик диссертациясининг муаллифи сифатида яхши таниймиз. Дилмуроднинг “Рухий дунё таҳлили” (1995), “Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси” (1997), “Чўлпон насри поэтикаси” (2004), «Адабиёт надир» ёки Чўлпоннинг мангу саволи» (2006) сингари рисола ва монографиялари, вақгли матбуот нашрларидаги ўнлаб мақолалари ўзининг теран мазмуни, фактик материалларга бойлиги, адабиётшуносликнинг илғор ютуқларига ҳамнафаслиги билан хамиша илик кутиб олинган, баҳс-мунозаралар уйғота билган.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, бадий асарни структурал таҳлил этишга бўлган муносабатига кўра адабиёт илмига дахлдор кишиларни шартли тарзда учта гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Структурал таҳлил тарафдорлари.

Улар бадий асарнинг композицияси образлар тизими, бадий тасвир воситаларини алоҳида-алоҳида қисмларга бўлган ҳолда ўрганадилар. Сўнгра эса уларни синтез қилиш орқали умумий қонуниятларни аниқлаш ва илмий хулосалар чиқариш йўлидан борадилар.

2. Бадий таҳлил қилиш тарафдорлари.

Улар назарида структурал таҳлил бадий таҳлилни мукаммаллаштириш омилдир.

²⁹ Қаранг: Қуროнов Д. “Кеча ва кундуз” романида характерлар психологизми” Номзодлик дисс. Т.: 1992,

³⁰ Қаранг: Қуროнов Д. “Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари асосида)” Филол. фанлари доктори... дисс. автореферати. Т.: 1998

3. *Бадий асарга соф санъат намунаси деб қаровчилар.* Бу нуктаи назар тарафдорларининг тақидлашларича, бадий асарни ҳар қандай формулалар воситасида ўрганиш унинг моҳиятини тулалигича ифодалаш имконини бермайди. Санъат асарининг нафосатига ҳеч қандай қолиплар билан етиб бориб бўлмайди.

Агар синчиклаб кузатилса, бундай қарашлар ўртасида муайян тафовутлар мавжуд. Бироқ ҳеч бирида ҳам моҳият эътибори билан структурал таҳлил усулини кескин инкор қилиш кузатилмайди. Чунки бадий асарнинг таркибий қисмларини ўрганиш маълумотларнинг аниқлигини таъминлаши англаб етилгани кеча ёки бугун пайдо бўлиб қолган гап эмас. Аслида ҳам структурал таҳлил усули аниқ фанлардаги таҳлил йўналишини сўз санъати намуналарига тадбиқ этиш асосида юзага келган бўлиб, ўзбек адабиётшунослигида нисбатан кам ўрганилган ва оммалашмаган усуллардандир. Асосли илмий-назарий хулосаларга томон етаклаши жиҳатидан мазкур усул муҳим аҳамиятга моликдир. Бинобарин, бадий асарнинг матн бирлигига зиён етказиши мумкинлиги ҳақида ташвишланишга асос йўқдир.

Бевосита Дилмурод Қуронова келсак, тадқиқотчи бадий асарга ўзгача ёндашув усулларини инкор этмаган ҳолда Чулпон насрини контекстда тушуниш ва унга ижодий ёндошиб, асар мазмунини шакллантиришни эмас, балки структурал таҳлил - муаллифни тушуниш шарти эканлиги боисидан мурожат қилади. Демак, олимнинг интилишларини шаклбозликка, бадий асар моҳиятини жўнлаштиришга мойиллик деб тушунмаслик керак. Унинг учун бадий асарни гап модели асосида қараб чиқиш асар структурасини, ундаги унсурларнинг ўзаро алоқасини оsonроқ тушуниш ва тушунтириш имконини берувчи бир восита ҳолос. Мазкур усулга мурожат қилиш фақатгина таҳлилни оsonлаштириш имконини берадиган ҳоллардагина мақсадга мувофиқдир³¹, - деб билади Д.Қуронова.

“Таҳлилни оsonлаштириш” деганимиз структурал таҳлил усулининг *“осон”* лигини англаб берилади. Бадий асарнинг ҳар бир унсури устида фикрлаш, унинг илдишларини ахтариш, типологик таҳлиллар олиб бориш, унинг юзага келиш мотиви, бажариш вазифаси, тузилишини кузатиш санъаткорнинг айни асар яратилаётган палладаги фикр-ўйларини ҳис-туйғуларини қайта тиклашга уриниш тадқиқотчидан озмунча меҳнат, изланиш талаб қилмайди. Шубҳасиз, бундай қараш тамомила янги эмас, албатта. Д.Қуронова бу борада М.Бахтиннинг *“Нутқий жанрлар”* ҳақидаги қарашларидан туртки олади. Р.Бартнинг бадий асар структурасини таҳлил этишда гап қурилиши конструкцияларига таянган ҳолда тушунтириш мумкинлиги ҳақидаги қарашларига таянади.

“Чулпон насри поэтикаси” монографиясида тадқиқотчи учун назарий асос бўлган кўплаб манбаларни қўриши мумкин. Жумладан, маърифатчилик адабиётининг дунёни ва инсонни ўзгартиришга қодир ғоявий

³¹ Қуронова Д. Чулпон насри поэтикаси. Т.: «Шарқ» НМК Бош таҳририяти. 2004, 82 б. (Китобдан келтирилган иктибослар шу нашрдан олинди, кавс ичида саҳифа кўрсатиб берилди)

адабиёт яратиш акидаси бадий адабиётнинг спецификаси, нафосатни англаш тушунчаларига жиддий тахрирлар киритганлигини мантикий асослашда А.А.Елистратова ва С.В.Тураевларнинг қарашларига таянади.³² Ижтимоий идеалнинг адабий-эстетик идеалга айлана боришини ойдинлаштиришга муваффақ бўлади. Бутунни қисм, қисмни эса бутун орқали тушуниш назарийчиси Г.Гадамер қарашларига таяниш тадқиқотчига ёзувчининг ҳаёт йўли, ижоди ва рухий ҳаётдан иборат учта муҳим жиҳатга аҳамият қаратиш имконини беради. Натижада конкрет асар доирасидан ташқарига чиқиб, реал ижодкорга яқинлашиш, у билан мулоқотга киришиш имкони туғилади. Чўлпон муайян асарни ёзган ижодий онлари, бутун ҳаёт йўли ва жамият ҳаётинигина эмас, балки ўз вақтида шу асарга ёзувчи томонидан юкланган ботиний мазмун ҳам ойдинлаштирилади.

Д.Қуронов З.Фрейднинг ғайришуурий ҳаракатлар психологияси ҳақидаги қарашларига уйкаш жиҳатларни ҳам Чўлпон насридан топа олади. Инсон рухий ҳаётини учта тагструктурага ажратиб қараш “Мен”, “У”, “Мен - идеал” тадқиқотчига “Кеча” романи қахрамонлари руҳиятидаги шиддатли жараёнларни ишончли талқин қила олиш имконини беради. Д.Қуроновга физиология, мантик, психология, семиотика, герменевтика ютуқларидан фойдаланиш Чўлпон интеллектуал заковатини рухий жараёнлар билан боғлиқликда олиб қараш имконини беради. Шубҳасиз, бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Тадқиқотда Ортега-и-Гассетнинг “Санъатнинг гуманизмдан четлашиши” ҳақидаги қарашларига асосланиш характерлар фожеасидан инкирозини келтириб чиқаришга йўл очади. Инсон ботиний оламига назар ташлашга томон етаклайди. Г.Н.Поспелов, Л.И.Тимофеев, Ю.Борев, Р.Уэллек, О.Уоррен, Х.Г.Гадамер ва бошқа ўнлаб рус ва жаҳон адабиётшуносларининг бадий адабиётнинг ривожини, поэтикаси, макон ва замон муносабатлари, адабий-эстетик тафаккур табиати билан боғлиқ қарашлари монографиянинг илмий-назарий теран хулосаларида муҳим ўрин тутади.

Чўлпон насри поэтикасини тадқиқ қилиш олимга адиб асарларининг бадий қиммати ва миллий-бадий тафаккур тадрижида тутган ўринини белгилаш имконини беради. Мазкур тадқиқот юзага келгунча бўлган даврда Чўлпон насрининг гоёвий-бадий хусусиятлари О.Шарафиддинов, Э.Каримов, М.Қўшжонов, С.Мамажанов, Н.Владимирова, Н.Каримов, А.Раҳимов, С.Аҳмедов, Р.Отаев, Б.Дўстқараев, Х.Лутфиддинова ва бошқа турли авлодга мансуб адабиётшуносларимиз томонидан муайян даражада ўрганилган эди. Бу тадқиқотларда асосий эътибор Чўлпоннинг у ёхуд бу асаридаги образлар тизими, сюжет-композицион қурилиши, характерларнинг яратилишидаги адиб маҳорати, услуби, ифода йўсинига хос рамзийлик тил имкониятларидан фойдаланиш маҳорати, ривоя тарзи сингари масалаларга қаратилган.

³² История всемирной литературы. В 9 т. Т.5.-М., 1988.

Д.Курунов “изланиш даври” адабиётининг етакчи хусусиятларини ўша давр етиштирган йирик адабий фигура ижодий мероси мисолида кенг кўламда яхлит кузатади. Гарчанд олим Чулпон насрини хусусий поэтика аспектида ўрганган бўлса-да, китобда янги ўзбек адабиётининг шаклланиш йўллари ва омиллари, шунингдек, якин ўтмиш адабиётига муносабат муаммолари ҳам ёритиладики, бу ҳол давр адабиётига хос умумий поэтикани теранроқ англаш имконини беради. Демак, тадқиқот моҳият эътибори билан Чулпон насри поэтикасидан анча четга чиқа олади. Унда янги ўзбек адабиётини юзага келтирган омиллар, миллий адабиётнинг XX асрдаги тадқиқот йўли, адабий жараёндаги мураккабликлар объектив илмий ўрганилади ва баҳоланади. Тадқиқотчи жадид адабиётининг эстетик принциплари, унга хос поэтик усул ва воситалар ҳақидаги тасавурларимизни янада тиниклаштиришга муваффақ бўлади.

Ҳар бир давр адабиётининг ғоявий мазмуни ҳамда поэтик хусусиятларини ўша даврнинг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари белгилайди, -деган тезисга асосланган олим Чулпон насри поэтикаси ҳақидаги мулохазаларини у адабиётга кириб келган давр шарт-шароитлари, жадидчиликнинг маърифий-ислоҳий моҳияти билан боғлайди. У жадид адабиётининг моҳиятини куйидаги икки тамойилда кўради:

1. Бадиий асарнинг бирламчи унсурини ғоя ташкил қилиши ва адабиётнинг реал ҳаётга яқинлашуви.

2. Муаллиф ижтимоий-фалсафий, ахлоқий концепциясининг ғояни ифодалаш мақсадига қаратилиб, адабиёт тарбия воситасига айланиши.

Дарҳақиқат, жадид адабиёти ижтимоий ҳаракатнинг бадиий тажассуми сифатида юзага келган. У миллий адабиётимиз тараққиётида сифат жиҳатидан янги ҳодиса. Бу ҳол даставвал, мазкур адабиётнинг илғор жаҳон адабиёти реалистик тамойилларига юз буришида намоён бўлади. Бу эса жадид адабиётининг интенсив ривожини таъминлаган. Д.Курунов унинг ривожини таъминлаган куйидаги асосий эстетик тамойилларни қайд этади:

1. Ижтимоий идеалнинг эстетик идеалга айланиши.

2. Ижтимоий йўналтирилганлик.

3. Тематик жиҳатдан реал ҳаётга яқинлашув.

4. Мазмун ва шаклнинг халқчиллашуви.

Англашиладики, тадқиқотчи кўпроқ эътиборини жадидчилик ҳаракатига қўшилган зиёлиларнинг дунёқарашлари - ислохотчилик ғоялари ва истак-тилақларига қаратган. Шу маънода олимнинг Чулпонга хос насрдаги изланишларни куйидагича белгилаши тўла ўзини оқлайди:

1. Мумтоз адабиётимизга хос тасвир ҳамда ифода воситаларига янгича жило беришга интилиш.

2. Хорижий адабиётларга хос поэтик воситаларни миллий адабиётимизга дадил тадбиқ қилиш.

Шубҳасиз, адабиётнинг ижтимоийлашуви тарихий зарурият ҳосиласи ва тараққийпарвар зиёлиларнинг фидойилиги билан чамбарчас боғлиқ. Мусулмон халқларининг ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий ҳаётдаги

уйғонишини руҳан муштаракликда идрок этмоқ ўрни билан XVIII аср Европа маърифатчилиги билан қиёслаш таҳсинга лойик. Бироқ Чўлпон ижодий эволюциясини конкрет шароит таъсири билангина изоҳлаб бўлмайди. Носир ижодига жаҳон адабиётига хос тайёр эстетик мезонлар нуктаи назаридан ёндошиш, уларнинг поэтика ҳақидаги ақидаларни тасдиқловчи мисолларни адиб ижодидан қидириш рационализм ва сентиментализмга боғлашга уруниш унчалик дуруст эмас.

Тадқиқотда Чўлпон фаолиятини жамият амалий интилишларига боғлаб қўйиш, объектив оламга мос келиш-келмаслиги билан белгилашга уруниш кузатилади. Шахснинг ижтимоий-амалий табиатига ён босган тадқиқотчи унинг ўз-ўзини танишида мазкур жиҳатнинг таъсири кучли эканлигидан келиб чиқади, бироқ ўзликни англашнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларига етарлича эътибор берилмайди. Чунки олим Туркистон ижтимоий ҳаёти ва тафаккуридаги туб сифат ўзгаришларини кўпроқ жаҳон адабиёти таъсирига боғлаб қўйиш йўлидан борган. У ёзади:

“...жадидчилик гоёлари таъсирида ва шу гоёларнинг тарғиботчиси сифатида адабиёт майдонига кириб келган Фитрат, А.Қодирий каби адиблар ижодидан... хусусан Чўлпоннинг ижодий фаолиятидаги ўсиш жараёнига диққат қилинса, унда Европа адабиётида қарийб бир ярим аср кечган жараённинг жасажси макетини кўриш мумкиндек туюлади бизга.”
(33 б.)

Чўлпон “Улуғ Ҳиндий” (1925) мақоласини “юраги дук-дук уриб”, “шамол теккан япроқдек қалтираб” ёзганлигини қайд этади. Унда таъкидлашча, носир учун Шарқ ва Ғарб адабиётлари “бири-биридан ширин”. Чўлпоннинг янгилик қидирган кўнгли татар, озарбайжон, усмонли адабиётларидаги бир томонга тамойил бўлишликни “ортиқча”, - деб биледи. Хусайн Жовид, Ризо Тавфиқ, Номик Камолдан дурустгина конган кўнгли Рабиндранат Тагордан “чинскам” қонади. Уни “Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтув кўприк”, - деб атайди. Шарқ руҳи билан Ғарб асосини бирлаштирган Тагорни “маданий олам кишиси” санайди³³.

Демокчимизки, жаҳон адабиёти тажрибаларини ўзлаштиришда ижтимоий ҳаёт таъсирида уйғонган миллий тафаккур етакчи омил бўлган. Жадид адабиёти, хусусан Чўлпон насри ривожда шарқ адабиёти аънаналари руҳининг таъсири Ғарбий Европа маърифатчилигидан асло кам эмас. Бинобарин, жадид адабиёти миллий тафаккур маҳсули. Унинг мазмун-мундарижаси ва ифода йўсинидаги жиддий эврилишлар, шунингдек китобхон поэтик дидию руҳий-маънавий эҳтиёжининг тубдан ўзгаргани миллий-эстетик тафаккурни янгилади. Ўзбек адабиёти ўз теран илдизи ва ривожланиш манбааларига эга. Умум-жаҳон ижтимоий онгидаги, эстетик тафаккуридаги турфа йўналишлар миллий тафаккур йўсинига фақат ташки омил сифатидагина таъсир кўрсатади. Адабиёт доимий ўзгаришдаги эстетик ходисадир. Қолаверса, жадид адабиёти намоёндаларининг ўзаро муштарак

³³ Чўлпон. Улуғ Ҳиндий // Адабиёт вадир (Адабий – танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар) Т Чўлпон, 1993, 56 – 58 б.

жиҳатлари мавжуд бўлгани ҳолда, ҳар бирининг ижодий кредоси, -эламини бадий акс эттириш тарзи ўзига хосдир

Чўлпон маданий савияси юксалиши, ҳаётни бадий ифодалаш тамойилларини эгаллашида Шарк классиклари ва усмонли турк, хинд, татар ёзувчиларнинг асарлари ҳам самарали таъсир этганки, бу фикр Чўлпоннинг фақат рус ва Европа адабиёти намуналаридангина мутаассир бўлганлигини қувватламайди.

Масаланинг яна бир муҳим жиҳати ҳам мавжуд. Туркистон, Бухоро, Хива жадидчилигини ягона мезонлар билан баҳолаш мумкин эмас. Жумладан, Хива жадидларининг маърифий-эстетик қарашларида анъанавий адабиётнинг ниҳоятда устиворлиги кузатилади. Бу ҳудудда табиий равишда халқчиллаша бошлаган ёзма ва оғзаки адабиёт, ёнма-ён яшаётган туркман ва қорақалпоқ халқлари меросидан озикланиш, адабий муҳитнинг кучли таъсиридан чиқиб кета олмаслик сингари ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Бундай омиллар жаҳоний тараққиётга интилишнинг ортишида, янгича дунёқарашнинг шаклланишида муайян асос вазифасини ўтайди.

Агар Д.Қуронов масаланинг ана шундай жиҳатларига ҳам эътибор қаратганида эди шахснинг ижтимоий макоми, тарихий, ижтимоий-адабий шароитнинг адабиёт ривожига таъсир қилган миллий-ҳудудий илдиэлари ҳақидаги китобхон тасавурларини янада бойитган бўлар эди.

Бизнингча, Чўлпон фикрлари хиссий идрок ва мулоҳазакорликка асосланади. “*Доктор Муҳаммадиёр*” ҳикояси ёзилган даврда унинг онгида зиддиятли ўйлар кураши кечаётган эди. Ҳикояни кузатиш Чўлпоннинг анъанавий адабиёт тамойилларига хос жиҳатлардан унчалик йироқлашмаганлигини кўрсатади. Демак, у мазкур босқичда реализм сирларини эгаллаш борасида ҳам изланишда бўлган.

Д.Қуронов Муҳаммадиёрнинг “*бадий баркамол характер эмс*”лигини Чўлпоннинг “*ижодий ва ҳаётий тажрибаси етишмаслиги*” билан боғлаб тўғри хулосалар чиқарган. У адибнинг қаҳрамон рухий ҳолатини изоҳлашда жумлаларни характер мантиқига монанд туза олмаганини Муҳаммадиёр характерига муаллиф шахсиятининг синдирилиши тарзида изоҳлайди. Бу изоҳда назаримизда гап адибнинг дунёқарашига кўпроқ йўналтирилгандек туюлади. Ижодий тажрибасизлик сабаблари яъни характерга хос реалистик чизгиларнинг камлиги етарлича очилмагандай таассурот уйғонади. (Қаранг: 29 б.)

Бизнингча, Чўлпон “*дидактик реализми*”да миллий адабиётнинг маърифий-дидактик руҳи акс этган. Шу боис ҳам ҳикояда реализмнинг илк белгилари намоён бўлган. “*Қурбони жаҳолат*” ҳикояси ҳақида гапирилганда ҳам, Чўлпоннинг оламни идрок этиши ғоявий мавқеига тамомила боғлаб қўйилади. Ҳикояда маърифий дидактиканинг етакчи мавқеда эканлигига таянган муаллиф А.А.Потёбнянинг санаткор ҳаёт материални олдиндан танилаб олиб, шу мисол ёрдамида ўз ғояларини тарғиб қилса, чинакам маънода сўз устаси эмаслиги ҳақидаги фикрларига таянади. Шу ўринда у яна бир бор Европа маърифатчилигига ўхшаш тамойилларни топиб, шу назариянинг тарғиботчисига, ўзбек адабиётида ҳам Европа маърифатчилик

адабиётига ҳамоҳанглик кучлилигини тасдиқловчи кишига айланиб қолади. (Қаранг: 24 б.)

Эшмурод руҳи билан вужудининг бир-бирига мутлоқ зидлиги яъни муҳит носозлигини ўйлаб изтиробга тушиши, у билан зиддиятга киришишида Д.Қуроноф сентименталликни кўради. Чунки, ҳикоя қаҳрамони очик курашга киришган эмас.

Бу фикрни умуман инкор этмаган ҳолда, Шарқ бадиий насрининг таъсири эндигина илк ҳикоясини ёзган Чўлпонда анчагина кучли эди, - деган эътирозни билдиришни лозим топамиз. Назаримизда, қаҳрамон кечинмалари ва унга муаллиф муносабатидаги ғоявий-ҳиссийликни изоҳлашнинг бир қадар миллий асослари ҳам бор. Жумладан, қадимги мифологияда ёхуд диний-илоҳий китобларда ҳам дуалистик қарашлар ўз ифодасини топган. Халқ оғзаки ижодининг бой намуналари, мумтоз адабиётнинг кўплаб жанрларида ҳам айнан шу руҳ ифодаланган. Тасаввуф адабиётида руҳ ва жисм ўртасидаги омонсиз кураш акс этган. Уларда муаллиф тафаккури ёа руҳиятидаги ҳолат қаҳрамон шахсиятига сингдирилмаган деб ўйлаш тўғри эмас.

Чўлпон бадиий насри ҳақида гап кетар экан, адибнинг идрокида пайдо бўлган тасаввурлар ҳаёт ҳақидаги теран фикрларини чўлғантирган. Бинобарин, индивидуал ҳиссий англаган ҳақиқатларига у ҳаётий тажриба туфайли етиб келган. Чўлпон тасаввурлари эса миллий адабиётда акс этган инсонни жабр-зулмдан озод кўришдек азалий туйғу-кайфиятларга ҳос ижтимоий маъно ва мазмундан ажралмайди. Адибнинг фикр қарашлари ҳиссий идрокка, мулоҳазақорликка асосланади. Демокчимизки, адибнинг ижодий эволюциясини конкрет шароит таъсири билангина изоҳлаб бўлмайди. Бошқачароқ айтганда, Чўлпон Еврола адабиёти маърифатчилик босқичининг “*жажжжи макети*” қолипига сиғмайди. Бизнингча, икки ўртадаги муштараклик ижтимоий-маданий шароит ўхшашлигидан табиий равишда юзага чиққандир.

Чўлпон “*Муҳтарам ёзғувчиларимизга*” (1914) номли мақоласида: “*Ҳали бизга қўб тиётр ва рўмон китоблари ёзмоқ керакдурким, бу қарз бир ховуч зиёли ёшларимиз ғла аҳли қаламимиз устларига тушадир*”³⁴, - деб ёзади. Бу фикрда берилган “*рўмон*”, “*тиётр*” атамаларини Д.Қуроноф бугун биз тушунган роман ва драматургия маъносида талқин этади. (Қаранг 18-бет) Бу билан у гўё Чўлпоннинг 1919 йилларгача шеърятга айрича диққат қилмаганлигини тасдиқламоқчи бўлади.

Чўлпон биринчи навбатда шоир эди. Матбуотда шеърый асарлари билан ўша даврда кам кўринганлиги факти унинг насрга эътибор билан қараганлигини тасдиқламайди. Умуман, Чўлпоннинг у ёки бу турга ётрок назар билан қарашини излашдан ҳеч қандай маъно чикмайди. Тўғри, Чўлпон ўз маърифатчилик мақсадларини амалга оширишда театр (кенг маънода драматургия) каби “*рўмон*” (1914 йилда бу атама “*бадиий наср*” маъносида қўлланилган) га ҳам айрича аҳамият билан қараган. Бунинг сабаби шеърятга

³⁴ Чўлпон. Адабиёт надири (Адабий-танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар) Т.: Чўлпон, 1994, 28 б.

астойдил киришмасликда эмас. Ҷша пайтда 16 ёшида бўлган Чўлпон Европа адабиёти ҳақидаги қарашларини татар қардошларимизнинг газеталаридан ўқиб шакллантирган. Унинг бадий наср имкониятларига катта умид боғлаши назаримизда икки фактор билан изоҳланади:

1. Чўлпон илк насрий изланишлари адабий иқлимда рағбат уйғотганидан мамнун эди.

2. У қалам аҳли олдида турган вазифалар қўламини белгилаш, уларга нисбатан талабчанлик позициясида турган.

Чўлпон *“Адабиёт надур?”* мақолисида: *“Адабиёт уйқушлик. Адиблар етишдирайтуқ ... тарихий ва адабий мақола ва шеърлар ёзсунар, китоблар тартиб берсунар”*, - деб ёзади. (37 б.) Бу фикр ҳам Чўлпоннинг илк ижодида шеърятга айрича диққат қаратмаганлигини инкор этади. Бизнингча, бунинг сабабини 1919 йилдан кейин Чўлпоннинг улкан руҳий изтироблар исқанжасида қолиши яъни давр зиддиятларининг ижодкор қайфиятларига таъсирдан ахтариш лозим. Лирика - қалб кечинмаларини, фикр-уйларини интеллектуал баҳолашга мойил тафаккур йўсини. Чўлпон қалбининг безовталигини шоир бўлибгина изҳор эта олар эди. Шу боис ҳам, эндиликда шеърят унинг учун яшаш ва кураш майдонига айланган. Умуман, эса у ҳеч қачон шеър ёзишдан тўхтамаган.

Чўлпон жамият амалий интилишларидан ташқарида ҳам, унга тамоман боғлиқ ҳам эмас. У алоҳида тирик *ОДАМ*. Бинобарин, маънавий-руҳий жиҳатдан фақат ўзигагина хос бўлган табиий -илоҳий жиҳатларга ҳам эга. Ана шу руҳий ҳолат унинг амалий фаолиятини таъминлайди. Объектив олам Чўлпон *“мен”*и орқали ҳиссий идрок этилади. Чўлпон руҳий эркинлигида нафақат давр, балки Шарқ кишисига хос индивидуал донишмандлик руҳи ва онгидаги пўртаналар ҳам ўз ифодасини топади. Чўлпон - ижодкор эркин инсон сифатида мослашувчанликдан кўра инкорга мойиллигини инobatта олсак, ўз-ўзини танишида ижтимоий омилларнинг таъсири нечоғлиқ эканлиги ойдинлашади.

Чўлпон миллат тақдирига жавобгарликни теран ҳис этган. Реал вазиятдан чиқиш йўлларини излаган. Унинг ўз-ўзини шакллантириши соф маънавий - ахлоқий асосларга эга Чўлпон адабий-эстетик концепциясининг шаклланишида интуитивизмнинг роли ҳам бекиёсдир. Буни сезгиларни абсолютлаштириш деб тушунмаслик керак. Адиб бир яралмиш вужуд сифатида ўзи англаган ва англагмқни ният қилган ҳақиқатларига инсониятнинг тарихий-адабий тажрибасига асосланибгина эмас, ботиний бир сезгирлик орқали ҳам етиб келган.

Д.Қуроновиңг *“Клеопатра”* ҳикоясини романтизм адабиётига боғлаб ўрганиши адиб ижодий тадрижини изчил кузатиш имконини берган. Тадқиқотчи ҳикоянинг мазмуни ва ифодасини носирнинг ижодий камолоти билан боғлай олади. Бир ҳикоя доирасида лирик, эпик ва драматик унсурларнинг уйғунлашуви яъни адабий тур ва жанрлар орасидаги эркинликка эътибор бериш ана шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Унинг Чўлпон илк насри ҳақидаги қуйидаги хулосалари диққатга лойиқдир:

“Чулпон илк насрий асарларида борлиқни бадий ас эттиришининг нореалистик тамойилига таянади, ғоявий-маърифий дидактикадан романтик талқинга ундан эса реалистик тасвирга томон ўсиб боради” (32 б.)

Д.Курунов XX аср бошларидаёқ эпик жанрлар тараққиётида тасвир манераси ва ифода йўсини жиҳатидан жиддий сифат ўзгаришлари юзага келганлигини тўғри пайкайди. Зеро, ўша йиллардаёқ борлиқнинг пластик образи тобора мустақиллик касб эта боради. Ровий образининг хикоя қилувчиликдан кузатувчига ўта бориши кузатилади. Д.Курунов нореалистик ҳикояда қаҳрамон ва ровий нигоҳларини бир-биридан фарқлайди. Ўқувчи нигоҳида эса уларнинг ягона марказга жамланиши усулининг ижобий самараларини белгилай олади. У Чулпоннинг ижтимоий-эстетик идеалини носирнинг тафаккури, кенг мушоҳадаси, миллий туйғуларининг ҳароратига хос тафт билан ўлчайди. Шу боис ҳам *“Чулпон учун шахсийлик ва ижтимоийлик чегараси мавжуд эмас” (53 б.)* деган хулосага келади.

Демак, тадқиқотчи Чулпонни давр контекстида олиб қарайди. Ўз назарий қарашларини фактлар орқали асослайди ҳам. Бинобарин, Чулпон тафаккури юрт кайғуси билан яшагани боис вақт чегараларини бузиб юборади. У анъанавий насримизнинг шакл ва услубига ижодий ёндошади. Унинг ғоявий- бадий вазифасини ўзгартира олади. Шу боис ҳар бир хикоясининг ифода йўсини ўзига хос бўла боради.

Танишганимиздек, Д.Курунов ғоявий-эстетик таҳлил йўлидан борган. Натижада, адибнинг бадий ижод тамойилларига хос ўта шахсий кўнгил майллари ҳам мавжуд эканлигини кўра олмаган. Даъволаримиз бир қадар бахсталаб туюлиши ҳам мумкин. Эътибор берилса *“поёнсиз”* деб қаралувчи фазовий чексизлик ҳам нисбий маънога эга. Демокчимизки, ҳар қандай бепоёнликнинг ҳам поёни бор. *“Чегаранинг мавжуд эмас”* лиги фикри эса *“чегара қўйиб бўлмайди”* маъносини ифода этади. Бу кескин гапда эса публицистик пафос мавжуд.

Бизнингча, Чулпон *“чучмал вазият”* лардан чиқишдан тортиб, интим туйғулар ифодасигача бўлган лаҳзаларда айнан кўнгил майлига кулок тутган. У реалликка хиссий муносабат билдирган. Демокчимизки, адибдаги ижодий интилишларни ҳамиша ҳам унинг маслағи дунёқарашига боғлаб бўлмайди. Бундай йўл тутиш поэтик асарлар ранг-баранглиги, ифода қатламларидаги соф эстетик жиҳатларни ҳам ғоявий мазмунга боғлаб қўйишга олиб келиши мумкин.

Д.Курунов Чулпон насри структурасини тушунтиришда: *“Бадий асар систем бутунлиқдир”*, - деган тезисга асосланади. Шу орқали муайян бадий асар структурасини, ундаги унсурларнинг ўзаро алоқаларини нисбатан осонроқ тушуниш, тушунтириш, таҳлил этишга, муваффақ бўлади. Унинг фикрича бадий асар атиги *“моделдан иборат”*. Оддий нутқ жараёнида айтилган гапда сўзловчининг, бадий асарда эса санъаткорнинг айни лаҳзадаги фикр-ўйлари, ҳис-туйғулари *“моделли”* мужассам. У турли ўқувчи онгида турлича аксланади. (Қаранг: 58 б.)

Тадқиқотчи бадий асарнинг мантикий жилоларини илғашда “хос ўқишчи” ёндашувига ишонади. *КАТТА ВАҚТ* кўйнида адибнинг реалликдан узилиши, яъни асарни ўқиётган китобхоннинг диди ва савиясига уйғун тарзда у билан мулоқотга киришиши мазмун кўламини кенгрок тушуниш, тасаввур этиш имконини беради. Бунда бутун ва қисм фалсафий категорияси катта ўрин тутади. Чунки, бутунни ўрганишда унинг таркибий қисмлари: (сўз, жумла, деталь-фабула, характер, шароит-бадий воқелик каби) хоссаларга таянилади.

Бизнинг назаримизда, бундай ёндашув китобхоннинг тасаввурларини ҳам моделлаштиради. Тафаккур баъзан рухий моҳият ҳам касб этади. Бу ҳол кўгинча мумтоз кишиларга хос интеллектуалликда буй кўрсатади. Бадий матн бағридаги маънавий-рухий харорат тафти хиссий идрок этилувчи ҳодисадир. Рухий ибтидонинг ҳосиласи - Аллоҳнинг инъоми. Унга фаросат тушунчалари орқалигина етиб бориш мумкин эмас. Чунки ҳис этилган нарса ҳамиша ҳам тилга кўчмайди. Обьектив олам сезгиларда ҳам мавжуд. Аристотель ҳам хиссий идрок ролини алоҳида қадирлайди.

У “*энг мукаммал философ – ўзини фикрловчи тафаккур*”, деб ёзган. И.Кантнинг фикрича ҳам “*ақл табиатан зиддиятларда иккиланувчи*” дир. Шу боис алоҳида шахснинг кадр-қиммати ҳатто жамият бахт-саодатидан ҳам юксакдир.

Демак, на ижтимоий тараққиёт модели, на воситали инъикос яъни адабий воқеликнинг қонуниятли алоқадорлиги модели тафаккур билан боғлиқ фикр-тушунчалардан иборатлиги сабабидан, “*зарурият*”, “*сабабият*” тамойилларига асослангани боис интеллектуал жўраён моҳиятини тўла ифодаламайди. Тафаккур етакчилик қилувчи структурал қабул қилишни инкор этмаган ҳолда, айтиш мумкинки, бу усул табиатида бадий асар моҳиятини бир қадар жўнлантиришга мойиллик мавжуд.

Д.Қуроновиқнинг фикрича, Чўлпон рамзийликка соф эстетик мақсадлар билан мурожаат этмаган. Чунки бунга реал шароит имкон бермаган. Шу боисдан ҳам носирнинг асарларида рамзий ифода юксак даражага кўтарилмаган (Қаранг: 103 бет) Тадқиқотчи образлар талқини орқали Чўлпон ижтимоий-эстетик идеалини тасдиқлаш, бинобарин мавжуд анъанага ижодий ёндашишни кузатади:

М: “*ёр*”- юрт озодлиги, “*ошиқ*”- эрка ташна кўнгил, “*қора булут*”- юрт эркини бўғувчилар, “*юлдуз*”- миллий истиклол, “*янгилар ўлкаси*”- қизил Туркистон, “*ёш ёғоч*”- Бухоро Жумҳурияти, “*денгиз*”- исёнкор қалб ва эрк учун кураш, “*капалак*”- гул ошиғи, “*сайёҳ*”- эрк ошиғи каби. Қуринадики, Чўлпоннинг рамзийликка мурожаат қилиши унинг ғоявий-бадий ниятига мос усул ва воситалар топишга интилиш тарзида баҳоланади. У муаллифни гушунишга интилар экан, асосий эътиборни муайян бадий асарнинг қай мақсадда, қандай омиллар таъсирида ёзилганлигига қаратган.

Бу фикрнинг баҳсталаб бир жиҳати мавжуд. У ҳам бўлса, сағъаткорнинг маҳоратни эгаллаш йўлида изланишда бўлганлиги масаласига бориб тақалади. Унинг илк наصري ҳали “*Кеча*” даражасидаги мукаммал изланишлар маҳсули эмаслиги шундай ўйлашга асос беради. Ҳикоялар

романчиликка ўтиш йўлида ўзига хос тажриба-кўприк вазифасини ўтаган. “Кеча”да соф эстетик максатда қўлланилган рамзларни ҳам топиш мумкин. Тадқиқотчи масаланинг бу жиҳатини эътибордан четда қолдирган кўринади.

Санъат асари аввало рух маҳсули. Ижод онларида санъаткор руҳият кенгликлариغا кўтарилади. Чўлпон қалби ижтимоий безовталиқда ҳаракат қилгани рост. Бирок бу ҳол унинг кечинмалари оламида лирик ҳарорат ҳам кучли эканлигини инкор этмайди. У образларни нафақат эпик, балки лирик оҳанглар хилма-хиллигида ҳам очган эди. Адиб бу қадар совуққонлик билан қалам тебратган бўлмаса керак, албатта.

Шубҳасиз, эпик тафаккурда оннинг иштироки ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Чўлпон эркесвар руҳининг ички эҳтиёжини қондиришда жамият ҳаётини кенг қўламда тадқиқ этиш йўлидан боради. Поэтик воситалар қўллашдаги “*ниқобланиш*” шароит зарурати. Роман асосига ижтимоий муаммо қўйилган. Асарнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти серқатламликда ифодаланиб, тўлақонли бадий реаллик акс этган. Гражданлик позициясида собит турган Чўлпон миллат фожеасини эътиқотсизликда кўради. Унинг назарида шахсий манфаат илнжидаги имони заиф кимсаларнинг кўплиги, муҳитнинг биқиклиги маънавий қашшоқлиқнинг асосидир. Демак, уша муҳитни адиб “Кеча” - деб атайди.

Романда Туркистоннинг тарихий тараққиёт йўли типлар руҳияти орқали англади. Чўлпон у ижтимоий-психологик романдир. Д.Қуронов бунга яхши англайди. Ҳикоячиликни муаллифдан соқит қилиб, қаҳрамон кундаликларида фойдаланиш, инсон руҳиятида кечаётган жараёнларга диққат қаратиш, қаҳрамонларни ўсиш-ўзгаришда, типологик умумлаштиришда тасвирлаш, айрим ретроспектив лавҳалардан фойдаланиш, психологик ҳикоялашни муаллиф тилидан олиб бориш, алоҳида инсон зиддиятлари тасвирида нафс ва имон концепциясидан ёндошиш каби хусусиятларни зукколик билан кузата олади. Ўрни билан Л.Толстой поэтик маҳорати билан қиёслайди. Ўз-ўзини англаган қаҳрамон, жамият устунларининг асл башарасини ҳам кўради. Демак, Чўлпон наздида муҳитни соғломлаштирувчи куч жадиждлар бўлиб, Мирёқуб жадиждларга яқинлаштириб тасвирланган. Характер яратишда таҳлилий йўлдан борилган.

“Чўлпон *настри поэтикаси*” монографиясида “Кеча”нинг миллий романчилигимизга нима берганлиги (127 б.) “Кундуз” қисмида қандай воқеалар марказий ўрин тутуши мумкин эканлиги ҳақидаги илмий хулоса ва фаразлар илгари сурилади. Мирёқубни маънавий тирилишга олиб келган руҳий жараёнларга диққат қаратилади.

Муҳими, Дилмурод образлар олами асардаги бадий воқеалик нуктаи назаридан кузатади. Бу эса тадқиқотчига Акбарали стихияси, Раззоқ сўфи вужудидаги “*мутаассиб диндор*” ва “*ота*” курашини тушуниш, трагик характернинг маромига етмаслик сабабларини ойдинлаштириш имконини беради.

Тадқиқотда В.А.Ковалев қўллаган “*психологик таҳлилнинг драматургик усули*” атамасидан фойдаланилади. Натижада пейзаж ва қаҳрамон ҳислари уйғунлиги (*психологик параллелизм*), қаҳрамоннинг ўз-

ўзини кузатиши яъни борлиқни Зеби сезгилари билан қабул қилиш (*интроспекция*), ўзга қаҳрамонлар руҳияти, хатти ҳаракати билан қиёслаш (психологик контраст), муайян ҳолатдаги ўзини тутиш, гап сўзларига аҳамият бериш (*психофизиологик белгилар ривож ва динамикаси*), қаҳрамонлар руҳиятидаги тафовутларни дунёқарашларини тўқнаштириш орқали очиш, қаҳрамон ҳолатини жонли чизишда муаллиф таърифи, портрет тасвири, тана ҳолати тасвири қабиларга диққат қилиш каби ўнлаб Чўлпон насрига хос жиҳтларни кашф этади.

Салти, Ўлмасжон, Зеби характерларининг руҳиятини кадамба-кадам кўзатса, эпизодик образлар (кундошлар) талқинида уларнинг барчаси учун хос бўлган худбинликка алоҳида диққат қаратади. Диалоглар, шарҳлар параллелизмлар ва шу қабилар драматургик усулдир. Чўлпон романида тадқиқотчи характерлар руҳиятида пинҳон тирик инсонни яққол кўра олади.

“Кеча” асосига қўйилаётган муаммо бадий тадқиқида романнинг синкретик табиати қулай имкониятларни тақдим этган. Д.Қуронон романда эпосга хос қўламдорлик, драмага хос шиддат ва саҳнавийликнинг узвий туташувини жанрнинг ташқи қурилиши ва ички табиатидан излайди. Фикрларини оидинлаштириш мақсадида романнинг айрим бобларини драма тилига угириб, тасаввурдаги “саҳна”да кўринишларни кузатиш йўлидан боради.

“Кеча”нинг композицион ва концептуал бутунлиги Чўлпон режалаштиришидай дилогия кўринишида намоён бўлиши ҳақидаги тадқиқотчи фикрларига ҳам тўла қўшилиш мумкин.

Хуллас, Д.Қурононнинг “Чўлпон насри поэтикаси” номли моногарфияси бугунги чўлпоншунослик, қисман адабиётшуносликда ҳозирча қиёси кам топиладиган изланишлардан биридир. Унинг ютуқларини эътироф этиш баробарида йўл-йўлақай билдирилган эътироз характеридаги мулоҳазалар ишнинг қимматини пасайтирмайди. Улар кўпроқ структурал таҳлил этиш усулининг имкониятларига дахлдор бўлиб, унинг объекта муносабатини инкор этиш маъносида ҳам тушунилмаслиги керак. Таҳлил усулларининг ранг-баранглиги тадқиқотлар теранлиги ва қўламдорлигини таъминлайди. Зеро халқимиз айтганидай, “*Ҳар бир гулнинг ифори бошқа*”.

1.5. ИЧКИ КОНТРАСТЛИ КОЛЛИЗИЯ ВА ҚАҲРАМОН РУҲИЯТИ ТАДРИЖИ

Ойбек «Навоий»³⁵ достонида «газал мулкининг султони», илм-фан ҳомийси, эл-юрт тақдири ва истиқболини жиҳтда кўрган гуманист шахс Алишер Навоийни ХУ асрнинг кескин зиддиятлари фониде лирик ҳаяжон билан ифода этди. Достонда муаллиф қаҳрамоннинг ички ва ташқи портретини қизиқгина қолмай, унинг ижодий лабораториясига ҳам кириб боради. Навоийни қизгин ижодий меҳнат жараёнида тасвирлаш орқали ижод

³⁵ Ойбек. Танланган асарлар. 4 томлик. 1 – том. Шеърлар, нозмалар. Т.: 1957, 273 – 282 б.

психологиясини очишга интилади. Мухими шундаки, дostonда улуғ шоир рухиятининг тадрижи ички контрастли коллизиялар оркали очилади. Навоий характериға хос сифатлар даврининг номарғуб ходисаларига карама-карши қўйиб тасвирланиши усули шоирға инсоний улуғворликни кенг қўламда ифодалаш имконини беради. Характерларнинг ўзаро кураши, мавжуд шароит ва характер ўртасидаги тўқнашув драматик коллизия мақомини касб этади. Дostonда туйғу-кечинмалар тўқнашувни таъминланади. Коллизия муайян даражада тасвирланаётган воқеалар ва ғоя бирлигида ҳам намоён бўлади.

Асарда қаҳрамоннинг ўй-хаёллар дунёсига, тафаккур оламиға алоҳида эътибор қаратилади. Алишер Навоий ўтган воқеалар ҳақида чуқур ўйлар уммониға ғарк бўлади. Унинг тафаккур уфқларини банд этган масалалар қўлами жамиятдаги мулкий тенгсизлик ва инсон фарзандининг азалий муаммоларига ҳамоҳанг. Жамият тартиботидаги турли айнишлар: саройда фитнес-фасоднинг авж олиши, юрт дарғаларининг талончиликлари, шоҳ Хусайн маишатпарастлиги каби масалалар бу нозиктаъб инсоннинг ташвишларига доя бўлади. Шу орқали Ойбек қаҳрамон онги ва психологиясини шакллантирган XV аср зиддиятлари ва адолатсизликлари, уларни бартараф қилишға интилган инсон улуғворлигини кўрсатишға муваффақ бўлади.

Ойбекнинг шоирона хаёллари узок асрлар қаъридан Навоийнинг улуғ рухини ёркин кўра олади. Навоийна нурунийлик балкиб турган юзлар, қордай оппоқ соқол ва кўзларда акс этмиш тизгинсиз муҳаббат ҳамда андак малолланиш жилваларини туяди шоир. Пешонасида порламиш даҳолик муҳрларини илғанида гўё булутлар сийнасини ёриб эфтоб порлагандай туюлади унга. Навоий қиёфасидаги кўркамлиқ ва юзларига тушмиш ажин изларигача кузата олган синчков нигоҳлар энди унинг кўнгли ва фикриға хос буюкликни ўша ажин чизгиларидан укмоқ тилагида ёнади. Қиёфасига хос мағрурликни яширгандай, бошлар хиёл эгилган, қуюққина кипригу қошларда жиддият, нигоҳларда эса теран сермаънолик мужассам. Унинг бутун чеҳрасида ҳаёт излари, тажрибалардан келинган тўхтамлар мужассам. Барча-барчаси донишманд шоир улуғ руҳига вобаста. Буни илкис пайқаган мисол гўё Навоий мийиқларида бир табассум ўйнаб, нозик ва силлиқ ҳаракатлар билан самимий, илиқ тавозеъ қилади. Ойбекона тахайкўл қудрати Навоий сиймосига хос бу нафисликни илғай олади. Асрлар қаъридан улуғ устоз овозларини эшитгандай бўлади. Ғоятда нозик, айни чоқда гўзал ва нашъали туйғулар соҳиби ҳамда Навоий ишқида ўртанган кўнгилгина *БУЮК ШОИР* ва *УЛУҒ ИНСОН* нинг ана шундай хаёлий портретини ҳис этмоғи, нафис ифодалай билмоғи мумкин.

Навоийна ингичка завқни Ойбек шоир ижодхонасидаги жиҳозларнинг тартиб билан танланишида мужассам топган маънолардан қидиради. Титраб ёнаётган олтин шамдон ёруғида тоқчаларға терилган китоблар аксланади. Шамнинг титроғи шоир қалбининг безовталигиға ишора бўлса, унинг олтин шамдонға ўрнатилгани эса, Навоий ҳаётининг зоҳирий тўқислигини ифода этгандай туюлади. Тоқчаларға терилмиш китобларнинг ғира-шира ёритилганию шам шуълаларидан қип-қизил чўғдай гиламларнинг *ққон*

суллари ёниши» тасвиридаги котрастликда Ойбек шоир яшаган даврда маърифатга эътиборнинг даражасини ифода этади.

Буни англагандай, илхоми кайнаган Навоий тинмай ёзар экан, тобора фикрлари тошиб бораверади. Тун сукунати аро ёлғиз қолган Навоий диққатини на олтин шамдон, на чўғдай гиламларга хос ташки дунё хою ҳаваслари зинҳор жалб этолмайди. Илҳом онларига хос илоҳий лаҳзаларда ҳар сатри тоза ашъорлар нафис қоғоз саҳифаларини тўлдирар экан, савағич каламнинг қитирлашигина бетакрор лаҳзалар сукунاتини бузадилар. Навоийнинг хаёл парвозлари сўз чаманзорини турфа ранглар билан яшнатади. Шоир фикр оти чексиз самоларга парвоз қилган. Умр куёши оғиб бораётганига қарамасдан, айни лаҳзаларда қаҳрамон тоғ шалоларига хос жўшқин, ёшликка хос шижоатли. Чунки соч-соқолини чулғаган киров ижсдидаги айни ёзга раҳна сола олмайди. Илло, «*Ҳамса*»да акс этмиш офтоб Навоий қалбига хос буюк куёшнинг фақат бир ёлқини халос.

Шоир илҳом парисини чўчитмаслик тилагида гўзал «*Унсия*» ҳам уйқуга чўмган. Ажабо, бу қадар ички интизом билан ижодга машғул бўлмоқ учун кишига нечоғлик чидам ва матонат керак экан. Яратувчанликдан фароғат топмоқ, қанча кўп ёзган сари руҳида улкан бир осойиш туймоқ учун аслида чидам ва матонатнинг ўзигина етарлимикин, деган хаёллар чулғайди Ойбек дилини. Шунда у ўз қалбида туғилган бу ҳайрат учун ҳам жавобни Навоий хаётининг мазмунидан топгандай бўлади: улуг шоирда қилаётган ишига бўлган чексиз меҳр-муҳаббат ҳам мужассам эди. Узок-узоклардан хўрозларнинг нечанчи борадир қичқирғи эшитилганида, тун сукунاتини бузиб қичқирувчи посбону миршаблар саси тинганида Навоий ҳам енгил бир тин олади.

Кўринадики, Ойбек ҳаракатдаги борлик ва инсон тақдирини узвий боғлиқликда идрок этар экан, Навоий ижодий руҳига анча чуқур кириб бора биледи. Ҳақиқат ва абадиятнинг мезони сифатида санъат асаринигина эътироф этади. Навоий ижодий юксалишини шоирнинг хоҳиш-иродаси, илҳом уфқларининг кенглиги билангина боғламайди. Ойбек буни анланган зарурият деб тушунади. Демак, Ойбек билишни инсоннинг субъектив иқтисодори санайди. Ана шу тамойилга таяниб инсонни космик қамровда олиб қарайди. Уни олам ва борликнинг асоси ҳамда моҳияти сифатида англаш сари юксалиб боради.

«*Бинафша боғ*»нинг чиройли хиёбону чаманзорларини ёлғиз кезар экан, Навоий ҳар бир гўшада янги бир гўзаллик лавҳаларини илғайди. Ҳатто мадҳсиз кўзғолган шамолнинг барглари хушхол елпишидан тортиб, сояда секин жимирлаётган нур жилваларию япроқлар орасидан эшитилаётган қушлар сайроғигача шоирнинг синчков нигоҳидан четда қолмайди. Унинг илҳом торларига жон бағишлаган манзаралар кўнгилдаги бекарорлик ўрнини шиғин бир осойиш эгаллашига, янги бир ғазалнинг гунча очишига туртки бўлади.

Навоий маҳобатли кўшк томон қайрилган аснода мевазордан чиқиб келган боғбоннинг боши саломга эгилади. Унинг кўзларида севинч ва шоирга эҳтиром порлайди. Ўз меҳнатидан мамнун боғбоннинг илк узилган

меваларни Навоийга илиниши ва ҳосил муллигидан суюниши ғоятда миллий буюкларда чизилади. Муҳаббат ва самимият рамзи, дил изҳори бўлган бир патнис олманинг Навоийга тортиқ қилинишида ҳам ўзига хос мажозийлик мужжасам. Рангу жилоси кўзни олгувчи ёқут олмаларнинг бир жуфтнинггина кўлига олиб, завқ билан ҳидлаётган лаҳзалардаги Навоий қалбида туйғуларнинг яшаришини моддий ҳақиқатлар қадар ёрқин манзаралантиради шоир. Достонда Навоийга бўлган элнинг муҳаббати ўша бир жуфт тўкис ёқут олмалар орқали рамзлантирилади.

Айни пайтда, шоирнинг боғбонга қилган лутфида ҳам мазкур мажозийлик акс этади. Олмалардан ҳар қуни болаларга улашмоқ, уларнинг кўзларида қувонч порлашини ҳис эгиб, бундан ғоятда мутаассир ва мамнун бўлмоқ лавҳалари орқали Ойбек Навоий кўнгил манзараларини ҳам шуълалантиришга эришади. Таъзимкор қўлнинг шоирни қўлтиклаб баланд кўшкка олиб чиқишида Навоий ва оддий одамлар ўртасидаги ўз табақасидан қатъий назар инсоний илиқлик ришталари ўрнагилганлигига ишора қилинади. Кекса шоирнинг бу қадар юксак кўшкда ўтиришида ҳам ўша ишоравийлик мужжасам. Гиламларнинг жонлангандай нафис гулларини енгил босиб, эгнидаги ипак жомасини ечгач, ўз ўрнига охиштагина ўтирган шоир хатти-ҳаракатларида нақадар сиполик, осойишталик, қиёфасида эса нурунийлик мужжасамлигини Ойбек китобхонга ҳис қилдира олади. Новдаларнинг шивири эшитилиб, чечакларнинг атри димокка урилиб турган кўшкдан яшил боғу экинзорлар қафтдагидай кўриниб туради.

Энди Ойбек Навоийнинг фикрини банд этган зиддиятли ўй-хаёллар тасвирига ўтади. Ям-яшил боғу экинзорлар манзарасидан тўлқинланиб, кўзларида қувонч порлаган шоир қулоқларига қарши тепада оддий чўпон чалган най наволари эшитилади. Оғир меҳнатдан қалди дол бўлиб, ер чопаётган, усти юпун дехқон ғам-ташвишлари унинг фикрига мисоли булутдай бостириб қиради. Қафасда «ҳу-ҳу» лаётган бир жуфт қумрига кўзи тушганида эса мазкур манзаралар най нолаларига қўшилиб унинг дилини ўртади. Шу тариқа Ойбек достонга ижтимоий адолатсизлик, ҳаддан ошган жабр-зулм ҳақидаги ғояларни олиб қиради. Шоир эстетик идеалларидаги элулус бахти ҳақидаги орзулар билан реал ҳаёт манзараларининг қаҳрамон фикрида тўкнашуви нафақат тарқоқ лавҳаларни ягона нуқтага жамлаш, балки баёнчиликдан ҳам сакланиш имконини беради.

Ойбек тасвирида кўҳна Ҳирот ўзининг икки хил қиёфаси билан намоён бўлади. Бир томонда лоқайдлик, айш-ишрат ва кайф-сафо гирдобига ботган дунё. «Оқ суюк» Ҳирот сиртдан ғоятда зийнатли ва кўрқам кўринади. Ҳиллоллари кўкда ялтираган масжиду мадрасалар; шох, шахзода ва бек саройлари; зангин кўшк, равоқ ва арк қуёш нурларига чўмиб кўзни камаштиради. Заррин либосларга бурканган аслзодалар олтин-қумуш идиш тавокларда кайф сафо сурадилар. Мусиқа қайнаган бу ҳаётда майпарастилик авж пардаларда. Маст-аласт бу жамоанинг лабларидан учган ҳар бир гилакни итоаткор қуллар бир зумда беистисно вожиб қилишади. Нафс ҳаваси ва ҳирс ўпқонидаги бу кимсаларнинг истаклари йўлида не-не ёш, латофатли киз-жувонлар умри ҳазон. Улар кўзларида кезинмиш дард-ҳасратлар ҳатто шу

қавмининг вакиласи бўлмиш «Хоним ойим» ва «Султон бегим»лар учун-да бегона.

Иккинчи томонда эса чанг-тупроққа ястаниб яна бир улкан Ҳирот ётади. Унда ҳатто бойкушлар қўнишга ҳазар қиладиган чолдеворлар, кулбалар жойлашган. Бутун кучини бож, хирож тўлашга сарфлаб, мамлакат хазинасини тўлдирганлар ўша жойларда муқим. Қишу ёз муҳтожликда яшаётган ва турли даражада қашшоқлашган қосибу ҳунарманд ҳаёти ғоятда эзгин ва рангсиз. Машаққатдан руҳи шикаста бўлган эл-улус дардидан воқиф Навоийнинг қалби ич-ичдан ўртанади. Қадимдан машҳур Хуросонда ҳукм сурмиш ҳаддан ортган зулм юртга очлик ва харобалик келтирган. Фақат адолатгина ҳаётга зулм солган кир ва зангнинг ғуборларини ювмоғи мумкин.

Бутун умри давомидаги фаолияти ва ижоди орқали тождорнинг адолатпешалигига умид назари билан қараб келган Навоий ҳаёлини хотиралар узоқ мозийга етаклайди. Ишратпарастликдан асло бушамайдиган, улус моли ҳисобига хазинани бутлашдан ҳазар қилмайдиган шох туфайли чексан азиятларини эслайди. Самимий дўстлик ришталарини узиб уни Астрободга қувғин қилган, гурбат қўюларида саросар кезинишга мажбур этган Султон Ҳусайн ҳақида узоқ фикрга толади. Ўзаро кин ва адоват ўчоғи бўлган сарой фитналари туфайли ҳаётини сундиришга уринган чиркин гуруҳнинг кирдикорларини ҳам шохнинг лоқайдлиги билан боғлайди. Ҳамон саройда Навоийга бўлган нафрат кучли бўлишига қарамасдан, шоир умидсизлашмайди.

Ёш мулозимнинг чиройли саси Навоийни тафаккур ва ҳаёлот дунёсидан заминга қайтаради. Ойбек навбатдаги лавҳаларда Самарқанддан Навоийнинг меҳрибон паноҳига сизғиниб келган толиби илмларга шоирнинг мадраса, жой ва нафақа тайинлаши воқеаларини баён қилади. Мушкул сафар машаққатларини чекиб, олис Ҳиротга илм-маърифат излаб келган ориқ ва рангпар, фақир йигитлардаги ғайратдан Навоий мамнун бўлади. Ойбек бу эпизод орқали шоирнинг илм-маърифат ҳомийси сифатидаги шухрати атроф-жавонибда машҳур эканлигини кўрсатишга интилан.

Ўз даврининг фан ва санъат борасидаги нуктадонлари: шоирлар, олимлар муаррихлар, табиблар, мунажжимлар, хофизу мусиқашунослар Навоий мажлисига тўпланишади. Уларнинг бари Навоий суҳбатига иштиёқманд кимаслар эди. Фалсафадан илми ромгача мувоҳаса учун мавзу бўлувчи мажлис баҳс-мунозара руҳида ўтади. Гоҳида гўзал бир байт ёки рубоий шарҳи турли тортишувларга сабаб бўлади. Орада кечган ҳар хил ҳазил-мутойибалардан кейин бир нафасга муноқаша тўхтаб, даврада зўр қаҳқаҳа уचाди. Юзлар табассумдан ёришган устод ҳам латифағйликка майл этадилар. Шундан сўнг наъбат машшоқу хофизларга етади. Кейин эса туркий ва форсий газаллар ўқилади. Ҳатто шоиру бастакор Навоий ҳам қуйлар чалиб йиғилганларни мамнун этади. Бундай лаҳзаларда шоирнинг фикр-ўйлари санъат ва адабиётнинг сирли-теҳрли диёрига ошнолигидан дунё ташвишлари нутилгандай бўлади.

Аммо Ҳирот ҳануз илғиғидай яшамокда. Шох ҳузурига отда бораётган Навоийнинг йўли бозор оралаб ўтади. Ҳар бири ўз матойини

мақтаётган савдогарлар, арғимоқ отини елдириб, кишилар кўнглига зўр гулгула солиб бораётган нойиб, тоғ-тоғ шойиларни уйиб қўйган ҳасис чол баззоз ҳам унга таниш. Уларга хос зўраки мағрурлик, ҳаромдан ҳазар қилмасликдан нафратланади. Айни пайтда ғала-ғовур шу бозорда ғузидан олган хосилини кўтарган муштилар кампир, эшакка чўп-ҳас ортган хорғин ўтинчи чол, қилмишлари учун сазойи қилинган ўғри, рангпар муллабаччалардан тортиб йигитларни сирли имлаётган жувонларгача бор. Зўравоннинг ҳам, бечоранинг ҳам қайғуси бозор. Бозор васвасаси билан банд бу улкан қавмдан фарқ қилароқ Навоий фикр-ўйлар гирдобига фарқ. Бозордан аста кечиб бораётган улуғвор киёфадаги бу инсонни эзгу ишлари ва ижоди орқали таниган ёшу қарининг эхтироми ҳадсиз. Шоир ҳам ҳаргиз уларга эътиборсиз эмас.

Ана шундай ҳаётий манзаралар орадан кўп йиллар ўтиб ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» роман³⁶ида кенг эпик кўламдорликда ифодасини топди. Чамаси Ойбек тафаккуридаёқ *фикрловчи инсон образи орқали бозордунёни тафтиш қилмоқ ва маърифатни улуғлаш* фикри мавжуд бўлган. Миллий тафаккурга бегона бўлмаган бундай қарашларнинг роман шаклида моддийлашуви шубҳасиз истиклол даври берган имконлар ва Хуршид Дўстмуҳаммад иктидор ҳамда салоҳияти билан боғлиқ. Аммо шундай адабий ходисалар ҳам борки, уларни умуммиллий адабий-эстетик тафаккур доирасида олиб кузатишга тўғри келади. Хусусан, бозор муаммолари Ойбекнинг бир неча асарларида, Ғафур Ғулом наср³⁷ида ўзига хос талкин қилинганки, уларни бутунги адабий жараён маҳсуллари билан қиёсий ўрганиш индивидуал услубий сифат-белгиларни ойдинлаштириш, ибратли умумлашмалар чиқариш имконини берган бўлур эди.

Ойбек навбатдаги лавҳада «*Боги жаҳон оро*»га етиб келган Навоийни шохнинг кундалик мажлисларидан бирида тасвирлайди. Сарой қулликчи-мулозимлари билан ичкарига қадам қўйган шоир нигоҳи орқали саройнинг ички ҳаёти кузатилади. Атрофи анвойи гуллар билан безатилган чаманзорда қад ростлаган нафис кўшқда ўтирган Султон Хусайнга таъзим қилган Навоий шохга ифрот айшнинг чиркин соясидан келмиш губорлар ғалати бир фалажлик, жисмоний ва руҳий ожизлик бағишлаганлигини пайқайди. Унинг назарида султон ғоятда тез қариб қолгандай туюлади. Бундай ўринлар билан танишганда Султон Хусайн сиймосини ифодалашда Ойбек руҳий-психологик таҳлил йўлидан бориб анча реалликка эришганлиги аён бўлади.

Саройнинг зийнати ва шохни қуршаган мулозимларнинг одобию тартиб-интизомида ҳеч нуқсон йўқ. Аммо май сероб оққан, ғузал жуёнлар тавозеъда турган бу базмда шохга яқин аъёнлар, бек ва мансабдорлар султоннинг Алишерга кўрсатган ширин илтифотидан асло мамнун эмаслар. Либослари олтин қумуш ва бошқа асл тошлар билан зийнатланган вазароу бекларнинг юзида бир зум қийшиқ ва истехзоли табассум излари намоён бўлади. Уларнинг мастликдан сархуш кўзлари ва хийлакор сўзлари асл

³⁶ Қаранг: Хуршид Дўстмуҳаммад. Бозор. Т.: «Шарқ» НМК Бош тахририяти. 2000

³⁷ Қаранг: Ғафур Ғулом Шум бола. Т.: Ўзбекистон, 1992; Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами 12 томлик. 6 т. Ҳикоя ва фельетонлар. Т.: Фан, 1986

башараларини ошкор этарди. Соқийлар ёқутдай порлаган қадахларга тинимсиз май куядилар. Олтин-кумуш идишларда пешма-пеш тортилган турфа хил таомлар, лим-лим учаётган зар косалар мажлис аҳли чанқоғини қондирган. Фарёдга келган мусиқий оҳангларда маст-аласт бошлар чайқалади. Айримларнинг саллалари бошидан тушган ва «дод» ларнинг саси осмону фалакни тутган. Кийимларидаги турфа безаклар кузни камаштиривчи раққосалар даврани гир-гир айланишади. Уларнинг нозли қиликлари хирсни қўзғар даражада бетайин.

Ойбек шовқин-суронли бу мажлис ҳангомасини батафсил тасвирлашдан тийи.тиб, базм ибтидоси баёни билангина кифояланади. Бундай тийиксиз оломон узун кеча бўйлаб кўрсатажак машмашаларнинг мухтасар тасвиридан ҳам мазкур давра аҳлининг маънавий қиёфасини англаш, Навоий учун нақадар бегоналигини ҳис қилиш мумкин бўлади. Аслида Ойбекнинг мақсади шугина эмас, балки оддий халқнинг фақирона турмушига мазкур манзараларнинг нақадар зид эканлигини кўрсатишдан ҳам иборатдир. Жабр-зулмининг авж пардаларига кўтарилиши, халқ фиғонининг фалакка еттулик эканлигидан заррача ташвиш чекмаслик, етим-есирлар ҳолидан беҳабарлик, ўзаро ёв бўлган шахзодаларнинг элни талашда бир-биридан ортиқлиги мудом ишратга ботган шохнинг лоқайдлиги билан боғлаб талқин қилинади. *Ички туйғуларини зоҳиран ошкор қила олмаган Навоий чин маъноси-на бу мажлисга бегона*, -деган эстетик ҳукм чиқарилади.

Шу тариқа Ойбек Навоий маънавий-рухий оламини инкишоф этади. Ижодкор инсоннинг психологик кайфиятини, юксак идеалларга тўла туйғулар дунёсини англаб етади. Алдамчи дабдаба ва шовқин-суронли ҳангомаларга йигитликда ночор чидаб келган шоир эндиликда ўзга бир дунё ҳавасида ўртанади. Бу қалбда туғён урган завқлар дунёси, илҳом мавжлари барқ урган диёр. Унда мастларнинг товуши эмас, меҳнат шавқи ва яратиш завқи ҳукмрон. Шу боис ҳам Навоий шохнинг «*марҳамат*»ларига қўл силтаб, илҳом ва ижод кучоғига қайтади. Гарчанд Султон Ҳусайн унинг бу қарорини ўзига нисбатан қилинган шафқатсизлик деб тушунган, уни саройга қайтаришга неча бор уринган бўлса-да, шоир аҳдида собит туради.

Бундай ўринларда Ойбек ўз даври навоийшунослигида мавжуд қарашларга эргашган. Шу боисдан ҳам у Навоий ва Султон Ҳусайн шахсиятидан зиддият кидиришга ҳам уринган, албатта. Зеро шўро мафқураси учун унинг шоҳ эканлигининг ўзиёқ қора бўёқларда тасвирлаш учун етарли асос берар эди. Ўз даврининг фарзанди бўлган Ойбек ҳам бундай мафқуравий талаблар билан ҳисоблашишга мажбур эди. Колаверса, навоийшуносликнинг бугунги тараққиётида етиб келинган тўхтамларни Ойбек достони олдига қўйиш ҳам илмий ҳолисликка ҳилофдир.

Саройни ва дўсти Султон Ҳусайнни тарк этиб чиққан шоир қалбини шодлик эмас, ғам қўлагаси қоплайди. Ярим тун бутун шаҳарнигина эмас, гўё жаҳаннамдай қаролиги билан Навоий фикрларини ҳам забт этгандай. Навоийга гўё бутун шаҳар ва унга қўшилиб қўхна дунё ҳам тин олаётгандай туюлади. Шундай кайфиятда бир маҳалладан ўтаркан, иттифоқо кичик бир қулбада кимдир майин бир куйининг жўрлигида, оҳиста ва гўзал овозда унинг

шеърларини ўқийтганлигини эшитиб қолади. Ана шундагина, яратган шеърлари узок-яқин ўлкаларда шуҳрат топганлигини билгани ҳолда, аини лаҳзанинг ҳузурбахш таъсирида Навоий қалбида тизгинсиз бир севинч тошади. Ижтимоий курашлар гирдобига ташланган даврларида ҳам шоирга бир умр руҳ бериб келган ягона истак-ижоди билан халққа хизмат қилмоқ, энг кичик кулбаларгача кириб бормоқ, инсонлар қалбига маънавий мадад бўлмоқ умиди эмасмиди. Навоий бетакрор ана шу лаҳзадан улкан маънолар топиб, мислсиз ифтихор сезиб, санъат боғидан турфа гулдасталар теришга астойдил киришади. У шеър аҳлининг байроқдори бўлиб асрлардан-асрларга ўтгулик шон-шуҳрат топади.

1937 йилнинг декабрида, аини киш чилласида Навоий руҳидан илҳом олиб битилган бу дostonдаги руҳий илиқлик китобхонни бефарқ қолдирмайди. Уни мутолаа қилиш жараёнида шу нарса ҳам аён бўладики, Ойбек ҳам руҳан, ҳам ижодий такомилнинг ички тадрижи жиҳатидан анча камолга етган. У Навоий романида айтишни мўлжаллаган айрим дардларини дostonда тўла рўёбга чиқарган. Шу маънода, «*Навоий*» романини асло камситмаган ҳолда, айтиш мумкинки, мазкур дoston Ойбекнинг Навоий қалбини шоирона нозик илғаши ва ифода этишида энг баланд босқични ишғол қилади. Айниқса, романдагидан фарқли ўларок, Навоийнинг тарихий жараёнларга ҳамиша ҳам боғлаб қўйилмаганлигининг ўзиёқ шундай дейишга тўла асос беради.

1. 6. БАДИЙ-ЭСТЕТИК ТАФАККУРНИНГ ИЖТИМОЙЛАШУВИ

Ойбекнинг 1938 йилда ёзилиб, 1940 йилда чоп этилган «*Қутлуг қон*»³⁸ романи йирик бадий полотнодир. Асарда воқеа-ҳодисалар кенг ва атрофлича тасвирланади. Ёзувчи асосий эътиборини ижтимоий-тарихий воқелик ва характерлар муносабати масаласига қаратади. Роман қахрамонлари тарих тўлқинлари оқимида ҳаракат қилишади. Бошқачарок айтганда, тасвирда асосий урғу давр ижтимоий конфликтини очишга қаратилган. Шу боис ҳам персонажлар кескин қутблантириб ифодаланади. Ойбек қахрамон тақдири мисолида халқ тақдирини кўрсатишга интилади. Характерлар динамикасини янги тарихий ўзгаришларни тасдиқлашга хизмат қилдиради. Айтиш мумкинки, адиб эски жамият ақидаларининг инкори ва янгисининг тасдиғи стереотипига амал қилади.

Ойбек халқ тақдири ҳақида ўйловчи, фикрловчи ва кузатувчан ижодкор эди. «*Қутлуг қон*»гача бўлган даврда ҳали катта насрий асарлар яратмаган эса-да, Ойбекнинг жаҳон маданияти ютуқларига олтин фонд бўлиб кирган бадий асарларни ўзбек тилига ўгириши ўзига хос тажриба мактаби вазифасини ўгаган. Гёгенинг «*Фауст*», Дантенинг «*Илоҳий комедия*», Байроннинг «*Каин*» асарларидан қилинган таржималар, айниқса Пушкиннинг «*Евгений Онегин*»дай улуғ асарини тўла ўгирили адиб

³⁸ Ойбек. Қутлуг қон. Т.: Ўқитувчи, 1980

каламнинг чархланиши, маҳоратининг янада ошишига туртки бўлгани шубҳасиз.

«Мен кейинчалик романимда тасвир этилган турмуш ва ижтимоий муносабатларнинг кўпгина томонларини ўша вақтдаёқ чанқоқлик билан кузатган ва тушунган эдим... роман учун материал кўнгилдан, хотиралардан қўйиб келаверди», - деб ёзади Ойбек «Қисқача таржимани ҳолим»³⁹ асарига. Дарҳақиқат, мазкур роман воқеалари тасвирланган 1916 йилгача бўлган даврда адиб эндигина ўн ёшдан ошган ўспирин бўлган. Шунга қарамасдан, болалик тасаввурларига ўрнашган хотираларнинг қайта тиклашишида моддийчилик илмий адабиётларидан олган билимлари етакчилик қилганлиги кузатилади. Бирок, Ойбекнинг олами бадиий ўзлаштиришини бундай тор доирада изоҳлаб бўлмайди. Ойбек даҳоси Шарк ва Ғарб адабиёти ижодий муҳитидан нафас олган. Мавжуд анъаналарни ижодий ўзлаштириш орқали ёзувчи ўз индивидуал киффасини намоён эта олган. Шуниси равшанки, унинг «тушуниш» босқичини ўташи ўз даври талабларидан буткул узилган эмас.

Бу нарса «Қутлуғ қон»да индивидуал қаҳрамонларнинг турмуш воқеаларидан таъсирланиши, кечинма-уйлари, хагги-харакатига ижтимоий мазмун бағишлашда намоён бўлади. Унинг аксарият қаҳрамонлари ҳаёт воқеаларининг бутун драматизм ва фожиалари сўкмоғидан ўтгач, онги уйғониб, ижтимоий курашчиларга айланишади. Яъни конкрет ҳаётий вазият қаҳрамон тақдирини белгилаб беради. Шу маънода, бугунги ўзбек романиларидаги ўз истаги бўйича ўйлаб, кўнгил интилишлари билан ҳаракат қилувчи «кўнчилик» деб аталувчи тўдадан кескин фарқланувчи қаҳрамонлардан ажралади.

Ойбек тасвирида миллий онгнинг уйғониши синфийлик билан чамбарчас боғланиб кетади. Халқ истикболи «бахтли ҳаёт» учун курашда, жабр-зулмга қарши ошқора исёнда: «ҳамма бўриларни, ҳамма қонхўрларни, зolimларни янчиб ташлаш»да кўрилади. Индивидуал қаҳрамон тақдири халқ тақдирининг узви эканлиги билан қадрланса, Йулчининг қарол, Қоратўйнинг уста, Шоқир отанинг ямоқчи, Шокосимнинг батрак, Ўрознинг қарсл эканлиги турмуш машаққатлари, оғир меҳнат залворидан кулфат чекишлари адолатсиз тузум носозлиги билан боғланади.

Бирок бу мантиққа Мирзақаримбойнинг пишик-пухта «илоннинг ёгини ялаган», айёр, муғомбир; Ҳакимбойваччанинг табиатан ишбилармон; Фазлиддиннинг «савдода сузиб, савдода ухловчи», айна пайтда сурбет; Тангибойваччанинг текинтомоқ, фахшга берилган, киморбоз; Салимбойваччанинг енгил табиату фикри тор; «янги фикрли» Абдушукурнинг бор йўғи Жамолбойнинг приказчиги эканлиги боис улуг мақсадларни англай олмаслиги сингари тамомила индивидуал киффалари билан намоён бўлишлари тўла мувофиқ келмайди. Ойбек назарида кескин қутблантирилган бу типларнинг барчаси деярлик инсоний киффадан

³⁹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Ўн тўртинчи том. Т.: Фан, 1979.-Б: 15.

махрум. Романнинг етакчи пафоси шуни талаб қилади. Бирок айнан шу образлар эркин кийёфларини намоён этганларини адибнинг инсон шахсига муносабатидаги реализми санамок керак.

Романдаги меҳнаткаш қатламлар кўпроқ ижтимоий фон вазифасини ўтагандай таассурот тугилади. Катта жасоратларга отланган, дадил ва ўзига ишонган оломоннинг ғазabi мардикорликка қарши уюшган ҳаракат сифатида тасвирланади. Ғазабнинг асосида адолатсизликка қарши норозилик бўлса ҳам, тинчлик истаган халқнинг «*Ётиб қолгунча отиб қол*» кабилидаги беш-ўнта маҳкама хизматчиларига қарши курашини уюшган ҳаракат деб бўлмас эди. Чамаси, Ойбек романда ҳали ўз биродарининг ҳимоясига отлана билмай, приставдан чўчиб, элликбошига ишониб, ҳақсизликларга бардош билан чидаб келган сабр-бардошли меҳнаткашларни тасвирлаган ўринларда тамомла миллий кийёфларни чизишга эришган бўлса ажаб эмас.

Бугунги романчиликда ижтимоий-иқтисодий ва маънавий рухий мувозанатнинг бузилиши инсон онгини уйғотишга эмас, балки тафаккурнинг тушовланиб, одамларнинг майдалашувига олиб келиши жараёни идрок этилмоқда. У. Ҳамдамнинг «*Мувозанат*», Х. Дустмуҳаммаднинг «*Бозор*», Л. Бурixonнинг «*Ҳазирамадаги одамлар*», О. Мухторнинг «*Тепаликдаги хароба*», А. Нурмуродовнинг «*Қон ҳиди*» сингари романларида инсон шахси тамомла индивидуал кийёфлари билан жонли одам сифатида идрок этилади. Улар ижтимоий интилишларга тамомла бошқача ёндошадилар. Бу типдаги асарларда кўпчиликнинг «оломон»лиги фожиаси ёрқин ифода этилади. Кўпчилик алоҳида инсонни тушунишга уриниши лозим. Одамзод фидо бўлувчи қурбон эмас. Ватан ўғлонлари ғоя йўлида ўлиши эмас, балки бу дунёда яйраб яшашлари лозимлиги энгича ракурсларда инкишоф этилади.

Шубҳасиз, буларнинг барчаси бугунги ижтимоий-эстетик тафаккурнинг тутуми, миллий онг тадрижининг тўхтамаи. Демак, уни Ойбекдан талаб қилиш, 1938 йилда ёзилган романдан излаш тўғри эмас. Бирок, Ойбек маҳоратига хос шундай кирралар борки, улардан ибрат олиш мумкин. Адиб ўлкадаги қашшоқлик, ҳуқуқсизлик алаокибат халқ ғазабига сабаб бўлишини теран хис этади. Одамлар қалбидаги рухий яқинлик уларни бир-бирига дардкаш қилганлигини теран англайди, ифода этади. Ижтимоий онгда пайдо бўлаётган янги фазилатларни романда акс эттиришга тиришади. Покиза туйғуларига даҳл қилинганда Салимбойваччани қалтаклаган - ғурури балинд Йулчининг девкомат Қора Аҳмад билан чинакам паҳлавонларга хос чапдастлик билан жанг қилиши мутлақо табиий қабул қилинади. Ракиб ҳам жанг тугагач, пичокни олиб ўзига тутган Йулчи мардлигига тан беради. Ҳатто Гулнорни сенган йигитига қайтариш билангина чекланмай, шаҳар кўчаларида мусулмоннинг кизи бемалол юрсин учун опасининг эски паранжисини тақдим қилади.

Ойбек девкомат йигитларнинг курашида фольклор ва мумтоз адабиётдаги яқка қаҳрамонларнинг курашларига хос жиҳатлардан унумли

фойдаланади⁴⁰. Эзгулик кучларини меҳрга йўгириб тасвирлаш, душманнинг ракибига тан бериб, унинг ишларига амалий ёрдам бериши каби мотивга мурожаат этади. Ойбек «Кутлуг қон»да адолатсизлик ҳукмрон воқеликдан келажак умидларини яъни «зулмат ичра нур»ни кўради⁴¹ Кутблантирилган «шора куч»ларга қарши контраст ҳолда «ёруғ кучлар»ни тасвирлай олади. Натижада, китобхон калбига умидбахш тўйгулар улаша билади. Бу эса Ойбек ижодий услубига ҳос ижобий қаҳрамонларни ёруғ рангларда тасвирлаш реалистик тамойилига⁴² ҳам, миллий анъаналарга ҳам тўла мувофиқ келади. Ҳатто, халқ ижтимоий онгининг уйғонишида ғоявийликка кучли тамойил бўлиш билан ёндошилганига қарамасдан, роман бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини тўла сақлайди, давримизга Ҳамоҳанглиги билан улкан аҳамият касб этади.

Ойбек ҳали юрагида йигитлик ўти сўнмаган, шижоатли ўз сўзида собит Қоратой самимий дўстлиги, дардкашлиги; оғир меҳнат машаққатларини фарзанд доғидан қадди дол бўлган қари қосиб Шоқир ота; қийинчиликларга сабр билан чидаб келган Ўроз; инсон бошига қулфат тушганида энг сўнгги тийинини ҳам бир-биридан аямайдиغان оддий одамлар; баҳорий мусаффолик ва олижаноблик, пок номус, беғубор муҳаббат рамзи бўлган Гулнор; диёнатсизликка қарши бош кўтарган Ёрмат каби ўнлаб персонажларни тамомила серкирра миллий характерлар сифатида ифода эта олган.

Адиб Йўлчи образига ҳос тиникликни роман финалида ҳам сақлашга муваффақ бўлади. Марҳумнинг сокин, мағрур ва гўзал жасади чироқ шуласида ётар экан, гўё тирик одамдай қабул қилинади. Худди кўзларини очмоқчидай, сўзлашга тайёрдай турган қаҳрамон ўлимидан ҳам Ойбек эстетик қайфият туғдира олади. Ойбекна маҳорат билан китобхон қалбини ёруғ нурларга ошно қилар экан, адиб рамзий ишоралар билан романга сўнгги нукта қўяди. У ошқора тарзда «йўлнинг ярмидан ўтганда» ги ҳолатга ишора қилади. Бинобарин, қуёшнинг тоза ва порлоқ нурчалари уфқда порлашию уни саломлаб, дарахтларда қушларнинг сайрай бошлаши Ойбек образли тафаккурнинг махсули ўлароқ, озод ва бахтиёр ҳаётнинг яқинлигига ишорадир.

Ойбек орзу қилган чинакам озодлик ва эрк нурлари ўлкамиз узра кеза бошлаган, республикамиз Миллий истиқлол шабадаларидан баҳраманд бўлган бизнинг кунларимизда миллат тафаккурини уйғотишга бекиёс ҳисса қўшган отахон адибнинг табаррук юз йиллиги кенг нишонланганлиги айниқса қувончлидир.

⁴⁰ Шарафиддинов О. «Кутлуг қон»нинг шарофати. Маънавий қамолот йулларида. Т.: Маънавият, 2001, 128 б.

⁴¹ Ризвев Ш. Роман ва драма. Саҳна маънавияти. Т.: Маънавият, 2000, 49 б.

⁴² Қуронов Д. Чўлпон нағри поэтикаси. Т.: 2004, 262-263 б.

1.7. “Навойй” романи жозибаси

Нодир исътедод соҳиби, академик шоир, носир Мусо Тошмуҳаммад ўгли Ойбек «Қисқача таржимаи ҳолим» асариди «Навойй»⁴³ романининг ёзилиш жараёнини хотирлаб: «Романни уруш йили, қиш фаслида совуқ хонада жинчироқнинг титроқ шувласида ёзганман»⁴⁴, - деган эди. Болалик йиллариданок мумтоз адабиётимизни севиб мутоала қилган Ойбек ижодий ниятида жаҳолатга қарши маърифат билан курашган улғу инсонпарвар шоир сиймосини бадий адабиётга олиб кириш фикри халқ тақдири ҳақидаги теран мушоҳадакорликнинг натижаси ўлароқ туғилган.

Адиб ўзи бевосита гувоҳи бўлган, замондошларидан эшитган воқеликка руҳан яқин бўлгани учун «Қутлуг қон» романини ёзиш учун катта тайёргарликка эҳтиёж сезмаган эди. Бирок давр ва шарситни чуқур ўрганиш, ҳаётни кенг кўламда қамраш, жонли образлар яратиш маъсулиятини сезган Ойбекнинг 30-йилларда талабалар ҳаётидан олиб ёза бошлаган романини «адабий тажрибаси етмаслиги»ни англаб тамомламай қолдиргани, «Кўёш қораймас» романи устида 40-йиллардан 1958 йилгача тинимсиз ишлагани адибнинг ўз-ўзига нисбатан талабчанлигини кўрсатади.

Ана шу маъсулиятни идрок этиш туйғусига содиклик «Навойй» романининг яратилишида ҳам кузатилади. Ойбек Навойй ҳақидаги материалларни 1928 йилдан эътиборан йиға бошлаган. Орадан ун тўрт йил ўтгач, 1942 йилдагина романни ёзиб тугаллаган. Ойбек бу даврда Навойининг буюк қалб ёлқини бўлган ўлмас асарларини кунт билан ўрганган. Темурийлар салтанати тарихи ва давр ҳаётининг XX асрга ҳамоҳанг, узининг ҳис-туйғуларига оҳангдош, келажакка умид уйғотувчи жиҳатларини сараллаган. Айни пайтда Навойй ҳаёти ва ижоди ҳақида тарихий-адабий йўсинда тадқиқотлар олиб борган. «Навойининг таржимаи ҳоли», «Навойининг дунёқарашини масаласида доир», «Ҳамса»нинг асосий образлари», «Навойй ҳақида» сингари йирик тадқиқотларида Навойининг даври, дунёқарашини, шахсияти, ижоди ўрганилди. Аксарияти 30-йилларда яратилган мазкур тадқиқотлар бирламчи манбаларга таяниб амалга оширилгани, илмий-назарий бақувватлиги, амалий аҳамияти жиҳатидан республикамиздаги дастлабки йирик изланишлар эди.

Ойбек адабий тажрибасини кенгайтириш мақсадида булса керак, аввало «Навойй» достонини ёзади. Кўпгина шеърларида ҳам Навойй образини гавдалантиради. Беш аср олдин халқ дарди, ҳақиқат ва ишқни куйлаган, ёруғ кунлар умиди билан яшаган шоирни улуглайди. («Ҳайкал олдиди») Шоирнинг «Навойй» достониди эса Навойининг кўнглидаги буюк орзулар, тафаккурини банд этган ўйлар, шахсиятига хос илиқ самимият, нозик завқ, улғувор сиймосига хос руҳий нафислик ва мағрурлик ўз

⁴³ Ойбек. Навойй. Роман. Т.: Ўқитувчи, 1985 (Романдан келтирилган кучирмалар шу нашрдан олинди, қавс ичига саҳифа кўрсатиб борилди)

⁴⁴ Ойбек. Ун тўртинчи том. Т.: Фан, 1979, -Б: 16

ифодасини топади. Ойбекнинг «Навоий» достонида шоирнинг ижод онларидаги ҳолати куйидагича чизилади:

*Ярим кеча ўтиради у.
Бир хитойи косода лим сув.
Ёнар титраб бир олтин шамдон.
Токчаларда китоб қаланган.
Гўшамларнинг қон гулларини
Ёндиради бу шамнинг нури.*⁴⁵

Ойбекнинг фикрларини мавжлантирган бу лавҳа роман ёзилаётган, тунларни тонгга улаб жинчироқнинг титроқ шуъласида Навоий руҳияти билан тиллашиб тинмай ёзаётган шоир ҳолатига вобастадир. «Навоий» романининг бир неча ўринларида ҳам худди шунга яқин ҳолатларни кузатиш мумкин. Ўз шоғирди Бехзоднинг шам нурига солиб ҳар бир чизигига, бўёқларининг энг ингичка товланишларига қадар диққат билан кузатган, тасвирий санъат асаридан завқ олган Навоий нафақат нозиктаъб шоир, балки умуман нафосатнинг чуқур билимдони сифатида намоён бўлади. (144 б.) Кимёгар Абдулахад ва олим Султонмурод қайрағочу азим чинорлар соясидаги хилват гўшада милтиллаган шам нурида дам кимёдан, дам шеър ва санъат назариясидан қизгин суҳбатлашиб, нон ва майиз билан қорин тўйдирдилар. (62 б.) Фақирона ҳаёт икки олимнинг самимий суҳбатига, ўз ишларидан рухий завқ олишлари, ҳаётини сеvimли машғулотларига бағишлашларига монельлик қилмайди. Низомулмулкнинг ўғиллари муқовасининг ҳаллари шамда ёнган китобдан ширин товуш билан ғазаллар ўқиб, айрим мисралар устида бахслашишаркан, қоронғу тун зулматида салтанат тақдирига даҳл қилинаётганидан тамомила беҳабар тарзда шеърятнинг сирли-сехрли оламига шунғийдилар. (389 б.) Ихтиёридин қальасининг совуқ тош деворлари ортида зулматда порлаган шам ёруғида Қуръони Қарим муталаа қилаётган Мўмин Мирзо китоб завқида ниҳоятда масъум, самимий қиёфада жонланадики, муқаррар даҳшатни илқис англаб етмайди. (400 б.)

Агар Ойбек ўзаро урушлар оловида ковурилган темурийлар даврининг моҳиятини ақс эттириш, Хусайн Бойқаро салтанатидан ёруғлик нурларини топиб замондошимиз кишисининг назари билан қараш, узок ўтмиш манзараларини жонли характерлар орқали кўрсатиб беришни кўзлаганлигини инобатга олсак, юқоридаги тасвирлардаги милтиллаган шуълалар улкан рамзий-мажозий моҳият ҳам касб этади. Қолаверса, темурийзодалар тақдири бир умр Ойбек фикр-ўйларини банд этган, ижодига илҳом берган олис мозийнинг липпиллаган шуъласидир. Зеро, адибнинг ижодий режа ва ниятларида Соҳибқирон Амир Темур ҳақида тарихий дoston ёзиш

⁴⁵ Ойбек. Тўянган асарлар. Тўрт томлик Биринчи том. Т.: 1957, 273 б.

булганлиги, улкан ёзувчининг уни туқис амалга оширишга шафқатсиз ўлим имкон бермаганлиги аён.

Сирдан караганда «*Навоий*» романида улуг гуманист шоирнинг таржимаи ҳоли батафсил ёритилгандай туюлади. Чиндан ҳам романда 1469 йилнинг кўкламидан 1501 йилнинг январигача булган ўттиз икки йиллик воқеалар қаламга олинган. Навоий кизгин маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий фаолиятда тасвирланади. Донишманд ва тadbиркор Навоий марҳаматли ва талабчан устоз, маданият-маърифат ва ободончилик ишларининг раҳнамоси, инсоф диёнат, адолат химоячиси, мамлакат ва халқ осойишталигининг посбони сифатида намоён бўлади. Мутафаккир шоир ва олим сифатида ўз ички имкониятларидан унумли фойдаланади. Дағлаг ва идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислохатлар ўтказиш йўлида жон куйдиради. Низо ва адоватларни бартараф этишга уринади. Қалбини ишонч ва умид тарқ этмаган Навоий тобора таназзул ботқоғига ботиб бораётган Хусайн Бойқаро салтанатида кечаётган воқеалар мантигини теран англайди. Жаҳолат исканжасидаги юрт пешволарининг қилмишларидан ранж-алам, изтироб чекади. Роман Навоий фикри ва ақидаларининг яшовчилигига даъват этувчи оптимистик яқунга эга.

Адабиётшунос олимлар Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, Б.Назаров, Н.Каримов, С.Мирвалиев, Р.Ибраҳимова ва бошқа ўнлаб олимларнинг тадқиқотларида масаланинг у ёки бу томони адабий танқидчиликнинг муайян даврдаги даражасига мувофиқ тарзда ўрганилди⁴⁶. Ойбек ижоди, хусусан, «*Навоий*» романини ўрганиш асносида адабиётшунослик ҳам ривожланди. Ойбек ижодий феномени бугунги кунда ҳам адабиётшуносликнинг диққат марказида турибди. А.Сабриддинов, У.Ҳамдам каби кейинги авлод тадқиқотчиларининг монографик изланишларига бой манбаа вазифасини ўтамоқда. Роман ёзилганидан буён ярим асрдан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, ҳар бир авлод ундан янги-янги маъноларни кашф этиб келмоқда. Чунки Ойбек романида давр моҳияти ва руҳи, тарихнинг муҳим палласидаги миллат кишисининг ўзликни англаш йўлидаги интилишларини ифода этган. Демак, Навоий биографияси ва тақдири орқали ёзувчи илғор ғояларни шунчаки тасдиқлаш йўлидан бормайди. Балки характерларнинг ривожланиши орқали тасвирланаётган давр моҳиятини ҳам очади. Романда халқчиллик нафоси кабарик тасвирланган. Шунингдек, инсонпарварлик ва реал воқелик ўртасидаги зиддиятга ҳам жаҳолат, нодонлик ва зулм билан гуманизм, адолат, илм-фан ва тафаккурнинг курашидан кўра бир қадар синфий ёндашувнинг излари соя ташлаган. Характерларнинг интилишларини баҳолашда кучлар нисбати маълум маънода ижтимоий табақаларга моддийонча ёндашув асосида ҳал этилади.

Ойбекнинг улугворлик ҳақидаги эстетик идеали маълум даражада мутафаккир олимнинг гуруҳлар устидан оддий халққа таяниб галаба қилишдек примитив мантиққа асосланади.

⁴⁶ Ёқубов Ҳ. Ойбек (адабий-танқидий очерк). Т.: Ўзлабийнашр, 1950; Қўшжонов М. Ойбек маҳорати. Т.: Бадиий адабиёт, 1965; Назаров Б. Бу сеҳрли дунё. Т.: Адабиёт ва санъат, 1980; Каримов Н. Ойбек. Т.: Ёш гвардия, 1985 ва бошқалар

Шубҳасиз, Навоий улуғворлик ва мардоналикни ўзида мужассамлаштирган нодир шахс. Бирок бу ҳол уни ўз ғазабини босолмай қоладиган жангари ва жайдари одам сифатида тушунишга асос бўла олмайди. Ўз суҳбатдошлари устидан кинояли ва зардали кулиб: «аждарнафс», «дарранда», «газанда», «бурилар», «итлар», «чиркин махлуқлар», «ифлс паишлар» деб ошкора кайириб ташловчи, «жоҳилларнинг қулларини кесмоқ зарур» дегувчи курашчига айланади. У ўз оқилона фикри билан воқеалар оқимини осонгина изга солиб юбораверади. Султон Ҳусайн гуё унинг етовидагина ҳаракат қилувчи, базм ва майхўрликка берилган, мустақил фикрдан маҳрум кишидек таасурот уйғотади. Навоийнинг бу қадар кескирлиги олдида Маҷидиддин ва унинг тарафдорлари кўркувдан титраб, тиллари каломга келмай қолади. Бундай схематизм таъсирида Навоий шахсиятидаги мутасаввуф шоирлик ва шайхликка ҳос босиқлик, вазминлик ўрнини таҳдид ва сиёсат, ҳақорат ва дағдаға эгаллайди. У подшоҳ ҳузурда ҳукмдорнинг ўжарлигини синдириш учун шундай шиддат, жасуруна оҳанг билан сўзлайдики, ҳукмдор ҳам ҳар қандай эътироздан ожиз қолади. Шоирнинг бу қадар ишбилармон ва соҳибтадбир кишига айланиши ҳам реал мантикка бир қадар мувофиқ эмасдек туюлади. Бундай ўринларда шўро адабиётининг меҳнат кишисини улуғлашга мойиллиги таъсири кўзга ташланади.

«Навоий» романи мафкуравий тазийқлар адабий сийсатга айланган даврда яратилган асардир. Бинобарин, Ойбек ўзи тиламаган ҳолда шохни «қоплон»га унинг атрофидаги амалдорларни «ит»га киёслашга мажбур эди. Агар жиддий эътибор берилса, романинг аксарият қаҳрамонлари улуг бир тахлика ва кўркув салтанатининг залвори остида ҳаракат қиладилар. Арслонқулдан Дилдорга хабар келтирган фолбин кампир атрофга аланглаб секингина сўзлайди. Ҳаяжонини босолмаган Дилдорни: «*Ҳой, секин гапир!... Жинни бўлдингми? Қердасан?*» - дея огоҳлантирар экан, даричани ёпиб қўйиб, шивирлаган ҳолда сўзлайди. Ҳатто ваҳимага тушиб, *зинҳор бировга оғиз очма*, - дея таъкидлайди. Дилдорнинг: «*Хат бермадимми сизга?*» - деган сўровга: «*Тил зиндонга судрайди, хат дорга элтади, болам!*» - дея бир қадар ўқиниш ва жафони бўйнига олган кишига ҳос вазминлик билан жавоб беради. (228 б.)

Дилдорга ғамғўрлик қилиш илнжида Султонмурод Тўғонбекнинг даргоҳига бош уриб келганида Алоиддин Машҳадий, мавлоно Шаҳобиддин ва бошқа амалдорлар даврасида ўтирган Тўғонбекдай одам ҳам юрт улугларининг пинжига қанчалик кириб олган бўлишига қарамасдан, дабдурустан аниқ жавоб айта олмайди. Сунъий киёфага кириб, совуқ ва расмий муомала қилади. Шохнинг қонуни устиворлиги, Шайхулисомнинг адолати тўғрисида сўзлашга мажбур бўлади. У ўзининг музтариб аҳволини тан олишга, айни вазиятда бошқача йўл тута олмаслигини тушинтиришга мажбур бўлади. (245-246 б.) Хўжа Афзал Навоий билан суҳбатда: «*Ҳиротдаги машъум ҳодисаларни айтишдан тил ҳам чўчийди*», - дейди чуқур хўрсиниб. (275 б.) Эшик оға Бобоали Ҳайдарни муомалада «*тилга эҳтиёт бўлиш*» ликка чақиради (327 б.)

Ойбек «Навойи» романига бундай ўринларни бежиз киритмаган, албатта. У ўз даврининг рухига ҳам ишоралар тили билан урғу бермоқни тилаган бўлса не ажаб.

Дарҳақиқат, Ойбек қалбидаги пуртаналар роман матнига кўчмаслиги мумкин эмас. Зеро ижодкорнинг мудом уйғоқ қалби олам ходисаларини идрок ва ҳис этади. XV аср воқеа-ходисаларини бадийий умумлаштиришда адиб қалбида мусикий бир оҳанг оққанки, Ойбек томонидан ҳис этилган бу ҳолат романга ўзига хос ички ҳарорат бағишлайди. Китобхон романда гоҳ баландлаб, гоҳ пастлаб жўшқин ва сокин оҳангларда таралаётган ҳазин кўйни ҳис этади. Навоийга хос улугворлик ва мағрурлик, қудрат, ирода, матонат руҳи унда мамнунлик ва ифтихор ҳиссини уйғотади.

Тарихий шахслар тақдирига монанд тарзда роман ритмининг мароми ҳам ўзгариб туради. Чунки роман яхлит ритмига хос дастлабки ибтидо асарнинг илк саҳифаларидаги тасвирлардан бошланади. Қадимий Хиротнинг ёмғир ғуборларидан тозаланган нақшинкор гумбазлари ўзаро баҳор кўёсининг порлашию ним қоронғу заҳ ҳужрадаги ёши, илм даражаси, феъл-атвори турлича бўлган кишиларнинг тирикчилик илинжида ўтиришлари келгуси воқеаларнинг гоҳ осуда, гоҳида ҳавотирли кечишига ишорадир. Ҳар бири ўз руҳий эҳтиёжини тўлдиришга интилган мураккаб инсоний тақдирларни ёзувчи имон, эътиқод, ҳидоятга даъват этувчи оҳанг устиворлигида чизади. Қўрқув ва ҳавотир ичида яшаётган қаҳрамонларнинг безовта қалбига хос руҳ давр манзараларини ифода этади.

Романда ҳаёт синовларини матонат билан енгиб ўзлигини англаган қаҳрамонлар ҳолати жонли тасвирланади. Улар орасида Навоий характер сифатида ўз эркинлиги билан алоҳида ажралиб туради. Акидаларида собит, истикболга комил ишонч билан боқувчи қудратли руҳ кишисининг эзгулик йўлидаги ҳаракатлари китобхон қалбига далда берибгина қолмай, яратувчанлик ва ижодкорлик руҳини ҳам туғдиради. Романдаги ритм қисмлар узвийлигини таъминлайди. Оҳангнинг гоҳ авж пардаларда, гоҳ сокин, гоҳ тантанавор, гоҳида эса маънос оқиши сурат ва сийрат жилваларидаги қалб тугёнлари, исён ва итоат, қатъиятлилик ҳамда бандасининг ожизлиги руҳини ифодалайди. Ойбекнинг Оламу Одам яхлитлигини намоён этилишида романдаги ягона овоз оҳангларнинг ўзаро уйғунлиги китобхоннинг бутун борлигини қамраб олади.

«Навойи» романининг яхлит ритмини белгилашда ёзувчининг ўзи қалит бергандай туюлади: «...шаҳзода Қуръондан бошини кўтармади. Мунгли товуш билан қироат қилаверди» - деб ёзади адиб «Юсуфдек ҳушрўйи» ва «убдон ақлли» Мўмин Мирзо ҳақида. Бу фожианинг исқанжаси остида руҳан ўртанаётган Навоий эса фикран асрларнинг, даврларнинг манзарасига назар ташлаб ҳазин оҳанг ила сўзлайди. Ана шу ҳазинликда ҳақиқатнинг ёлғиз таъмини, мамлакат тақдирида бошланажак муқаррар буроннинг дарагини туйиш мумкин.

Бироқ, Ойбек романга сўнги нуқта қўяр экан, оптимист шоир ҳақидаги асарни ғамгин бир руҳ билан яқунлашни истамайди. Ўз ҳаётидан мамнун «юрагида шодлик чайқалган» Навоий ҳолатини тасвирлаб ёзади:

«Шоир шамни ўчирди. Ҳассани қўлга олиб, ётоқ уйга кирмоқ учун, увушган оёқлари билан аста-аста юриб, ташқари чиқди. Салқин ҳаво юзларига ёқимли урди. Чексизликдан муаззам оҳанг билан оққан юлдузларнинг нафаси, боғчадаги дарахтларнинг шитирлаши, ярим кечада ип йиғирган жафокаш кампир чархининг «ғув-ғуви», узоқда қарвон тевалари қўнғирозининг вазмин оҳанги- барчаси шоирнинг қўнғилига бир хилда яқин, таниш, маънодор туюлар, барчасини у чуқур сезар эди.» (431-432 б.)

Донишманд шоир шамининг ўчиши ҳаётининг ҳам ниҳоясига яқинлашиши арафасида кечади. Ҳавонинг тоза ва салқинлиги, юзларга урилган майинлиги, дарахтлар шивирю коинотнинг муаззам оҳангларига уйғун. *“Жафокаш кампир”* киёфасида рамзлантирилган *“фалак чархи”*нинг тинимсиз *«ғув-ғуви»* муаззам тарих биносини яратишга ёхуд қўн-паяқун этишга улуш қўшган не-не эрлару гуноҳга фарқ бўлган нокасларнинг тарих йўлларида *“улкан қарвон”* янглиг ўтиб кетганлиги, вақт аталмиш олий ҳакамнинг вазмин оҳанглардаги шафқатсиз ҳукмига хос жаранг китобхон қулоқлари остида садо беради. Ўзини табиатнинг бир зарраси деб билгани боис ҳам уларнинг барчаси шоирнинг қўнғилига яқин, таниш, маънодор. Яратикларда уларнинг ижодкори жилвасини кўргани боис барчасини чуқур сева билади.

Навойнинг эски кадрдони кекса бир шоир тилидан айтилганидай, *“жаҳонгашта шамоллар шоирнинг муқаддас оёқ изларидан бўса оладилар”*. Бу тасвир шоирнинг вафотидан изтироб ва ҳасрат чўккан дилларда сезилган ўлим шарпасини қувгандай, ҳаётнинг ўткинчилиги ҳақидаги иқрорларни унуттиргандай, мамлакат ҳаётидаги руҳсиз бўшлиққа маъно бергандай, ўксиклик ўрнини умидворлик эгаллагандай таассуротлар уйғотади. Аслида ҳам шундай. Ойбекнинг: *«Улуғ қабрининг устида Ҳирот йиғлади... Шоирнинг мотамини шеър гуллари беади»* (439 б.) - деб ёзиши бежиз эмас. *«Навой»* романи Ойбек даҳосининг улуг мутафаккирга бўлган тизгинсиз муҳаббатидан дарак берувчи ўзига хос хароратга йўғрилган гулдаста сифатида ҳануз ўз киматини сақлаб турибди.

Адабиётшунос У.Норматов *«Навой»* романидаги Тўғонбек образига тўхталар экан, унинг нафақат ижтимоий фигура, муайян ғоянинг тимсоли балки банди оғиз, одам боласи сифатида жаминки зиддиятлари билан бор ҳолича китобхон кўз ўнгида гавдалантирилганлигини тўғри кузатади. У Ойбекни *«персонаж мезмори»*⁴⁷, деб баҳолайди. Романда Абдулла Қодирий насрига хос қаҳрамонларни реалистик чизиклар билан кўрсатиш, ёрқин ва типик характерлар яратиш, образларнинг юриш-туриши, сўзлари, фикрлашини санъаткорона тарзда китобхон кўз ўнгида жонлантириш тажрибасини ижодий ўзлаштирганлиги ҳақида тўхталган олим Ўзбекоғим, Солиҳ Маҳдум, Ҳатиб домла, Мулла Мухсин образлари билан Ёрмат, Тўғонбек тимсолларини киёслайди. Шу орқали мазкур образнинг роман структураси, ғоявий-бадий мундарижасини белгилашдаги ўрни, асл моҳиятини англаб етади.

⁴⁷ Норматов У. Персонаж мезмори. «ЎзАС» 2005 йил, 11 - февраль

«Навойй» романи мисолида бундай муштарак жиҳатларни бир қатор уринларда кузатиш мумкин. Чунончи толиби илмлар мадрасада таҳсил олаётган аксарият дарслик ва китоблар: «Қофия», «Ҳошия», «Шамсия», «Адабиёт» ва бошқалар Калвак Махзум домланинг қироатхонада сўраган китобларидир. Ҳиротнинг машҳур девонаси билан «Утган кунлар»даги девона ва кўғирчоқбозлар ўртасида содда ва одмилик, уткир сўзлилиқ, халқ дилига яқинлик сингари ўхшашликлар кўзга ташланади. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Гулшан опа билан ҳарам кизларига Ойбекнинг Гулчеҳрабисиси ёхуд ҳар қадами қаттиқ назорат остида бўлган қай бири исёнкор, қай бири вазиятга кўниккан ва ўз-ўзини овутишга уринган қалби изтиробга тўла Гулсанам, Зубайда, Давлатбахт, Хумор, Асалхон, Зулфизар, Дилдорлар руҳан бир-бирига яқин туради. Дилдорнинг жасорати муайян жиҳатлари билан Раънони эсга солади.

Шунингдек, «Меҳробдан чаён»да имзосиз мактуб уюштирган Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ сингариларнинг қилмишларига Мажидилдин, мавлоно Шаҳобиддин, Амир Мўғул, Тўғонбекнинг худди шу таҳлитдаги ҳаракатлари ҳамоҳангдир. Мамалакатдаги жинойтларнинг илдизи ҳукмдорнинг ўзига бориб тақалишига ишонган Юсуфбек Ҳожининг ҳолатлари Ҳусайн Бойқарога нисбатан қалби андиша ва шубҳага тўлган Навойй қалбининг тебранишларида яна буй кўрсатгандай бўлади. Дўсти Зайниддиннинг қабри бошида тунаган Султонмурод садоқати Насим ва Анвар самимияти эсга солади.

Худди шунга ўхшаш ходисани кейинги давр романларида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Саломат Вафонинг «Тилсим салтанати» романидаги Оқбоз Ёлқут моҳиятан Гулшан опа ва Гулчеҳрабидан ўсиб чиқали. Кўзлари иложсизлик ва ғазабдан ёнган, хатти-ҳаракатларида машғум бир синикликнинг ғами очиқ сезилиб турган ахта қилинган қуллар «Навойй» романидаги ҳарам қоровулларини эсга солади. Қирққизларнинг ички, оддий ҳаёти, чолгу чалиб кўнгилларини ёзишлари «Меҳробдан чаён»даги ҳарам кизларидан ёхуд «Кеча ва кундуз»даги Зебининг дардли куйлашларидан маънавий руҳ олади. Ёхуд Ойбек тасвиридаги Ҳадичабегим характериға хос аксарият жиҳатлар, ҳатто танаси олтиндан, япроқлари забаржаддан, мевалари дур ва ёқутдан бўлган дарахт П.Кодировнинг «Юлдузли тунлар» романиға кўчиб ўтгандай туюлади.

Агар Чўлпон ўзининг «Халқ» шеърида:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир...

*Халқ қўзғалса куч йўқдирким, тўхтатсин.*⁴⁸

деб ёзган бўлса, Ойбек «Навойй» романида: «...халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дэрвешнинг қулбаси қолур, у шундай бир ўтки, унинг бир учқуни тутатиса, на хашакни қуяр, на фалакни...», - деган жумлаларни ўқиймиз. (76 б.)

⁴⁸ Чўлпон. Яна олдин созимни. Тошкент, 1991, 408 б.

Ойбек анъанавий халқ дostonлари ва Навойнинг «*Фарҳод ва Ширин*», «*Лайли ва Мажнун*» сингари дostonлардан таъсирланиб мумтоз адабиётимизга хос романтик услуб орқали реал дунёдан кўра китоблар оламига руҳан яқин бўлган Султонмурод ҳолат ва кайфиятларни беришга интилади. Романада Султонмурод қоронғу тунда бир неча лаҳзагина кўрган кизи Дилдорнинг ишқида қаттиқ дард ва изтироб чекади. Ҳар қанча ўзини чалғитиб ҳужрага кириб китоб мутоласига машғул бўлишга уринмасин, хасратли бўғилиб мажолсизланади, беҳуд бўлади. Ўз кечинмаларини маъшуқасига мактуб орқали аён этмоқчи бўлади. Бунга ўхшаш ишқ дардининг рангин таърифи, ҳокисор ошиқнинг ҳолат кайфиятлари ифодасидаги романтик бўёқдорликни Ҳамзанинг «*Учрашув*» романидаги Юсуфнинг маҳзунона, таҳайюрона ҳолатларида, Фитратнинг «*Чин севини*» драмасидаги Нуриддинхоннинг ишқий-хиссий ҳолатларидаги маъшуқа билан руҳий бирликни англашга бўлган муайян даражада суфийна мазмунга эга бўлган туйғуларида ҳам кузатиш мумкин бўлади.

Мазкур ҳодисанинг моҳиятини Ойбекнинг Фитрат, Ҳамза, Чўлпон, Қодирийдан, П.Қодиров ва С.Вафониң эса Ойбекдан ёхуд уларнинг барчасидан ижодий таъсирланиши тарзидагина изоҳлаш мумкин эмас. «*Навоий*» романи умуман ўзбек тарихий романлари билан ҳам муайян муштарак нуқталарга эга. Бу ҳол мавзу ва айрим сюжет мотивларида, образлар тизимида, конфликтли ҳолат яқинлиги, эпик баён ва мумтоз эпосга ёзуқлик йўсинида, драматизм ҳамда трагизм унсурларида, ҳаракат ва ҳолатларнинг асосланишида кўзга ташланади. Ойбек тасвирланаётган ҳолатларни оптимистик руҳга йўғрилган трагизм асосида жонлантиради ва талқин этади⁴⁹.

Шу боисдан бўлса керакки, романда маконий ўзгаришлардаги ҳаракат бирлигида ҳам, драматик сюжет роҳида ҳам бир қадар сустлашиш кузатилади.

Ёзувчи романда содир бўлаётган жараёнларнинг манбаларини кўрсатиш орқали қаҳрамон ҳарактерининг шаклланиши сабабларини очишга муваффақ бўлади. Аксарият образларнинг интилиш ва кечинмалар оламини ишснрли таҳлил қилади. Бошқачарок айганда, сюжет қуришнинг ретроспектив усулидан имкон қадар фойдаланишга уринади. Қаҳрамон ички дунёсини тафтиш қилишда уларнинг ўй-хаёллари, изтироб ва кечинмалари, ўз қилмишларини таҳлилддан ўтказишларидан фойдаланган ҳолда борликни кенг кўламда тасвирлаш имконига эга бўлади. Афсуски Ойбек кўпроқ эътиборни персонажларнинг бевосита объектив фаолиятига қарагади. Чунки «*Навоий*» романида ҳаёт ҳодисалари замонда сабабий кетма-кетликда жойлаштириш тамойили асосида ёритилган. Ёзувчи ҳамиша ҳам инсон руҳиятидаги жараёнлар, унинг қалб деалектикасини назарда тутди дейиш қийин. Бу ҳол кенг кўламдаги эпик воқеаларнинг ифодасида лирик хароратнинг сусайишига олиб келади.

⁴⁹ Қўронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. Тошкент. «Шарқ», 2004, 240 б.

Бирок бунга асосланиб «Навой» романида факат ҳаётий воқеалар тасвиригина берилган экан, деган хулосага келмаслик лозим. Романда воқеаларнинг қаҳрамонлар онги ва калбига таъсири, хотира ва тасаввурлар, шахснинг жамият билан чамбарчас алоқадорлигини кўрсатиш мақсадида Ойбек тасвирида ташқи жараёнларнинг инсон руҳиятига таъсирини кўрсатиш йўлидан боради. Шу боисдан ҳам романдаги аксарият қаҳрамонларнинг қалб торлари ижтимоий жараёнларнинг кучли таъсири остида тебранишига аҳамият қаратилади.

Демак, Ойбек «Навой» романида эпик романнинг хронологик тартибланиши ва воқеаларнинг маконда ўзгаришини мантиқий далиллашга ҳаракат қилган бўлишига қарамаздан, турли ассоциация ва хотиралар тизимидан ҳам баракали фойдаланган. Адабиётшунос олим А.Раҳимов тўғри таъкидлаганидай: *“Бир-бирига боғлиқ бўлмагандай кўринган ҳаётий воқеалар ва ижтимоий фожяларнинг персонажлар тафаккурига таъсирини кўрсатиш йўли билан ижобий қаҳрамон яратилиши Ойбек ижодининг характерли хусусиятларидан биридир”*¹⁰.

Жумладан, Навоий масъул вазифаларда ишлаганда ҳам саройдан йироқдаги сокин ҳаётда ҳам доимо юрагида кучли ҳис-туйғулар чайқалади. Султон Ҳусайн Дарवेशалига қарши отланганида шоирни ҳам ўзи билан олиб чиқар экан, у ўзини ниҳоятда эркисиз, ихтиёрсиз ҳис этди. Инисини ўз қўли билан камашга буйруқ олганида, макр-ҳийла ва мунофиқлик олдида ожиз қолади, ҳақорату аламдан юраги қон бўлади. Подшоҳнинг адолатсизлигидан ўз пуштиқамаридан бўлган фарзандлари шикоят қилиб, ўз кишилари ҳукмдордан юз ўғирганида бундай мислсиз фалокатнинг жабрини жафоқаш халқ тортишини ўйлаб руҳан кийналади. Юпун Балхнинг кўксига муғул босқинидан қолган жароҳат асоратларини эслаб ҳаёли тарихнинг чексиз уфклари сари учеди. Навоий ўтмиш тарихи ва замонасини қиёслар экан, мутғасил инсон руҳидаги чинакам ижодкор кучларни гавдалантирувчи, асл машъали билан тарих йўлларини ёритиб, ҳаётни яшнатувчи, яратувчи қаҳрамонларни кидиради. Алоҳида шахснинг виждони уйғонадиган, нурли ҳаёт қурадиган кунлар келишига қомил ишонч билан яшайди.

Ойбек иқтидори, ҳиммат ва ғайрати, илҳом булоғининг маҳсули бўлган «Навой» ахлокий-сиёсий, ижтимоий-фалсафий романи адиб ҳаёлининг кўркем чаманзоридан терилган гўзал гулдастадир. Мамлакат ҳаётида тўхтовсиз сиёсий зилзилалар давом этаётган бир даврда имонли ва виждонли адиб сифатида Ойбек эл, юрт тақдирига бефарқ қарай олмас эди. Унинг фикри давр ва салтанатлар оша кезиб, теурийзодалар тақдири мисолида тубсиз ўпқон ёқасига келиб қолган империяни муқаррар ҳалокатдан оғоҳ этибгина қолмай, истиқболда бошланажак машъум бўрондан ҳам дарак берди. Инсониятнинг улуғ фалокатлар қаршисида такрор қолмасликлари учун бани одам фарзандлари бир-бирларига ўзаро муҳаббат ришталари билан боғланмоқлари, юртда адолат барқарор бўлишини тилаган Ойбекнинг бедор

¹⁰ Раҳимов А. Ўзбек романи поэтикаси. Сюжет ва конфликт. филология фанлари доктори... дисс.авторреферати. Т.: 1993, 24 б.

рухидан таралган ҳаётбахш нурлар басират кўзини очувчи калит вазифасини ўтайди.

Ойбек орзу қилган чинакам эркинлик шамоллари юртимизда эсиб адибнинг муборак пойқадамлари гардидан буса олаётганидан табарруқ юзинчи баҳорини қаршилаётган донишманд адибнинг руҳлари шод бўлса ажаб эмас.

«Навоий» романи разолатга қарши шафқатсизлик билан жавоб беришни инкор эгувчи, ақл ва тафаккур устунлигини улугловчи замона зулми, таъқиб ва қийноқлари, адолатсизликларини айбловчи ҳукмнамогина эмас. Ҳасадгўйлар билан курашишни ўзига нолайик деб билган, инсоний ғурури ва қадри учун нуқсон деб ҳисобланган, буйсунмас қалбидаги юксак туйғуларнинг эркин замона занжирбанд эта олмаган улуг инсоннинг келажақ наслларга қолдирган муносиб туҳфасидир.

1. 8. ХАРАКТЕР ДИНАМИКАСИНИНГ ЭСТЕТИК ИДЕАЛ МОҲИЯТИГА МУТАНОСИБЛИГИ

Абдурахмон Жомий илм-фаннинг турли соҳаларини теран билган улуг олим, билимдон маданият арбоби, шоир ва дostonнавис бўлиш баробарида серқирра ҳамда мураккаб ижодида инсонпарварликни ёқлаб, унинг зидди бўлган гайриинсоний интилишларни қоралаган. Унинг юксак маҳорат билан яратилган асарлари таъсири ўз даврида ҳамда замонлар оша элга манзур бўлиб келган ва шундай бўлиб қолажак. Мана шу ёрқин сиймо билан буюк шоиримиз, ғазал мулкининг султони Алишер Навоий гоёт яқин дўст бўлган. Ораларидаги йигирма етти ёш фарқ ҳам уларнинг бир-бирларини гоёт хурмат қилишларига монелик қилмаган. Иккала аллома кўплаб ижтимоий-сиёсий, адабий-фалсафий, эстетик масалаларда ҳамфикр, сирдош ва маслаҳатдош, машаққатли ижодда эса кўмакдош бўлишган. Бир-бирларига нисбатан ҳам устозлик, ҳам шогирдлик бурчини ўташ баробарида ҳамкорликда эл-улус дardини чекканлар.

Ҳар иккала шоирнинг асосий мавзулари халқпарварлик, инсонпарварлик, гуманизм, одамийликни улуглаш, ёвузлик ва жаҳолатни қоралаш, яхшилик ва адолатни мадҳ этиш, инсоний муҳаббатни қуйлаш, инсон ҳис-туйғуларини ифодалашдан иборатдир. Шунинг учун ҳам Навоий ижод масалалари, ижтимоий-сиёсий муаммолар юзасидан Жомийга маслаҳат билан мурожаат қилса, Жомий ўз битигларини Навоийга ўқиш учун берар, ижоди ва фаолиятини синчковлик билан кузатиб борар эди. Жомий ўғитларидан Навоий астойдил севиниб, уларни бажону дил қабул қилганидек, Навоийнинг истак ва таклифларидан Жомий мамнун бўлган. Бу ҳол нафақат макон ва замон бирлиги, балки эстетик идеаллар муштарақлиги билан ҳам изоҳланади.

Шунинг учун бўлса керак, Ойбекнинг «Навоий»⁵¹, Барот Бойқобиловнинг «Навоийнома»⁵², Омон Мухторнинг «Ишқ аҳли»⁵³ тарихий-

⁵¹ Ойбек. Навоий. Роман. Т.: Ўқитувчи, 1985

⁵² Бойқобилов Б. Нотияч Хурсон. Т.: 1985; Шукухли қарвон. Т.: 1981; Сокин Хурсон. Т.: 1992; Қонли

биографик романларида ХУ аср ҳаёти, халқ орзу-интилишлари Навоий образи билан боғлиқ тарихий-ҳаётий воқеалар тасвирида давр руҳи ва қаҳрамон кечинмаларини ифодалаш мақсадида у ёки бу даражада Абдурахмон Жомий ҳақида ҳам тухтаб утилади. Бизнингча, юқорида санаб утилган романларда акс этган Абдурахмон Жомий образини киёсий-тарихий йўсинда кузатиш мақсадга мувофиқдир.

Ойбекнинг *“Навоий”* романида бош қаҳрамон биографияси объектив-тарихий жараён оқими билан боғлаб тасвирланади. Гарчанд, носир давр моҳияти ва руҳини беришда маърифат ва жаҳолат курашини кескин кутблантириб ифодалаган, ўзининг томонлардан бирини ёқлашини яширмаган бўлса-да, қаҳрамонлар характерини уларнинг идеалига мувофиқ тарзда динамик ривожлантира олган.

Романнинг биринчи, ўн иккинчи, ўн олтинчи, йигирма иккинчи, йигирма учинчи ва ўттиз биринчи бобларида Жомий хусусида сўз боради. Романнинг биринчи бобида камтарин ва олийжаноб киши, санъат иштиёқманди, халвофуруш Мавлоно Туробий дўкончасида Ҳиротнинг *“Гавҳаршоҳ”* мадрасаси муллаваччалари: Зайниддин ва Султонмурод даврасида Абдурахмон Жомий эсланади. Устоз ғазалларининг китобхонлар томонидан севиб ўқилиши, айниқса, сўфиёна ғазалларининг машхурлиги Ҳиротнинг шоирлар юрти эканлигини тасдиқлашга хизмат қилади. Ана шу шоирлар юртига Самарқанддан Алишер Навоийнинг ташриф буюриши романда хабар тарзида берилса-да, мазкур ташриф калам аҳли доирасида хушнудлик билан қабул қилинади.

Ўн иккинчи бобда Мажиддин парвоначи ва Низомулмулк кирдикорларидан безган *“ярани авж олдирмасдан кесиб ташлаш”* ҳақидаги маслаҳатлари Хусайн Бойқаро томонидан лоқайд қабул қилиниб, пайсалга солинганидан руҳан эзилган Навоий Саъдиддин Қошгорий мазоридида маскан тутган донгдор шайх ҳузурига боради. Олтмиш ёшларга кирган бўлса-да, ҳали тетик Жомий кўзларидаги донишмандлик, муомаласидаги самимият, юз ифодасидаги шодлик, характерига хос камтарин-камсуқумлик, зоҳирий оддийлик ва ботиний маънавий қудрат ишонарли чизилади. Бир-бирининг дийдорига муштоқ кўнгиллар талпиниши рўёби учун тез-тез имкон йўқлигидан узрхоҳлик қилган Навоийни хижолатдан қўтқармоқчи бўлган Жомий: *“Узрингизни тангри ҳам қабул қилур, наинки, биз каби зарраи хок! Элга холисанлилло хизмат қилмоқ инсони комилнинг ишидир. Бу нав заҳмат-машаққатлар аслида фароғатдир”*, - дейди (165 б.) Навоий мамлакатда рўй бераётган гартибсизликлардан, ҳақсизликлардан ранжиганида устоз: *“Сизнинг элга муҳаббатингизнинг тоза гулларини кўрмоқдамиз... Энди эл-улусга фаровон меъаларни кўрмоқ nasib бўлсин. Ҳар нав мушқилот бўлса, подшоҳга айтмоқ лозим”*, - дейди. (165 б.)

Келтирилган парча Жомийнинг эътиқоди, комил инсон ва давлатни бошқариш ҳақидаги концепциясини ифодалашни, суҳбатдошини руҳлантира

Хуросон. Т.: 1992.

³¹ Омон Му.тор. Ишк аҳли. Роман // Шарк юлдузи. 2001. Биринчи фасл, 17-69-бетлар

билиши, маънавий кудратини юқтира олишини изоҳлаши жиҳатидан характерлидир. Зеро, шахсиятлардаги маънавий кучнинг бөйлиги бу икки шоирни ўзаро боғлаган риштадир. Сухбатнинг жонли, илик ва самимий кечиши ҳам шундандир. Ойбек ифода бадииятига ҳам алоҳида эътибор билан қарайди. *“Шоирларнинг фалсафий суҳбатлари эртақдай жонли, рангдор сқарди”*, - деб ёзди носир (166 б.)

Маълумки, Жомий Навоийнинг ўзбекча:

Очмагай эрдинг жамолинг олам аро кошки,

Солмагай эрдинг бари оламда завго кошки,-

матлаъи билан бошланувчи ғазалига назира қилиб, шу қофия, шу радиф ва шу вазнда форсча ушбу матлаъи билан ғазал яратган:

Дидаме дийдори он дилдори раъно кошки,

Дилда равшан кардаме аз хоки он по кошки.

Ойбек оқ кўнгил Жомийнинг холис бир шайхгина эмас, шогирдларига меҳрибон устоз, ўзбек тилига хурмати юксак зиёлий, Навоийнинг шоирлик иқтидорига ишонган маърифатпарвар эканлигини тасвирлашда бундай тарихий далиллардан ўринли фойдаланади. Бу ғазални Навоий назаридан ўтказиш, унга манзур қилиш тилагидаги Жомий ҳолати тасвирига эътибор берайлик: *“- Мир, сиз кўнгил дарёйишгиздан бир дурри бебаҳо чиқарибсиз, халқ орасида бисёр шуҳратга сазавор бўлибди. Уни биз ҳам татаббу этдик ва (бу услубда бир нима ёзмоққа ҳаракат қилдик. Кўринг, шояд мақбул бўлгай”* (166 б.) - деб Навоийни ортиқча уринтирмаслик тилагида атайлаб кўчириб кўйган нусхасини тақдим этган Жомий батартиблиги ҳам амалий сабоқ вазифасини ўтайди. Ойбек масаланинг ана шу жиҳатинигина эътиборда тутмай, Жомий нутқини мумтоз наср услубига мувофиқлаштиришга ҳам илҳида аҳамият билан қараган. Ўз навбатида устоз Жомий Навоийнинг тарихда ўтган машхур шайхларнинг ҳаётлари, фикрлари, маслақлари ва уларга доир афсоналарни тўплаб, алоҳида асар ёзиш ҳақидаги таклифини мамнуният билан қабул қилади. Шубҳасиз, бу ўринда сўз *“Нафоҳат ул-унс”* ҳақида боради. Тасаввуф тарихини ўрганишда бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этувчи мазкур асарнинг Навоий томонидан айрим тўлдиришлар билан *“Насойим ул-муҳаббат”* номида туркий тилга таржима қилинганлиги ҳам ҳар иккала шоирнинг дилида ундаги ғоялар кўп вақтлар жо бўлганлигини кўрсатади. Таассуфки, бу мулоқот романда жонли диологлар орқали эмас, балки муаллиф баёни воситасида шунчаки ахборот тарзида берилади.

Асарнинг ўн олтинчи бобида Марвга подшоҳ олдида жунаётган Навоий дўстлари, яқинларидан ажараётганидан ич-ичидан ачиниб, уларнинг илғифоту меҳридан руҳи енгил тортиб, сафар олдидан хайрлашиш учун Жомий ҳузурига боради. Устоз мазкур сафардан хабар топган, девондаги бундай муҳитда Навоийнинг қийналаётганлигини ҳис этса ҳам, қалбидаги сўфиёна табиати, бутун эътиқоди билан ҳақиқат ва адолат ғалабасига

ишонади. Шу боис ҳам Навоийни халқ ва давлат манфаатлари йўлида ишлаш, иктидорини закосини шунга сарфлашга ундайди. Унинг кўнглидаги сукут ва хилватга бўлган иштиёқни маъқулламайди. *“Амри подшоҳ, штоат этмоқ бир вазифадир!... Раъиятнинг бахт ва саодатиға хизмат қилмәқ - худо йўлиға хизмат билан баробардир... Иншолло ҳақиқат душманларини, зулмкорларни мағлуб қилурсиз. Биз ҳам бу йўлнинг мудофаасига ҳамиша тайёр туруرمىз”* (211-212 бетлар)

Зеро, у қалб ва тафаккур эркинлиги муқаддас эканлигини теран англаб эди. Навоийнинг табиатан дарвешсифатлиги уни сиёсат майдонидаги муаммолардан чарчатиши, маънавий завқларга тўла ўз муҳитига кўнгли талпиниши, руҳиятида кучли чайқалишларни вужудга келтиришини биларди. Шунга қарамасдан, ибодатдан адолатни афзал билиб, давр жароҳатларига малҳам бўлувчи, шифо бағишловчи киши сифатида Навоийни алоҳида ҳурмат ва мухаббатга сазовор деб билади.

Жомий унга *“Баҳр ул - Аброр”* қасидасини беради. Навоий бир гал устоз ҳузурда Хусрав Ҳиндийнинг *“Дарёи Аброр”* асарини ҳаддан зиёд мактаб хато қилганлигини тушуниб етади. Ваҳоланки, ўшанда сукут қилган Жомий камтаринлик туфайлигина фикр билдирмаган экан. Романда ўша воқеа сабаб янги бир асар яратилгани, хижолатпаразлик ва адабий таъсир натижасида Навоийнинг учқур ўй-хаёллари, кўнглида туғилган *“Тухфат ул - афкор”*нинг фикр чўғи, байтларнинг шоир имон-эътиқодига мувофиқлиги жараёнларига алоҳида диққат қаратилади. Бу эса Ойбек ҳар иккала шоир кайфияти, руҳининг моҳиятини тушунганлигини кўрсатади.

Марв йўлида Жомийга ёзилган мактубда *“Баҳр ул - Аброр”* юқори тақдирланади. Илк байт мактубга илова қилиниб, янги асар ёзиш қарори ҳақида устоз фикрини билишга иштиёқмандлигини қайд этган Навоий номани дарҳол Ҳиротга жўнатади (215 б.)

Романнинг йигирма иккинчи бобида воқеалар Астрободга кўчади. Ойбек Навоий *“Ҳазойин ул-маоний”* девони хронологиясининг нисбий эканлиги ҳақидаги фикрни илгари суради. Унинг бу фикрлари кейинчалик Ҳамид Сулаймоновнинг текстологик текширишлари асосида тасдиқланди. Мухими, романда умрни тўрт фаслга бўлиб, ёзилган битикларни шунга мувофиқ тартибланиш ҳазрат Жомий ғоят мақбул кўрганлиги ҳақида сўз боради (273 б.) Қаҳрамон тилидан айтилган бу фикр тарихий ҳақиқатга тўла мос келади. Ҳиротдан йироқда дилда андух билан яшаётганига қарамай, Навоий Жомийнинг кўрсатмаларига тўла амал қилади. Умрининг ҳар лаҳзасидан унумли фойдаланади. Ижодга саъй-ҳаракат қилишдан чарчамайди, истисноларни авайлаб тарбиялайди.

Йигирма учинчи бобда Маждиддин, Шаҳобиддин каби жоҳил кишилар илм-санъат аҳли, жумладан, ҳазрат Жомийнинг Навоийга чуқур ҳурмат билан боғланганлигидан ташвишга тушадилар (297 б.) Чунки Навоий халқ ўртасидаги обрў-эътиборининг ортиб бориши унинг Астрободдан марказга қайтишига боис бўлиши мумкин эди.

Ойбек Навоий табиатининг сонсиз жилваларини китобхон кўз ўнгидан тажассумлантиришга ҳаракат қилар экан, ўттиз биринчи бобда фикр қуввати

буткул ижодга йўналтирилган шоир кифасини чизади. Айниқса, бемор Жомийнинг хаста ҳолидан кўнгли алланечук бузилган, ташвишли сезгилар залвори остида кийналаётган ҳолатларга эътибор қаратилиши характерлидир. У устоз Жомий ҳаётининг сўнгги дамларида ҳам хузурида бўлиб, унинг ўғли Зиёиддин Юсуф бошини ота меҳрибончилиги билан силайди. Сохиби азо сифатида азиз дўсти, меҳрибон ҳамдарди учун мотам тутади. Дафн маросимини катта тантана билан ўтказиб, ўлимнинг еттинчи куни минглаб халққа хотира оши беради. *“Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”* да бу маърака дўсти вафотига йил тўлиши муносабати билан ўтказилганлиги қайд қилинган.

Шубҳасиз, бадий ҳақиқат тарихий ҳақиқат билан айнан мувофиқ бўлишини талаб қилиш тўғри эмас. Муҳими, Ойбек Навоийнинг устоз ва дўст ўлимини чуқур қайғу-изтироб билан қаршилагани, Жомий вафотидан кейин қалбида қандайдир танҳолик, ўксизлик, сезганлигини англаган. Асарда бу кайфият-ҳолатларни ишончли тасвирлай олган (267-268 б.)

“Навоий” романининг ўттиз олтинчи бобида *“Муҳокамат ул-луғатайн”* асарини ёзаётган шоир ҳаёлан кўз ўнгиде устоз Жомийни жонлантиради. Мавлоно Жомий ўзбек шоирига офарин ўқиб, унинг елкасини қоқади. Ойбек бу лаҳза тасвирини берар экан, шоирона ифодадан тийила олмайди. *“Юрагида шодлик денгизи чайқаларди”*, - деб ёзади. (234 б.)

Хуросон ва Моварауннаҳр тарихида ўчмас из қолдирган тарихий шахслар ҳаёти ва ижоди ҳақида асар яратиш эзгу нияти билан қўлига қалам олган Барот Бойқобилов узоқ изланишлар, кузатишлардан кейин 1981-1992 йилларда *“Нотинч Хуросон”* (1985), *“Шуқўҳли қарвон”* (1981), *“Соқин Хуросон ”* (1992), *“Қонли Хуросон”*(1992) асарларини ўз ичига олган *“Навоийнома”* (1981-1992) шеърый романини чоп эттирди.

Шеърый романда Шарафиддин Али Яздий, Мавлоно Лутфий, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Бехзод, Паҳлавон Муҳаммад, Саид Ҳасан Ардашер ва бошқа илм-фан, адабиёт ва санъат намояндларининг образларини учратамиз. *“Соқин Хуросон”*да Навоийнинг *“Ҳамса”* ёзиш истагини Жомийга айтиши, устознинг бу ниятни маъқуллаши ҳақида сўз боради. Шунингдек, Саид Ҳасан Ардашер вафоти муносабати билан берухсат Ҳиротга келган Навоий шох истагига биноан тезда Астрободга қайтади. Сафар олдидан у Жомий билан учрашиб, хайрлашади. Романда оғир бемор Жомийнинг қазо қилиши, Навоий унинг қабри устига макбара қурдириб, *“Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”*ни ёзиш воқеалари қайд қилинади.

Бизнингча, Барот Бойқобилов шеърый романда жонли ва ҳаётий бўлган тўлақонли образлар ярата олмайди. Асар сюжетида муаллифнинг даъвати билангина ҳаракат қилувчи Жомий образидагина эмас, аксарият қахрамонларда табиий динамика тақчиллиги сезилади. Асарда образлар ҳаракати ва кечинмаларини баён қилиш кучли. Талкин уйғунлигига эриша олмаслик яъни эстетик тамойилга амал қилмаслик, романий тафаккур миқёсининг етарлича эмаслиги яққол сезилади. Унда ижодкорнинг соф ҳаётий, ҳиссий таассуротлари етишмайди. Бунинг оқибатида, образлар қалбида кечган изтиробли туйғу-туғёнлар, кураш – рухий психологизм

етарлича акс этмайди. Образлар романда тарихий шахс сифатидагина ҳаракат қилишади. Яна ҳам тўғрироғи шунчаки қайд этилади, асарлари мазмуни шарҳланади, холос.

Демак, Барот Бойқобилов Навоий ва Жомий ўртасидаги маънавий-руҳий яқинликни ҳам, Жомийнинг ижтимоий-адабий ҳаётдаги ўрнини ҳам етарлича акс эттира олмайди. Бир суз билан айтганда, Жомий образининг юксак бадий умуллашмасини ярата олмайди.

“Ишқ аҳли” романи Омон Мухторнинг Алишер Навоийни қандай тушиниш, тасаввур этиш ва англаш ҳақидаги янгича кузатиш ва изланишлари асосига қурилган. Бош қаҳрамонни шоирнинг ижоди орқали яратишни кўзлаган мухтасар роман романтик ва реалистик мотивлар бағридан шахсий индивидуал ва ижтимоий муаммоларга жавоб излайди. Ижод психологиясига аҳамият қаратиб, тарихийлик ва бадийатни тушунтира олади. Ана шу танланган услубга биноан асосий эътибор Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларига қаратилади.

Бироқ романда Навоийнинг ўй-хаёллари табиийлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилган. Улуғ шоир Жомийдек беғараз, беғамнат, азиз, жўмард, кўнгли пок инсон билан бўлган суҳбат-мулоқотларини ҳам хотирлайди. Таассуфки, тасвирнинг баъзи ўринларида баёнчилик етакчилик қилади.

Кўринадики, ўзбек бадий насрида Абдурахмон Жомий образини муस्ताқил асар доирасида яратишга интилиш бўлмаган. Макон ва замон бирлиги, эстетик идеалларидаги муштараклик, инсоний меҳр-муҳаббат бир-бирига узвий боғланглиги учун Навоий ҳақида яратилган романлардагина Жомий образига қисман мурожаат қилинган.

Кузатилган учта асар турли авлодга, ҳар хил иқтидор ва салоҳиятга эга бўлган адиблар томонидан XX асрнинг 50-йилларидан XXI аср бошларигача бўлган эллик етти йиллик даврда дунё юзини кўрган. Шу билан ҳам уларга бир хил мезонлардан ёндошиб бўлмайди. Қолаверса, ҳар битта романининг кўзлаган мақсади, услуби ҳам ҳар хилдир.

Бироқ ҳар иккала шоир кайфияти, руҳининг моҳиятини тушиниш, ишонарли ифодалашда Ойбек юксак мавқеда туришини эътироф этишга тўғри келади. У ўз даври ижтимоий-адабий талабларига мувофиқ романда ижтимоий муаммоларни бирмунча қабарик тасвирлаганда, характерлар динамикасининг эстетик идеал моҳиятига мутаносиблигини назардан қочирмаган. Айнан ўша табиий динамика – образларнинг жонли ҳаракати Б.Бойқобилов романида етишмайди. Теран ҳис қилмасдан, юракдан кечирмасдан асар ёзиш на тафаккур микёсини етарлича таъминлай олади, на руҳий психологизмни юзага чиқаради. Баёнчилик тарихий қайд қилиш сари етакловчи ҳиссий – эмоционал таассурот уйғотмайдиган қусурлардан биридир. Шубҳасиз, Абдурахмон Жомий ижоди, ибратли ҳаёти алоҳида бадий асарларга мавзу бўла олади. Унинг умуминсонийликка йўғрилган гуманизми кўплаб ижодкорлар қалбига илҳом бағишлашига ишонамиз.

1. 9. АДАБИЙ ЖАРАЁН ДИАЛЕКТИКАСИ

(Дастлабки бўлишга хулоса ўрнида)

Адабий жараён диалектикаси бадиий адабиёт умуминсоний мазмунининг миллий заминдан озикланишини тақозо этади. Санъатнинг асл моҳияти ўзгармас бўлса-да, ҳар бир туб ўзгаришлар даврида янгиланаётган тафаккур таъсирида мавжуд адабий тажрибаларнинг ижодий ўзлаштирилиши эстетик қонуниятдир. Жаҳон адабиёти самарадор анъаналарини миллий асосда ўзлаштириш адабиётга ўзининг бетакрор киффасини намоён этиш имконини беради. Илло, адабиётнинг барча сатҳларида жонли тарихий алоқа мавжуд. Миллий адабиётдаги муайян адабий ҳодисани алоҳида ажратиб қараш эса нисбий характерга эга. Чунки бутун жаҳон адабиёти ўзаро туташ томирлар билан узвий боғланган. Поэтик ижод барча замонларда ҳам истеъдоднинг маҳорат даражасига боғлиқ тарзда юзага чиққан бўлиб, мазкур қонуният бугунги кунда ҳам, истикболда ҳам амал қилиши шубҳасиздир.

Жаҳон халқлари фольклори ва ёзма адабиёти эпик анъана доирасида қузатилса, сюжет қурилиши, образлар талқини, услуб жиҳатидан қадимий муштараклик мавжудлиги аён бўлади. Бугунги адабий жараённи ҳам анъанадан буткул ажратмаган тарзда изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Жорий адабий жараёндаги маънавий-руҳий, шаклий-услубий изланишлар Шарқу Фарб халқлари адабиёти тарихида мавжуд қуйидаги анъаналарни ижодий ўзлаштириш орқали самарали фойдаланиш асосида кечаётганлиги қузатилади:

-реаллик ва ҳаётот: афсона, ривоят, ҳикмат билан реал қисманнинг қушиб тасвирланиши;

-эпик насрда Шарқ қиссаларидан, қистирма эпизодлардан фойдаланиш;

-реал воқеаларни ишқий-романтик пафосда ифодалаш;

-солнома, саргузашт ва реалликнинг чатишуви;

-ягона асар доирасида дидактик, адабий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий, илмий-маърифий қарашларни ифодалаш. Бу жараёнда муайян тасвир услубининг етакчи мавқеда туришига путур етказмасдан эстетик тасвирчанликни таъминлаш;

-характерлар тасвиридаги мураккаблик, гоёвий мазмун ва сюжет қўпқатламлиги;

-тил ва услуб уйғунлигини таъминлаш ҳамда гуманизмга садоқат;

-тафаккурдаги ўй-фикрлар, кўнгилдаги туйғулар, таҳайюлдаги орзу-интижишларни "руҳ майли"га мувофиқ тарзда теран мазмундорликда, ва услуб гузаллигида ифодалаш;

-бадиийлик, тарихий хроника ва илмийликнинг чатишуви.

Ўзбек адабиёти тарихига романинг илк намунасини мазкур атама ва жанр маъносида биринчи марта Ҳамза олиб кирган. У насрий асарларнинг тур ва жинсларга бўлинишига асос солиб, бадиий нутқ шаклининг қўп

овозлилик типини яратган. Адибнинг дунёқараши ва услубида ахлоқий маърифат ва романтик тасвир етакчилик қилади. Чунки Ҳамза *биринчидан*, янги маърифатчилик адабиётининг етук вакилларида бири ва романлари ярагилган даврларда жадидчилик дунёқарашига томон фикран силжиган адибдир. *Иккинчидан*, у ўз ижодий ниятини даврининг ҳаётий талабларига, шунингдек, китобхоннинг янги усул асарларни *“ҳазм қила олиш”* даражасига монанд тарзда амалга оширган. Демак, Ҳамза ўз ички ижодий имкониятларидан тўла фойдаланганида тамомила янгича йўсинда, анча мураккаброқ шакл ва услубда ҳам роман ёза олиши мумкин эди. Худди шундай ҳол китобхонни янги замон романчилиги билан таништириш мақсадини кўзлаган Абдулла Қодирий ижодий тажрибасида ҳам кузатилади. Айтиш мумкинки, Қодирий бу борада Ҳамза анъаналарини ижодий давом қилдирган. Ҳар иккала адиб ҳам қаламида сўз ўйнашлар экан, реал ҳаётда нафи тегадиган рисола битиш иштиёқида бўлишган.

Аммо Ҳамза биринчилардан бўлиб, Шарқ фольклори ва ёзма адабиётининг анъанавий жанрлари доирасида ўз даврининг ижтимоий-эстетик талабларига жавоб бериш мушкуллигини англаб етган эди. У халқ турмушининг ичига чуқурроқ кириб бориб, ҳаётдаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммолар ҳақида эстетик ҳукм чиқаришга интилди. Тасвир объектининг янги воқелик эканлиги, мавзу мундарижасининг ўзига хослиги, муҳим воқеаларга фаол муносабат ифодаланганлиги, адабий қаҳрамонларининг оддий кишилар орасидан қидирилганлиги каби бир қатор факторларга таяниб айтиш мумкинки, Ҳамза насримизда минглаб йиллар мобайнида амал қилиб келган йўналишни ўзгартиришга жазм қилган эди. Бинобарин, Ҳамза яратган романлар янги даврнинг хусусиятларини ўзида акс эттирган янги адабиёт намуналаридир. Бу асарларда адиб яшаган даврнинг фарзандларига хос инсоний муносабатлар, жамият тарихининг муаммолари ҳаққоний акс этган.

Ҳамза *“Янги саодат”* романида миллат тафаккурининг уйғоқлигини зиёлиларнинг маънавий-ахлоқий салоҳияти баландлиги билан боғлаб тушунган. Жамият ва инсон тийнатидаги жоҳиллик ва омелик касофатига қарши курашда хос кишиларнинг ақл-идроки, заковат ва иродасига ишонган. Романда адиб эстетикасининг асосини инсон руҳий юксалишини исломий маърифат билан боғлаб, диний-ахлоқий маънода тушуниш ташкил этади. *“Янги саодат”* зоҳиран сабаб ва оқибат асосига қурилгандек туюлса-да, ёзувчи асар қаҳрамонлари туйгуларининг тубанлашувидан олийжанобликкача бўлган бир неча даражаларини фарқлайди. У муайян ахлоқий вазият-ҳолатларда кечинмаларнинг айни бир персонажда физиологик синтезлашган ҳолда учрашига диққат қаратади. Шу маънода Ҳамзанинг қарашлари умумийлик ва оммавийликка зиддир.

Роман қаҳрамонларидан бири Абдуқаҳҳор бифуркация ҳолатидан флукутация ҳолатига ўтади. Демак, Ҳамза инсон борлигини унинг иродаси, руҳий ва онгости жараёнларидан излайди. Инсон шаклланишини объективгина эмас, балки субъектив факторларга ҳам боғлаб ифода этади. Англашиладики, адабий қаҳрамонларга бўлган умуммуносабат тамойили

билан ёзувчи қаҳрамонлари табиатини изоҳлаш ва улар моҳиятини англаш ҳам, Ҳамза кўзлаган мақсадга етиб бориш ҳам мумкин эмас. Бизнингча, бу борада илмий-адабий билишнинг замонавий ютуқларига таяниш, инсон ўлчамидаги тизимларни янги ғоялар асосида тадқиқ этишнинг синергетик ва герменевтик тадқиқот методларидан фойдаланиш принципиал ижобий натижалар беради. Чунки замонавий илм-фанда субъективликнинг роли тобора ортиб бормоқда. Инсон образининг қатъий детерминлашмагани, стохастик жараёнларни динамик хаос орқали мукамалроқ илмий тадқиқ этиш мумкинлиги синергетик (постдарвинча) парадигманинг тафаккуримизга хос эскича қолипларни батамом бузишига олиб келди. Шуниси ҳам борки, романчиликимиздаги барча адабий қаҳрамонлар ҳам ўз параметрлари жиҳатидан мазкур илмий методлар доирасида изоҳланмайди. (Масалан: У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” романидаги Амир каби) Хуллас, жамият ва инсон тараққиётини муроса фалсафаси асосида идрок этиш адаблётшунослигимизнинг янги гуманитар сифат касб этишини таъминлайди.

“*Янги саодат*”да Ҳамза қаҳрамонлари қалбидаги азобли оғриқдан бу изтиробнинг сабаби томон йўл топа олган. Адиб қаҳрамонларини шаҳодат оламида ҳам, ғайб ва малакут оламида ҳам олиб қарашга, уларнинг ҳолат ва сифатларини турли ракурсларда кузатишга уринган. Қаҳрамонлар қалбини ички туйғу, фикрий тадриж, табиий истак-майлларнинг юзага чиқиш жараёни ифодаси орқали очган. Роман қаҳрамони Абдуқаҳҳор қалбидаги жохиллик ўрнини салимлик эгаллайди. Унинг басират назари очилади. Чунки адибнинг қарашлари мутлақо шарқона бўлиб, унинг романдаги услубий индивидуаллиги қуйидаги ҳолатларда кузатилади:

-ўз таълимий қарашларини бадбий либосга ўраш ва жамиятни қаҳрамон нигоҳи билан кўрсатишга уриниш;

-образларни имкон қадар реаллаштиришга, тасвир жараёнида қаҳрамон руҳиятига, инсоний муносабатлардаги инжа туйғулар самимитида алоҳида эътибор беришга ҳаракат қилиш;

-лирик чекиншилар қилиш;

-ҳадислардан далиллар келтириш;

-қўлингча батафсилликка риоя қилингани ҳолда, баъзан китобхоннинг тафаккур ва тасаввур дунёсига ишониб, атайлаб тафсилотлар баёнидаги батафсилликдан тийиш. Яъни китобхон зеҳн ва тафаккурига таяниб иш кўриш;

-ҳаётий воқелик ва қаҳрамон қалбидаги зиддиятларни туш мотиви воситасида бериш;

-адабий қаҳрамоннинг мактаб дўсти анъанавий мотивидан фойдаланиш;

-қаҳрамонларнинг хаёлида кечган жараёнларга диққат қаратиш орқали характерларни ўз-ўзи билан ёлғиз қолдириш. Яъни хотира ва хаёлларни адабий монтаж қилиш;

-психологик портрет яратишда инсон руҳий фаолиятини ирфоний мазмунда англати;

-хроникали сюжет доирасида концентрик ва ретроспектив сюжет унсурларидан, психологик таҳлидан фойдаланиб, табиий руҳий жараён саналмиш онг оқимини кузатиш.

Хуллас, Ҳамза образларни реаллаштиришнинг барча усул ва воситаларидан имкон қадар кенг истифода этиб, эпик воқеаларни ҳиссий жараёнлар ҳисобига бойитишга муваффақ бўлган. Буларнинг барчаси “Янги саодат”да романга хос муҳим белгилар биринчилардан бўлиб тўғри англандан ва амалда муваффақиятли тарзда қўлланган деган ҳулосага келишимизга асос бўла олади. Аммо, романда таъкиднинг кучлилиги, воқеа-ҳодисалар ривожидида зиддиятнинг заифлиги бир қадар сунъийлик ва юзакиликни ҳам юзага чиқарган. Сюжетнинг муаллиф баёни орқалигина ривожланиши баъзан характер ва воқеа-ҳодисалар ўртасидаги муносабатнинг тўла ифодаланмаслигига, тасвирнинг таъсирчанликдан йироқлашиб, эҳборот тусини олишига, характерларга бўлган муаллифнинг тарафсизлик муносабати ошқора намоён бўлишига олиб келган.

Абдулла Қодирий истеъдоди ва талантининг ҳаракатга келишида ижодий ўзлаштириш муайян туртки вазифасини ўтаган. Жумладан, Қодирий романларида жаҳон адабиётининг улуғ сўз санъаткорларидан ўрганишдан зинҳор кам бўлмаган даражада миллий адабий анъаналар, хусусан, Ҳамзанинг романчиликда тўплаган тажрибаларидан ҳам ижодий баҳрамандлик кузатилади. Юқорида гувоҳи бўлганимиздек, Ҳамза “Янги саодат”да ижтимоий-ахлоқий маърифатни улуғлаган, қаҳрамонлар гушган ахлоқий вазият-ҳолатлар тасвирига кўпроқ эътибор қаратган бўлса, “Учрашув” романида романтик пафосни кучайтиради. Фикр ифодасидаги ташвиқийлик ва дидактизм унсурларининг сероблиги унинг романиларида реализмнинг ўзини тўла намоён этишига монелик қилади. Шарқу Ғарб адабиёти анъаналарини янги давр насри нуқтаи назаридан ўзлаштиришдаги изланишларнинг илк босқичи учун бу табиий жараён эди.

Зеро, адабий насримизда реализмнинг шаклланиши ва тараққиётида адабий-эстетик тафаккур ривожини билан боғлиқ мантиқий изчиллик мавжуд. Қодирий романлари ҳам адабий-эстетик концепциясига кўра Ҳамза тажрибаларига ҳамоҳангдир. Чунки адиб реал ҳаёт муаммолари ва ижтимоий муҳит тасвирида жаҳолатга қарши маърифат билан қурашиш лозимлиги фикрида собит турди. У тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантириш, ҳаёт ҳақиқатига садоқат: ҳаётийлик, ҳаққонийлик, миллийлик, тасвирда холислик, шаклий-услубий изланишларга хайрихоҳлик йўлидан бсрди. Шубҳасиз, Абдулла Қодирий Ҳамзадан бир қадар ўзиб кетди. Ёзувчи нафақат туркий адабиёт, балки араб ва рус романчилиги тажрибаларини ҳам имкон қадар ўзлаштиришга уринди. Бу борада Ж.Зайдон, Л.Толстой, А.П.Чехов, Н.В.Гоголь, В.Скотт, А.С.Пушкин, И.Тургенев каби адиблар тасвирлаш санъати, шакл ва услубидан ижодий ўрганди. У ўз романларида ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички шаклланиши, воқеа

чизикларининг бошланиши ва давом этишидаги эркинлик каби экспрессион ҳолатларнинг илк белгиларидан унумли тарзда фойдалана билди.

Қодирий бадиий характер яратиш устаси сифатида танилди. Тирик одамлар образини ҳаятда ишонарли тарзда кўрсата билди. Адиб яратган романлар яхлит ва улуғвор полотно бўлиб, ёзувчи эстетик идеалларидан озикланади. Бинобарин, Абдулла Қодирий романларини адибнинг яхлит бадиий олами тизимида, унинг бадиий-эстетик концепцияси асосида ўрганиш талаб этилади. “*Мехробдан чаён*” романи матнидаги сермаънолилик, рамзий ишоравийликнинг кучайиши, инсон руҳиятининг турли ракурслардан нозик кузатилиши, тасвирдаги ҳолислик, характерлар мантикига риоя этиш ва унинг ифодасидаги мукамаллик ёзувчи маҳорати ички тадрижий тараққиётда бўлганлигини кўрсатади. Унинг сўнгги романида инсон эркини поймол этган тузум ва имон-эътиқодсиз “*чаён*”ларнинг кўплаб типлари яратилдики, натижада мазкур асар битилган даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳам санъаткор маҳорати туфайли сатрлар орасига жойланди.

Ҳар бир ижодкор реализми индивидуал тарзда намоён бўлади. Шу маънода Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон Ҳамза ва Қодирий анъаналарини ижодий ўзлаштириш баробарида ўзбек романчилигини тадрижий тараққиётнинг янги бир поғонасига кўтара олди. “*Кеча ва кундуз*”да ҳам тасвирланаётган воқеаларнинг ижтимоий-маърифий моҳияти очилади. Бирок, Чўлпон учун аҳамиятли нарса реал тарихий воқеаларгина эмас, балки характерлар руҳиятида кечаётган жараёнлардир. Чунки адиб эндиликда ўзбек китобхонининг Европа типига романиларни ҳам бемалол мутолаа қилишга бўлган эҳтиёжи етилгани, бадиий-эстетик диди ўсганлигини ўз вақтида англаб етди. Ички ижодий имкониятларини тўла ишга солиб, характерлар руҳиятининг энг теран қатламларига нигоҳ ташлади. Ўз даврининг маънавий интелекти бўлган Чўлпон романда замон руҳини, рационал ва ҳиссий идроки нафосатли тарзда камраганича ифода этди. Чўлпон адабий-эстетик дунёқараши ва услубий концепцияси жадидчилик ижтимоий-маърифий ҳаракати ва шу адабиётнинг етакчи мақсадларига ҳамоҳангдир.

“*Кеча ва кундуз*”нинг ўзига хослиги шундаки, Чўлпон ўзбек романчилигини ривожвий баён этиш тамойилларидан бадиий тадқиқ этиш ҳамда эстетик ташкиллаштириш принциплари сари юксалтирди. У миллий насрчилигимиз анъаналарига таянган ҳолда, жаҳон романчилигининг энг илғор ютуқларини дадил қўллашди. Ёзувчи роман матни тағструктурасига ўз ички “*Мен*”га хос тафаккур тарзини, маънавиятини, руҳиятини реал ҳаёт манзаралари билан муштаракликда сингдириб юборди. Характерларнинг ҳаракат ва руҳий-ҳиссий ҳолатларини моддийлаштиришда равшанликка эришди. Образ тасвирида шафқатсиз реализми ёрқин намоён этар экан, ҳаққонийлик, ҳолислик, ишончлилик тамойилларига қатъий амал қилди. Образ ва персонажларни киёсий-типологик таҳлил этди ва ретроспекция усулларидан унумли фойдаланди.

Тасвир объектига персонаж нуқтаи назаридан нигоҳ ташлай олган адиб романда уларнинг ботиний дунёсини: сезги-тасаввур ва ҳодисаларни баҳолашдаги ҳукм-хулосаларини ўзига хос тарзда жилолантирди. Роман

композицион мукамаллигининг таъминланиши ҳам асарга ижтимоий-эстетик салмоқдорлик ҳамда эмоционаллик бағишлади. Чулпон роман композициясига макон ва замон чексизлигини сигдириш учун муаллиф характеристикаси, ички ва ташқи монолог, диалог, руҳий изтироб, лирик чекиниш, адабий монтаж сингари кўплаб усулларни фаол истифода этди. Қахрамон руҳий ҳолатларини очишда руҳий таҳлил ва ишоравийликни кучайтирди. Нағижада, *“Кеча ва кундуз”* ижтимоий-психологик роман мақомини касб этди.

Монографияда адабиётшунос Дилмурод Куроновнинг физикавий ва математик тадқиқот методларидан фойдаланиб, Чулпон насрини систем-структуравий ёндашув асосида ўрганиши билан боғлиқ ютуқлар қайд этлади. Адабиётшуносликнинг кўплаб соҳаларига оид билимлардан баракали фойдаланиш туфайли адиб насрига хос аксарият масалалар ўзининг тўғри ечими ва изоҳини топганлиги кўрсатилгани ҳолда айрим мулоҳазалар ҳам илгари сурилади.

Ойбекнинг *“Навоий”* достонида гуманист шоир Алишер Навоий ХУ асрнинг кескин зиддиятлари фонидида лирик ҳаяжон билан ифода эгилган. Муаллиф асарда Навоийнинг ижод психологиясини очишга интилар экан, ички контрастли коллизиялардан баракали фойдаланади ва шоир руҳиятининг тадрижини кўрсатишга эришади. Достонда характер ва у ҳаракат қилувчи мавжуд шароит ўртасидаги тўқнашув драматик коллизия мақомини касб этади, туйғу-кечинмалар тўқнашуви ҳам тўла таъминланади. Ҳатто, коллизия тасвирланаётган воқеалар ва ғоя бирлигида ҳам муайян даражада намоён бўлади. Ойбек қахрамоннинг хотира, тафаккур, ҳаёллар дунёси билан реал ҳаёт картиналарининг қоришиқлигини таъминлай олади. Нағижада, ХУ аср зиддиятлари ва адолатсизликларини бартараф қилишга интилган инсон улуғворлигини кўрсатишга муваффақ бўлади. Ойбекона тахайюл ва тафаккур қудрати БУЮК ШОИР ва ИНСОН нинг УЛУҒ РУҲИ га хос ҳаёлий портретини чизиш имконини беради.

Ойбек достонда қатор рамзий ишоралар (*“шамдон”, “шам”, “ёқут олма”, “юксак кўшк”, “қафасдаги қумри”, “най”* ва б.) дан баракали фойдаланади. У ўз қалбидаги хайратларга Навоий ҳаётининг мазмунидан жавоб топиш мақсадида эстетик идеалидаги эл-улус бахти ҳақидаги орзулар билан ХУ аср ҳаёти манзараларини қахрамон фикрида тўқнаштирар экан, *“англанган зарурият”* мақомидаги ҳаёт тарзини тушуниб этади. Характернинг фикрий жараёнлари ифодаси шоирга нафакат тарқоқ лавҳаларни ягона фокусга жамлаш, балки баёнчиликдан ҳам асраниш имконини беради. Ойбек фикрловчи инсон образи орқали бозор - дунёни тафтиш қилиб, маърифатни улуғлайди. Руҳий-психологик таҳлил усулидан фойдаланиб тасвирда реалликни таъминлашга эришади. Хуллас, *“Навоий”* достони ижодкор инсоннинг психологик кайфияти, юксак идеалларга тўла туйғулар дунёси – маънавий-руҳий оламини англаб етишда Ойбек ижодий тақомилида ўзига хос босқични ташкил қилади. Достон ритмида гоҳ найнинг ўртагувчи нолалари, гоҳида фарёдга келган мусиқий оҳангларнинг авжланиб борниши финалга яқинлашган сари оҳиста ва майин куй оҳанглари билан

алмашинади. Шу тарзда шоир асарни оптимистик руҳда якунлашга эришадик, ҳатто “*Навоий*” романида ҳам бу қадар юксакликка кутарила олмайди. Чунки, романда Навоийни тарихий жараёнларга боғлаб қўйишга интилиш кучлидир.

Аслида, бу ҳол “*Қутлуг қон*” романидаёқ бўй кўрсатган. Ёзувчи асосий эътиборини ижтимоий-тарихий воқелик ва характерлар муносабати масаласига, яъни тасвир жараёнида давр ижтимоий конфликтини очишга қаратганди. Қаҳрамон тақдир мисолида халқ тақдирини кўрсатиш, характерлар динамикасини янги тарихий ўзгаришларни тасдиқлашга хизмат қилдириш натижасида роман персонажлари кескин кутблантирилади. Адиб моддикчилик илмий адабиётларида берилганидек “*эски жамият*” ақидаларининг инкори ва “*янги*”нинг тасдиғи стеротипини ёриб чиқа олмай қолади. Қаҳрамон тақдирини ички тадриж эмас, балки конкрет ҳаётий вазият белгиләйди. Бошқачароқ айтганда, улар ўз истағи бўйича ўйлаб, кўнгил интилишларига мувофиқ тарзда ҳаракат қила олмайдилар. Чунки, Ойбек миллий онгнинг уйғонишини ижтимоий-синфий асосда тушунади, роман етакчи пафосини шундан келиб чиқиб белгиләйди. Натижада, инсоний характерлар ҳамиша ҳам тамомила индивидуал қиёфалари билан жонли одам сифатида идрок этилмайди, ижтимоий фон вазифасини ўтаётгандай таассурот уйғотади.

Шунга қарамасдан, Ойбек “*Қутлуг қон*” да миллат ижтимоий онгида пайдо бўлаётган янги сифат ўзгаришлар: (*сабр-бардош, олийжаноблик, пок номус, бегубор муҳаббат, руҳий илқшиқ, дардкашлиқнинг аста секин диёнатсизликка қарши исёнкорлик, миллий гурур, мардлик, қурашчанлик, шижоат, бир оз чпанилик билан алмама бориши*) ни халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт мотивларидан фойдаланиб, ёруғ рангларда, образли тафаккур маҳсули бўлган рамзий-ишоравий тимсоллар орқали тасвирлашга эришади. Қаҳрамонларни динамик ўсишда, такомил ва тадриж жараёнида ифода этади. Англашиладики, Ойбек даврига келиб, миллий онг тадрижи етиб келган тутумларни тўла ифода этишда ижтимоий қилишларнинг эстетик тафаккурни тушовлаш жараёни анча кучайган. Бу ҳол Ойбек насри салафларининг юксак даражасига чиқа олмаслигига олиб келган асосий фактордир.

Монографияда Ойбекнинг “*Навоий*”, Барот Бойқобиловнинг “*Навоийнома*”, Омон Мухторнинг “*Ишқ аҳли*” тарихий-биографик романлари қиёсий-тарихий йўсинда кузатилди. Б.Бойқобиловнинг шеърый романида образлар тўлақонлилиги, жонли ва ҳаётийлиги таъминланмайди. Сюжет линиясида қаҳрамонлар муаллифнинг даъвати билангина ҳаракат қиладилар. Уларда табиий динамика тақчиллиги очик сезилиб туради. Баённинг кучлилиги образлар ҳаракати ва руҳий кечинмаларининг юзага чиқишига тўсқинлик қилади. Романий тафаккур микёси етарли бўлмаганидек, талкин уйғунлигига ҳам эришилмайди. Ижодкорнинг ҳаётий-ҳиссий таассуротлари тақчиллиги оқибатида образлар руҳий психологизми етарлича акс этмайди. Турли шарҳ ва қайдлар бадий умумлашмалар чиқариш сари етакламаганлиги кўзга ташланади. Демак, бадий асарнинг

саёзлиги бу ўринда ижтимоий давр имконлари билан эмас, балки ижодкор маҳоратининг саёзлиги билан изоҳланмоғи лозим.

Омон Мухтор Навоий образини асосан, шоирнинг ўз ижодини қайта идрок этиш, тасаввур ва англаш орқали инкишоф этиш йўлидан бориб, сезиларли муваффақиятларга эришади. (Бу ҳақда кейинги булимда махсус тўхтаб ўтилгани боис ушбу ўринда кенг изоҳга эҳтиёж сезмаймиз. И.Ё.)

Ойбек бош қаҳрамон биографиясини объектив тарихий жараён оқими билан боғлаб тасвирлайди. Давр моҳияти ва руҳини беришда маърифат ва жаҳолат курашини кескин қутблантириб ифода этади. Адиб эзгулик кучлари томонида эканлигини яширмаса-да, характерларни уларнинг идеалига мувофиқ ҳолда тадрижий тарзда ривожлантиришга, тарихий далиллардан ўринли фойдаланиш ва ифода гузаллигини таъминлашга эришади. Ёзувчи қаҳрамонлар нутқини мумтоз наср услубига мувофиқлаштиришга интилишига қарамасдан, жонли диалоглар ўрнини қупинча муаллиф баёни эгаллашга, ўзаро мулоқотларнинг шунчаки ахборот мақомини касб этишига ҳам йўл қўяди.

Мухими шундаки, Ойбек даҳоси Навоий руҳиятидаги кучли чайқалишларни зукколик билан илғайди. Романда Навоий қалб ва тафаккур эркинлигини муқаддас санаб, дарвешсифат табиатига қайтишга астойдил уринади. У сиёсат майдонидаги муаммолардан буткул чарчаб, маънавий завқларга тўла ўз муҳити –кўнгил мулкига доимо қалбан талпинади. Шунга қарамасдан, носир Навоийни адолат тантанаси учун курашга бутун энгли фаолиятини сафарбар этган инсон сифатида ҳам идрок этади. Унинг ҳақиқат ва адолат тантанасига бу қадар неқбин ишонч билан қарашини қалбидаги сўфиёна эътиқоддан ажратиб қарамайди. *“Раиятнинг бахт-сасдатига хизмат қилмоқ Худо йўлига хизмат билан баробардур”* (Роман, 211-б. қаби) Романда ўрни билан қаҳрамоннинг ҳаёли ва хотираси, тафаккурда кечган пўртаналар ҳамда реал ҳаёт муаммолари қоришиқлиги усулидан ҳам фойдаланилган. Носир наср ва назм мутаносиблиги, уларнинг бирдан иккинчисига эркин кўчишга эришади.

Ойбек ижодга улкан масъулият билан қарайдиган, ўз-ўзига нисбатан гоятда талабчан носир. У тарихий-адабий тадқиқотларини бадиий ижод билан қўшиб олиб борган эди. Демак, Навоийнинг даври, дунёқараши, шахсияти, ижодини теран ўрганиш, темурийлар тарихи ва салтанатининг ХХ асрга ҳамоҳанг, айни пайтда Ойбек ҳис-туйғуларига оҳангдош, келажакка умид уйғотувчи жиҳатларини саралаш, ижодий тажрибани тинимсиз ўстириб бориш *“Навоий”* романи муваффақиятини таъминлаган омиллардир. Зеро, Ойбек олис мозийнинг ёруғ нурларини топиб, уларга замондошининг назари билан қаради, жонли характерлар орқали ўша давр ҳаёти мисолида рамзий-мажозий моҳиятда, ишоралар тили билан ХХ аср моҳиятини ҳам ифода этди. Носирнинг романда давлат ва идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш, ислохотлар ўтказиш, низо ва адоватларни бартараф этиш, таназул ботқоғига тобора ботиб бораётган империяда кечаётган воқеалар мантигини англашга уриниш, жаҳолат исқанжасидаги юрт пешволарининг қилмишларини таҳлил

этиш тарафдори сифатида чиқиши ана шундай ҳукм чиқаришимизга асос беради.

Илло, Ойбек қалби ва тафаккуридаги пўртаналар роман матнига кучмаслиги мумкин эмас. Зеро, Ойбек тарихнинг муҳим бир палласида миллат кишининг ўзликни англаш йўлидаги интилишларини ифода этди. У илғор ғояларни шунчаки тасдиқлаш йўлидан бормай, характерлар тадрижи орқали тасвирланаётган давр моҳиятини оча билди. Мафқуравий таййиқлар адабий сиёсатга айланган даврда битилган бу роман айрим схематизм иллатларидан буткул холи бўлиши-да мумкин эмас. Адиб романда ғоятда ҳазин ва мунгли оҳангда сўзлайдики, бундан унинг сурат ва сийрати жилваларини, қалб гүлларини келтириб чиқариш мумкин. Бир сўз билан айтганда, Ойбек уруш йилларида мамлакат ҳаётидаги руҳсиз бўшлиққа маъно бағишлаш, Навоий қалби ва амалий фаолиятидаги истикболга ишончдан юртдошлари кўнглида умидворлик уйғотишга мушарраф бўлган даҳо санъаткордир. Монографияда “Навоий” романининг мавзу ва айрим сюжет мотивларида образлар тизимида, конфликт ва ҳолат яқинлигида, эпик баён жиҳатидан мумтоз эпосдан озикланишида, драматизм ва трагизм унсурларида, ҳаракат ва ҳолатлар асосланишида ўзбек тарихий романлари билан талай муштарак жиҳатлари мавжудлиги кўрсатилган. Шунингдек, Ойбек услубига ҳос индивидуаллик ҳам инкишоф этилган. Бу тубандаги ҳолларда намоён бўлади:

- *Ҳолатларни оптимистик трагизм асосида жасдантириши;*
- *образларнинг интилиш ва кечинмалар оладини ишонарли таҳлил қилиши;*
- *қаҳрамонлар характерининг шаклланиш сабабларини очили;*
- *сюжет қўриқининг ретроспектив усулларидан имкон қадар фойдаланишга уриниши;*
- *ҳаёт ҳодисаларини замонда сабабий кетма-кетликда жойлаштириши;*
- *персонажлар объектив фаолиятига кўпроқ эътибор қаратиши оқибатида инсон руҳиятидаги жараёнлар - қалб диалектикасига етарлича аҳамият бера олмаслик ёхуд лирик ҳарорат тақчиллиги;*
- *мақоний ўзгаришлардаги ҳаракат бирлиги ва драматик сюжет ривожини бир қадар сузлашишининг кузатилиши;*
- *қаҳрамонлар қалбининг ижтимоий жараёнлар кучли таъсири остида тебранишига аҳамият қаратиши.*

Хуллас, “Навоий” романида эпик ривожнинг ҳис нологик тартибланиши ва воқеаларнинг мақонда ўзгаришини мантиқий далиллашга астойдил ҳаракат қилинган. Бунинг натижасида, юқорида кузатилганидай, ҳаётий воқеалар тасвирида бир қадар чекланганликлар ҳам келиб чиққан. Бироқ Ойбек романида турли ассоциация ва хотиралар тизимидан ҳам баракали фойдаланишга уринади. Айниқса, ижобий қаҳрамон яратиш жараёнида зоҳиран тарқоқдай кўринган ҳаётий воқеа ҳамда ижтимоий фожиаларнинг

персонаж тафаккурига таъсирини курсатишга жиддий эътибор билан қарайди.

Ҳамза, Қодирий, Чўлпон, Ойбек романлари мисолида кузатганимиздек, миллий романий тафаккур ҳамيشа тадрижий тарзда тараққиётда бўлган. Ўзбек романи илк ибтидоси билан унинг тараққиётига ҳос барча даврларида узлуксиз алоқадорлик ва манتيкий давомийлик мавжуд. Айрим даврларда, хусусан, мафкура яққоҳимлиги адабий сиёсат мақомини қасб этган йилларда ҳам, истиснодди романнавислар йўлини топиб бадний насрнинг миллий жозиба қасб этишига муносиб улуш қўшишган.

ИККИНЧИ БЎЛИМ:

2. 1. РЕАЛ ВОҚЕЛИК ҚАМРОВИ ВА УНИ ЭСТЕТИК ИДРОК ЭТИШ

Алишер Навоийдек даҳо шахсиятининг бадиий талқини оғзаки ва ёзма адабиётда улкан қатламни ташкил этади. Адабиётшунослигимизда реал тарихий шахс характерининг бадиий талқинига ёндошиш қонуниятлари таҳлили ханузгача мунозарали бўлиб келмоқда. *Навоийнинг бадиий сиймосини яратил* масаласи қамровининг кенглиги боисидан бўлса керак, Омон Мухтор қаламига мансуб *“Ишқ аҳли”*⁵⁴ романи турлича муносабатларга сабаб бўлди. Биз ушбу ўринда адабиётшунослик илми ва адабий жараён табиатида юз бераётган ҳар бир ўзгариш ва янгилиниш ҳақида куюнчаклик билан фикр билдираётган олимларимиздан бири, таникли мунаққид Санжар Содикнинг *“Ишқ аҳли”* романи хусусида ёзган *“Романми ёки рисола?”*⁵⁵ мақоласи ҳақида фикр юритмоқчимиз.

С.Содиқов Омон Мухторнинг Навоий ҳақида ўзигача яратилган асарлазни тақрорламаслик, уларга тақлид қилмасликка интилгани, улуг мутафаккир ижодидан мантқиқли умумлашмалар, фавқуллодда гўзал маънолар топганлигини эътироф этади. Мунаққид романда Хусайн Бойқаронинг кишида Навоий қабрини зиёрат қилиши каби ёрқин манзаралар чизилганлиги, носирнинг айрим мулоҳазаларию мушоҳодаларига хос теран мазмундорликни, воқеалар тасвири ва психологик таҳлил мутаносиблигини тўғри қайд этади. Айни пайтда асарни: *“...кўпроқ адабий эссе жанри намунасини ёдга солади... фалсафий рисолага ёки публицистик тадқиқотга яқин”*, - деб баҳолар экан, *роман талабларига етарлича жавоб бермайди*, - деб ҳисоблайди.

*“Ишқ аҳли”*нинг жанри масаласи муаллиф талқинида бадиийлик ва илмийлик уйғунлашганлигига асосланиб, ёш олима Зулфия Пардаева томонидан ҳам *“эссе”* деб белгиланган эди⁵⁶. Академик М.Қўшжонов *“Ишқ аҳли”* асари ҳақида тўхталар экан, шундай деб ёзади: *“Янги романни ёзувчининг юқори ва анча мукамаллашган услубий ютуғи деб ҳисоблаш мумкин. Омон Мухторнинг Навоийга бағишланган асари фақат навоийшунослик, навоийхонлик оламида ўзига хос бадиий тажриба бўлмай, балки ўзбек адабиётининг тараққиётида кўзга ташланадиган муҳим янгиликдир”*⁵⁷

С.Содиқовга *“Ишқ аҳли”*даги *“Одил ва Абулхайрга тааллуқли тафсилотлар асарда буткул ортиқча”*, *“муаллиф асосий воқеалардан чалғирилган”*, *“воқеалар ва характерлар мутаносиблиги”* эътибордан четда қолган, *“жанр асоси буткул четлаб ўтилган”*дек туюлади. У носир тафаккур

⁵⁴ Қараш Омон Мухтор. Ишқ аҳли. Роман // Шарқ юлдузи. 2001. Биринчи фасл, 17-69 б. (Романдан келтирилган кўчирмалар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифа кўрсатиб борилади)

⁵⁵ Содиков С. Романими ёки рисола? Ўзбекистон адабиёти ва санъати, Т.: 2004, 30-январ.

⁵⁶ Пардаева З. Бадиий-эстетик тафаккур ривожини ва ўзбек романчилигини. Т.: 2002, 45 б.

⁵⁷ Қўшжонов М. “Ишқ аҳли” романи тўғрисида // Шарқ юлдузи, 2001. Биринчи фасл. 15 б.

тарзида романдан кўра “илм-фанни эслатувчи оҳанг”ни кўради. Муаррихларга хос ёзиш, тафсилот ва далилларнинг кўгайиши композициянинг номукаммаллашувиغا сабабчи булган, деб билади. Асардаги илмийликни соф тарихий асарларга хос деб ҳисоблайди. Омон Мухторнинг Навоий шеърларидан топган айрим маънолария хулосаларига мунсозарали ва чекланган, хатто шубҳали деб қарайди. Асосий ғоя бадийи гўкима воситасида ифодаланмаган. Баёнчилик, публицистикага хос оташин кўтаринчилик руҳи билан суғорилган, каби жиддий айблар кўяди.

Бизнингча, олим Омон Мухторнинг роман яратишдан кўзлаган мақсадни “*Навоийнинг севги тарихи тўғрисида роман яратиш*” - деб муайян даражада бирёклама белгилайди. Ваҳоланки, академик М.Кўшжонов ҳам, филология фанлари доктори З.Пардаева ҳам асарнинг *Навоий ижод психологиясини очиб беришга бағишланганлигини* қайд этишга эди. Иккинчидан, олим асардаги сюжет қуриш усулларига етарлича аҳамият қаратмайди. Ҳозирги асарлар сюжетига кўзга ташланиб турадиган бир муҳим хусусият – ассоциативликни эътибордан четда қолдиради. Шунингдек, композицион қолиплаш усулига ҳам етарлича аҳамият бермайди. Романнинг табиатан ўзгарувчанликка мойил, санъатнинг бошқа турларини синтезлаштира оладиган, “*зуваласи пишиқ*” (М.Бахтин) жанрлигини эътиборга олмайди. Натижада “*Ишқ аҳли*” асарига турғун ақидалар асосида ёндашилади. Бугунги кунда сюжет қурилиши катъий қоидалар билан чекланмаганидек, тасвирланаётган воқеалар динамикаси, санъаткорнинг улар мағзини чақиши муҳим саналмоқда. Ташки омиллар: ривоянинг хронологик тартибланиши ва воқеаларнинг маконда ўзгариши, характерларни тадрижий кўрсатиш ва изчил мантикий далиллашга унчалик зарурат сезилмайди. Субъектив омилларнинг кучайиши шахснинг ички олами, фикр-ўйлари дунёсига эътиборни кучайтирди, асосий диққат унинг қалб диалектикасига қаратилиб, анъанавий тамойилга хос ҳаёт ҳодисаларини замонда сабабий кетма-кетликда жойлаштириш ўрнини муаллиф хотираларида жонланган воқеалар эгаллади. Бошқача айтганда, эпик воқеалар ички ҳиссий жараёнлар ҳисобига янада бойиди.

С.Содиқов эса “*Ишқ аҳли*” асари олдида шундай талаблар қўяди: “...*Ёзувчи ўз олдида Навоийнинг севги тарихи тўғрисида роман яратиш мақсадини кўяр экан, асосий эътиборини уша муҳаббат қуламини, тугилиш қуртакларию гуллаган онларини, ошиқ-маъшуқларнинг таншувию учрашувларини, бир-бирига талпинишдан қалбларда уйғонган чексиз туйғулару онларини забт этган ўйларини ва ниҳоят, буюк инсоний эътирос туйғули бошларига тушган фожияни бутун тафсилотлари билан акс эттиришга қаратиши зарур эди*”.

Бизнингча, бу фикр роман матни билан ҳисоблашилмаганидан келиб чиққан. Мунаққид Омон Мухторни Ойбек, Уйғун, Иззат Султонлар қаламига мансуб дostonу драмалардан “*Ўтказиб нимадир дейиш, ифодалаш*” вазифасини удалай олмаган, деб баҳолайди. Ойбекнинг “*Навсий*” дostonида ҳам ижод психологиясини кўрсатиш, шоирнинг ўй-фикрларию хаёлларига диққат қаратиш; “*Тули ва Навоий*” да халқ афсоналарига таяниш;

Уйғун ва Иззат Султоннинг *“Алишер Навоий”* драмасида Навоий образига кўчган аксарият сифатларнинг ўз асарларидан олинганлигию халқ оғзаки ижодига таянилганлиги қахрамон ва муаллифлар қарашлари бирлигини юзага келтиргани сингари талайгина *“Ишқ аҳли”* романига муштарак жиҳатлар негадир қиёсларда инobatга олинмайди.

Омон Мухтор *“Тепаликдаги хароба”*да Лутфий, Машраб, Байрон, Мирза Ғолиб; Амир Темур, Бобур, Акбар; “Аёллар мамлакати ва салтанати” асарига Нодирабегим, *“Афлотун”*да эса Баҳовуддин Нақибанд, Файзулла Хужа, Абдурауф Фитрат, Исмоил Сомоний сингари тарихий шахслар сиймосини тиклаш, фозил одамларга интиқлик, соғинч, аждодлар билан мустаҳкам шажаравий боғлиқликни, *“Туркистон қайғуси”* деган армон ва изтиробларга муносиб ворис бўлишга интилишни намoён этган эди. Томирларида аждодлар қони оққан, замона дардига малҳам излаган, носирнинг боболар *“тупроғидан сурма олғали”* (Фитрат) боргани, улардаги журъат ва ишончдан руҳ олгани шубҳасиз.

Демак, Омон Мухтор руҳияти, ижодий концепцияси, шақлий-услубий изланишларида ички мантиқ асосида мустаҳкам ришталар билан боғлиқлик мавжуд. Бу услубла асар яратиш носир учун дастлабки қадам эмас, балки синовдан ўтган йўл. Унинг яхлит услубий йўналишини белгилашда воқеликни идрок қилиш тарзи, бадиий ифодалашда қўлайдиган усуллари, ўзига хос позицияси, ёзиш манерасига диққат қарагиси жуда муҳим. Шундагина асардан-асарга ўтиб турувчи белгилар, тобора янгиланиб бораётган аломатлар яққолроқ кўзга ташланади.

*“Ишқ аҳли”*да Одил томонидан Барнога жунатилган Абулхайрнинг дафтари билан боғлиқ тафсилотлар ўзига хос қилинган хикоя. Барно-фикр-мулоҳазали, йиғиқ, озода қиз. Айна пайтда, у шу хислатларга эга ҳар бир китобхонга мурожаат қилиш воситаси ҳамдир. Муаллиф ва китобхон ўртасидаги жонли мулоқотни таъминлаб туради. Демак, унинг Абулхайр дафтарига тегишли воқеаларларда бевосита иштирок этиши мумкин эмас. Қолаверса, Одил кундаликларни жунатаётган Барно носирнинг тахайюлидаги ҳар қуни бир кирраси билан очилиб, янгидан фатҳ этилаётган муҳаббатнинг тимсоли. Унинг протатиплари ҳаётда қанчадан-қанча экан. Мушуқларни енгилда унга қалбда яшаётган муҳаббат паноҳ бўлганлигига ишора, эзгу инсонлар билан руҳий яқинлик белгиси. Ўтган йиллар давомида ўз йўлини қидириб, изланиб, ўзгариб, ўзликни англаб бориши учун кўмакдош.

Шу маънода Абулхайрнинг дафтарлари ҳам аслида, Омон Мухторнинг кузатишларидан бўлак нарса эмас. Агар ана шу мантиқдан келиб чиқилдиган бўлса, С.Содиқовнинг: *“Одил ва Абулхайрга тааллуқли тафсилотлар асарда буткул ортиқча. Аммо ёзганларини бу ҳилда тақдим этиш усули адиб учун кўпроқ воқеалар, ўй-хаёллар тасвиридаги узук-юлукликни, тартибсизлик ва парокандаликни ниқоблашга хизмат қиладиган воситадек кўринади”*, - деган фикрларига қўшилиб бўлмайди. Гуё Абулхайрнинг (аслида муаллифнинг) бетартиб ёзиб борган кундаликларини *“бир жилда солиб, аниқ жойга қўйиш”* (35) истаги бепарволикдан асранишга интилишдан келиб чиққан туйғудир. Одил (исмда рамзий маъно яширин.

Чамаси, адолат талаби бўйича дейилмоқчи. Таъкид бизники - И.Ё) нинг Барнога (жумладан, муаллифнинг китобхонга ҳам - И.Ё.) таъкидлашича:

“... бу дафтардаги ёзувларни адибларнинг асарлари ёки олимларнинг китобларига қиёслаш унча тўғри эмас. Буни бир кишининг, рассомнинг кузатишлари деб қабул қилган дуруст... Дафтарларни у баҳс тариқасида тўлдиргани ҳам йўқ. Аксинча, шу инсонларнинг (Ойбек, И.Султон, Уйғун, Т.Файзий, Х.Вамбери, Л.Бать назарда тутилмоқда—И.Ё.) ёзганларидан фойдаланган! Бундан ташқари у арабий ва форсий қўлёзмаларни кўриб чиққан.” (61) Одил: “...ҳеч кимга кўрсатмай юрибман. Уйланадигнга ўхшайман”, - деган Барно (69) ни тушунмоқ учун, аниқроғи, ҳис этмоқ учун романдаги Абулхайр туйғулари билан боғлиқ иккита ҳолатни назарда тутил керак.

Биринчи ҳолат: Биринчи дафтарнинг илк сатрларида ёзилади:

“Болалигимда, сандалда ёнма-ён ўтириб, бувим менга Мир Алишер газалларини ўқиб берган, ажиб ривоятлар сўзлаган эди. Шундан буён Ҳазратнинг бўй-бастини кўргим келади. Изланаман. Лекин, бундан қачондир бирон натижа чиқадими, йўқми?!—билмайман.

Ёшим 60 га яқинлашди.

Шоирнинг бутун умри!

Ўзимни тоғ этагидаги чумолидек сезмоқдаман.” (17).

Иккинчи ҳолат: Романнинг ниҳояси, яъни бешинчи дафтарда битилади:

“Худога шукр! Изланишларим ниҳоясига етгандек.

Мен уни тасвирлайман, албатта. Лекин...

Чексиз Осмон ни кўргандек бўлдим.

Чексиз Уммон ёқасига бориб қолдим.

Бу “юк” билан дунёда энди қандай яшайман” (68).

Абулхайр кўргандек бўлган Осмон ва Уммон чексизлигини умуман тасвирлаш мумкинми? “Лекин” ва “уч нуқта” нимани билдиради? Романга Султон Хусайннинг Алишер қабрини зиёрат қилиши ҳақидаги ривоят нега илова қилинган?

Бизнингча, ривоят адабиётдаги ғоятда нозикликни ҳис этиш кераклигини алоҳида таъкидлаш учун келтирилган. Хусайн хотираларидаги болаликка талпиниб, Дехлавий назокатини, Лутфий ҳайратини, Навоий хушҳоллигининг боисини эътироф этади. Чунки у кайфият кишиси эди. Рухий ҳолатларни илғай оларди. Муаллиф Абулхайрни “кучга тўлиб, яшарган” ҳолатда кўрмоқни истайди. Зеро, буюк аждодлар руҳи мададкор кучга эга деб билади.

Алишер Навоийдек ШАХС сиймосини яратиш Омон Мухторнинг руҳий эҳтиёжига айланган. У онгу тасавури, идрок катларидаги ҳайратдан туғилган ўта нозик, ёркин майлларни ўз табиати, истеъдод йўналишига мос, бисотини тўлароқ намоён этадиган жанр – шаклда тасвирга айлантиришга уринган. Навоий шахсияти расмий андазалардан четга чиққани, тўрт илмий мижоз доирасига сиғмагани учун носирнинг қалб тубидаги туйғулар ҳам расмий муносабат – қарашлардан фаркланади. Ўзига хос ифода, оҳанг, туйғу

ва ранглар товланиши, муаллиф - хикоячи сиймосининг эпик баён тарзи, характерлар ёркинлиги билан ажралиб туради. Муаллиф Оллохнинг иродаси – тақдир ҳукмига ризо бўлган ғуссаларни сабр билан енгиб, олға интилган тақдир кишисига хос даҳолик ва фожиавийликни унинг калбига нигоҳ ташлаб, “бекаслиғда зор” ўтган умр баёни ва кўнгил манзараларини, ҳис-туйғу расмини топишга уринган. Ҳис-туйғулар олаmidан тасаввурлар томон борар экан, Шарк ҳаёти, маданияти ва одоб-андиша доирасида фикрлаган, оддий ҳолатлардан ҳам теран ҳаётий маъно топган. Тафаккурида яшаб келаётган рухий воқеликни сўзлаб беришга уринган. Уни шуурдагина туйиш, сезиш, англаш мумкин. Бунинг учун эса савқи табиийга суянмоқ талаб этилади. Чунки Омон Мухтор талқини янгича тафаккур, шаклий ислохот, тадқиқот ва таҳлил орқали кенчади. Инсон ҳаёти ва кечмиш романда онг ва руҳиятда акс этади.

Омон Мухтор алоҳида олинган инсоннинг даври, ўзи ва атрофини куршаган кишиларга муносабат билдиришни унинг фалсафасини теран англашга интилишдан бошлаши бежиз эмас. “*Аҳли зуҳд ичра мақсадга йўл*” топмаган Навоий ишқ аҳлидан эди. Навоий танлаган устозлар, топган дўстлар, таянган пири комиллар, валийлар фалсафасидан ажратиб, ундаги қатъият ва кескинликни, ҳаётсеварлик ва инсоний эркини, асарларидаги рамзий-киноявий мазмунни тушуниш, сир-синаотнинг тагига етиш мумкин эмас. Зоҳиран асар марказида Алишер Навоий тургандек туюлади. Унинг Машҳад, Ирок, Сабзавор, Ҳижоз, Тус, Шероз, Самарқанддаги ҳаётига бир кур назар ташланади. Амир Аҳмад Ҳожи (Вафой) каби ҳокимлар, Ҳожи Фазлуллоҳ Абуллайсий сингари хонакоҳ соҳиблари, ота-онаси, укаси Дарвеш Али, жияни Амир Ҳайдар, яқинлари Саййид: Ҳасан Ардашер, Пахлавон Мухаммад, Амир Шайхим Сухайлий, Амири Махдум Барлос, Ҳожа Афзал каби меҳрибон, ғамхўр инсонлар, устозлар, тенгдошлар, маслакдошлар ҳақидаги мулоҳазалар ҳам романда акс этганлигини инobatга олсак, асарда чиндан ҳам ишқ аҳли тасвирланганлигининг гувоҳи бўламиз. Умуман эса, романда яралиш ва яшашнинг мантиғи тўғрисида сўз боради.

Муаллиф Навоийнинг халқ ва мамлакат ҳаётидаги ўрнини тайин этиш учун Исмоил Сомоний, Амир Темур даврларидаги кучли марказлашган мамлакатдаги юксалиш, таракқиёт, ободончилик, илм-фан, санъат ва маданият гуллаб яшнаганию халқ осойишталигини кейинги шахзодалар даври билан қиёслади. Алишер қисматини Ҳусайн тақдиридан ажратиб карамайди. Уни Султон Ҳусайннинг доимий ишончли маслаҳатчиси, мамлакат осойишталигининг гарови деб билади. Инкироз жараёнидаги ўттиз йилдан ортиқроқ давр осойишталиги нафақат Султон Ҳусайн иктидори, балки уни хайрли амалларга ундаган Навоий салоҳияти билан чамбарчас боғлаб талқин қилинади. Ўрни билан келтирилган Юлий Цезар ва Марк Брут, Сенека ва Нерон ўртасидаги дўстлигу шогирдлик билан боғлиқ қиёслар икки инсон ўртасидаги шарқона меҳр-оқибат, олижаноблик, садоқат туйғуларини улуглашга, мамлакатдаги файзли ҳолатнинг ўша гўзал дўстлик меваси эканлигини кўрсатишга имкон беради.

Омон Мухтор давр шароити, қисмат ўйинлари, тожу тахт талашлари, кутилмаган хасталиклар, бир-бирини кўролмаслик, дунёқарашларнинг турфа хиллиги, интим майллардаги фарқланиш каби ўнлаб жиҳатларни инобатга олиб, ҳолис ҳукм-хулосалар чиқаришга интилар экан, унга теурийзодаларнинг ҳар бири ўзича бахтсиз, ҳаёти фоже туюлади. Носир Яздий ҳаётини изохлаш, Навоий ва Хусайн Бойқаро муносабатларини тушуниш, Мирзо Улуғбек ва шахзода Абдуллатиф муносабатларига ойдинлик киритиш, ҳатто Камолиддин Али ва Алишер билан боғлиқ ўзаро тегишишларни изохлашда ҳам ҳолис йўл тутади. На душманлик, на ғайирлик, на-да рашк, балки оддий инсоний муносабатларни кузатишга муваффақ бўлади.

Романда муаллиф тасаввуридаги фикр тасдиғи учун келтирилган Навоий ғазаллари шоир девонларида берилган тартибга кўра эмас, оҳанги ва ифодалаган ҳолатига кўра фарқланади. Омон Мухтор эътибор берган айрим ҳолатлар:

- *Ишқ ва Зухд аҳли орасида паршонланиб, иккиланиб туришлик;*
- *шунчаки бир жайдари одам сифатида яшашни истаб қолиш;*
- *дунё ташвишларини унутишни ихтиёр этиш;*
- *овуниш илинжида бўлиш;*
- *гоятда толиқиш, руҳан эзилиш;*
- *ўз-ўзидан хижолат чекиш;*
- *огриниш ва ҳамдардлик;*
- *ёлғизлик, ҳижрон, соғинч ва умидворлик;*
- *жавобгарлик, ишонч;*
- *тинимсиз ўқиш-ўрганишдан сўнг туғилган ўн саккиз минг олам ҳайрати;*
- *табиатиға хос кескинликдан туғилган ҳақли эътирофлар;*
- *Оллоҳға Яқинликдан юзага келган Эркаликлар;*
- *Огоҳликдан мақсадларига куч, фаолиятиға Шиддат олиш;*
- *шукроналик, қисматға ризолик ва сабр-қаноатлилик;*
- *энтимиш, ифтихор, миннатдорлик ва қарздорлик;*
- *жумардлик, комиллик, покдомонлик;*
- *меҳр-шафқатлилик, гамгусорлик;*
- *самимий дўстлик ва садоқат;*
- *инсонпарварлик ва халқчиллик.*

Омон Мухтор Навоийнинг ўй-хотиралари, муҳокама-мулоҳазалари, туғёнлари орқали борлик ва инсон, моддий ва маънавий қўлматларни таҳлил этади. Зухд ва ишқ аҳли ҳақидоғи қарашлар эса адабий-фалсафий концепцияни ифодалашнинг *шартли воситаси* ролини бажарса ажаб эмас. Инсоннинг руҳи ва тафаккурида кечган жараёнларни қаламга олган носирнинг бош қаҳрамони аслида *тафаккур* ва *кечмадан* бошқа нарса эмас.

Омон Мухтор романларининг бадий-эстетик табиати, “*Ишқ аҳли*”нинг фалсафий-эстетик меҳвари шундай дейишимизга асос беради. Татимли эмоционал тафаккур тажрибасидан келиб чиқиб, тарихимиздаги улуг

Маълумки, параллелизм муқояса қилиш ва рамзга асосланади. Эркин Самандарнинг *“Тангри қудуғи”*⁶¹ тарихий романида мустақил мазмунга эга бўлган рамзий-мажозий сюжетдан унумли фойдаланилган. Мазкур тасвирий усулнинг асосий сюжет линиясига нисбатан параллел берилиши романининг бадий киммати ва таъсир кучини оширишга хизмат қилган. Ёзувчи қиёсий манба сифатида халқ эътиқоди ва тасаввурларида ҳайвонлар билан боғлиқ бўлган рамзийликка асосланган. У *“Тангри қудуғи”* романида ХҮП аср бошлари воқеаларини қаламга олган. Аждодларимиз босиб ўтган тарихий ўтмишдан муҳим хулосалар чиқаришга интиланган. Носир ХҮІ – ХІХ асрлар оралиғида Моварауннаҳрда ҳукмрон бўлган ўзига хос таназзул ва тушқунлик сабабларини ҳаётий воқеалар билан боғлаб бадий таҳлил қилишга интиланган, инкироз сабабларини излашга уринган. Шу мақсадда Хива хонлиғида юз бераётган ички низолар, ўзаро адоват, тожу тахт учун кураш, падарқушликкача борган ўғиллар тақдиридан сўзлаган. Инсон тафакқурига сиймайдиغان қабиллик, фирромлик, алдамчилик, ёвузлик сингари иллатларни қаққоний кўрсатган. Иккинчи томондан илм-маърифатта ташна бўлган фуқарони, инсоф, имон, диёнат, эзгулик сингари инсоний фазилатларни улуглаган. Аслида муаллиф Арабмухаммадхон, Абулғозихон, Анушамуҳаммадхонларнинг ҳукмронлик даврларини қаламга олиш орқали битта сулоланинг бошланиши, парвози ҳамда инкирозини кўрсатишни мақсад қилган эди. Бунинг учун эса роман трилогия бўлиши кўзда тутилган эди. Роман адолатли шох, олим ва ориф инсон Абулғозихоннинг пароканда бўлган салтанатни ягона хонлик ҳолига қайтариб, юртда тинчлик ўрнатиши, ўбодончилик ишларига хайрихоҳ бўлиши билан тугайди.

Реал воқеалар мазмуни билан қиёсий тарзда боғланувчи, образлар сарактерини бўрттириш, умумлаштириш, ижтимоий-маиший муаммоларни изоҳлашдек аниқ бадий-эстетик вазифани бажарган композицион жиҳатдан параллел бир сюжет, айниқса, диққатга сазавордир. Бунда биз бутун сахро ҳокими бўлган Бўри, ит ва анашу бўри қушилуvidан дунёга келган Бўриод билан боғлиқ сюжетни назарда тутмоқдамиз. Романдаги реал ва мажозий образларнинг ҳатги-харакати, тақдирини қиёсласак, жуда кўп параллелларга ўғри келамиз. Арабмухаммадхон – Хоразм ҳукмдори, Бўри (Йилдирим яъни Ҳакмок) – сахро ҳокими. Ҳабаш султон – ҳукмдорнинг ноқобил фарзанди, Бўриод – йирткичилик ва ҳайвонийлик хислатлари устивор маҳлук, Бўрининг урриёди.

Тотемистик қарашларга кўра бўри уруғларни бирлаштириш йўлидаги интилишларни акс эттирувчи Ота саналиши археологик манбалар асосида тнограф ва фольклористлар томондан эътироф этилган. Шунингдек, Ит отеми ҳам қадимги аждодлар образини ифода этади. В.С.Миллер, А.А.Миллер, О.М.Фрейденберг, Е.Б.Вирсаладзе, К.В.Тревер, Ё.С.Брагинский, Т.Жавлиев, Ғ.Жалолов, Ғ.Акрамов ва бошқа ўнлаб лимларнинг тадқиқотларида мазкур фикрларнинг тасдиғини кузатиш мумкин. Англашиладики, параллелизмни юзага келтирувчи қиёсий манбани

танлашда муаллиф тасодифий йўлдан бормаган. Рамзийликка дахлдор маъноларнинг очилиши роман матнидаги сюжетнинг ғоявий-эстетик қимматини аниқлашга қўмаклашади. Рамзий сюжетнинг нечоғлик қадимийлиги ҳам муҳим ва ишончлиликини таъминловчи омил эканлигини таъкидлаш ўринлидир. Чунки рамзий тасвирнинг нечоғлик мукамал ҳам муҳим ва ишончлиликини таъминловчи омил эканлигини таъкидлаш ўринлидир. Чунки рамзий тасвирнинг нечоғлик мукамал ва мувозий бўлишлиги реалистик тасвирнинг шунчалик ёрқин очилишини таъминлайди.

Арабмуҳаммадхон Бўризодин ёшлигидан тарбия қилади. Шу боисдан у хон хазратларига вафодор. Таассуфки, хон ўз жигарбандлари Ҳабаш ва Элбарсни ҳам оқ ювиб, оқ тараган эди-ку. Нега у нобакорлар ўз падарига қарши бош кўтардилар? Бирор ўринда ота томонидан хатолик ўтдимикин? Яратганнинг хоҳиши ила яхши отадан ёмон, аксинча, ёмон отадан яхши фарзанд дунёга келиши мумкин. Хон фарзандлари ношукурлиги ва розолатининг илдишлари эса анча теранроқдир. Тарбиянинг нокислигию, қоннинг бузуклигида. Бироқ ота иккала ўғлини-да нобуд этишга қўли бормади. Ота-да! Ҳатто икки ака-уканинг “*кўзини мошдай очиб қўйиш*”га изн сўраган Абулғозига қарата: “*ўз жигарбандимни қандай ўлимга ҳукм қила оламан?*”, - кабилида жавоб беради. Ахир Исфохон ҳукмдори Шох Аббос расамадини бузгани, эркалиги ва ота ихтиёрига зид боргани учунгина суюкли ўғли Сафо мирзонинг бошини танасидан жудо қилган, ғазабини боса олмаган ёхуд салтанат эртасини “*ҳимоя қилган*” эмасмиди? Арабмуҳаммадхон-чи? У ўз умри интиҳосигача ботинан ўғилларини кечирмадимми? У жаҳолат исқанжасидаги ношуд ўғиллар гуноҳини мағфират қилишни парвардигордан илтижо қилади. Уларнинг розолат боткоғидан чиқиб, диёнат йўлига қадам қўйишларини хоҳиш этади.

Шу каби ҳолатларни назарда тутган адабиётшунос У.Норматов роман ҳақида тўхталар экан: “...*асардаги энг ҳаяжонли, мафтункор ўринлар тарих томонидан яратилган драмалар, фожисалар, сюжетлардир*”⁶², - дея эътироф этади. Ранг-баранг сюжет йўналишларини эса “*қизиқиш билан ўқилади*”, - деб баҳолайди. У ёзувчи фантазиясининг маҳсули бўлган ёндош сюжетларнинг композицион параллелизм учун қўлланган бадий тасвир усули эканлигига етарлича эътибор қаратмайди.

Бизнингча, ёзувчи тайёр хулосалар чиқаришга шошилмаган. Муаммоли вазиятлар яратиш, китобхоннинг воқеалар оқимининг шунчаки томошабин бўлишдан асраш ва мушоҳада қилишга қорлаган. Шу мақсадда тарихий шахслар ҳаёти ва тарих драмаларининг даҳшатларига параллел тарзда мажозий сюжетни тақдим этади, масала моҳиятига теранроқ кириш, шарқона ҳикмат, диний-исломий ақидалар билан романни зийнатлашга уринади.

На бўри, на ит қилмайдиган қотилликни содир этиб, Йилдиримнинг даммини кесган Бўризодин эса ўзи нобуд этган жон бир вақтлар ўзини дунёга келтирганини, айнан шу бўри ота боис бирон итга насиб этмаган куч-қудратга эга бўлганлигини ҳис этмаган бўлса ажаб эмас. Чунки у на бўри, на-

⁶² Норматов У. Умидбахш тамойиллар. Т.: Маънавият, 2000, 62 б.

да ит – итбури эди. Йилдирим ҳам Бўризонни ўз измига солмоқчи, йўригига юргизмоқчи бўлган ўзаро “музоксра”га киришишни истаган эди. Бўризондаки икки-учтасига етадиган кучини ҳам, жон олувчи хунарларини ҳам ишлатмай, ўзини деярлик ҳимоя этмай қўйган Бўри ҳам оталик хиссини теган туяди. Неча йиллар сахрога “подшоҳлик” қилган Йилдирим бир зарб билан Бўризонни устидан итқитиб ташлашга кучи етгани ҳолда ўз ихтиёри билан жонини ўз боласига топширади.

Э.Самандаров китобхоннинг муаллиф билан фаол алоқага киришувини таъминлайди, унинг мушоҳада қобилиятини ошириб, ўзаро мулоқот вазиятини вужудга келтиришга уринади. Чунки “...бадий асарнинг бутунлигини фақат гоёнинг бирлиги, қатнашувчи шахсларнинг ишлаганлиги кабилардангина иборат эмас, балки авторнинг бутун асарга сингдириб юборган воқеликка нисбатан ўз муносабатининг равшанлиги ва аниқлигидан иборатдир”⁶³. Муаллифнинг романда тасвирланаётган ҳаётий муаммолар тўғрисида ҳаминша ҳам ўз фикрини очиқ айтивермаслигининг сабаби ҳам ўша фикрни ўқувчининг ўзи англаб етиши учун имкон яратиш матлабига дахлдордир.

Бўри инстинктив тарзда бўлса-да фарзандига бўлган меҳр-шафқат хиссидан бегона эмас экан, уйловчи, фикрловчи, тарбияли зот бўлган инсон фарзанди Арабмухаммадхон учун бу туйғу нечун бегона бўлсин. Тарихимизда ўз ноқобил фарзандини аяган меҳрибон оталар камми? Биргина Мирзо Улуғбекнинг Абдулатиф мирзога нисбатан бекиёс меҳр-ардогини олайлик. Одил Ёқубовнинг “Улуғбек ҳазинаси”, Пиримкул Қодировнинг “Она лочин видоси” сингари романларидаги аллома Улуғбек руҳий тўлқинларини эслайлик. Беихтиёр бизнинг диққатимизни Э.Самандаров яратган Арабмухаммадхон тақдири тасвирларининг уларга нақадар вобасталиги тортса ажаб эмас. Муаллиф фарзандлар ноқобиллигида айрим ҳолларда уларнинг қилиқларига лоқайд ва безътибор отанинг гуноҳлари ҳақида ҳам гоҳ ошкор, гоҳ рамзий тарзда ишоралар қилади.

Ўз отасини таъкиб остига олиб, тахтдан четлатгани етмагандай, кўзига мил тортиб, ваҳшийларча ўлдириши эвазига падаркушларга қарши ота ўз ихтиёридаги энг сўнгги имконни қўллайди. Арабмухаммадхон илгидаги бу сўнгги ўқнинг қудрати туфайли асрлар оша Элбарс ва Ҳабаш номини эшитганда одамлар ижирғанадилар, нобакорлар руҳига отилган нафрат тўшларининг адоғи йўқ. Оқпадарлар тақдири оталарни уйғоқликка, фарзандларни инсофга, меҳр-шафқатга даъват этади. Интиқом туфайли сал ўтмай тириклайин ерга кўмилган Элбарс, кутириш касалига мубтало бўлиб, сўнгсиз азобларга гирифтор бўлган Ҳабашнинг ўтга ёкилишини кузатар эканмиз, беихтиёр уйга толамиз. Ажабо, қалби ўқсиган ота дуоибадининг натижасими бу ёхуд залолатга ботган бандасига Аллоҳнинг муносиб жазосими? Ҳа, ота ботинида бу ёвузликни кечира олмайди. “Ота қарғиши - ўҳ” – дейди-ку доно халқимиз.

⁶³ Толстой Л. Об искусстве в литературе. Т.1, Москва, 1958, С. 233

Дарҳақиқат, ўқ нишонга беҳато теккан эди. Юртни жаҳолат ва жабр ботқоғига ботирган ноқобил фарзандларни ҳидоятга йўлламоққа бандаси ожизлик қилган, ақл-заковатга бўйсунма олмай, Сахрога дайдиб кетган Бўризода ҳам йирткичлик ҳаётининг гирдобига шўнғийди. Ёлғизлик исканжасида қолганида унга Йилдиримнинг ўрни жуда-жуда билинади. Итлар тўдасига бас келолмай, кутириш касалига мубтало бўлади, қони бузилади. Қаттиқ азоблар гирдобида қийналади. Тақдирни қарангки, дунёни тарк этар чоғида Ҳабаш султон ҳам шу касалга мубтало бўлишга улгурди. Бу қўхна оламнинг сир-синаотлари, бандасига ноаён жиҳатлари бисёр. Соғлом фикр ва тафаккургина инсонни зинатлайди. Бадий тафаккур ривожланишининг маҳсули бўлган турли бадий тасвир усул ва воситалари халқ тафаккури билан бирга ўсиб, такомиллашиб, бойиб боради.

2.3. РОМАН ТЎҚИМАСИДА СЕРҚАТЛАМЛИК ВА КЕНГ ҚАМРОВЛИК

Қадимги инсоннинг ақида ва хаёллари миф-асотир, афсона, ривоятларда ифодаланган. Улар бадий тафаккур ва фантазия маҳсуллари ўларок, табиатан мураккабдир. Халқ ижодининг энг қадимги асослари билан боғлиқ бўлган мифологик образларда аجدодларимизнинг орзу-умидлари тажассум топган. Мифлар табиатан у ёки бу жанр билан бирикиб кетиши, шу орқали янгича шакл ва мазмунда яшаши мумкин бўлганидек, соф афсона, ривоят ёки ҳикоя тарзида ҳам мавжуд бўлади. Адабиётшуносликда унинг эртак жанри билан бирикиб кетганлиги алоҳида қайд қилинган⁶⁴. Адабиёт ўйлашга, фикрлашга ундайдиган, эстетик кечинмалар уйғотадиган соҳа экан, ўтмиш тажрибаларига таянишга эҳтиёж сезади. Бугунги ўзбек романчилигида ҳам илғор романчилик мактабларининг бадий услуб ва методларига хос бадий-эстетик майллар шаклланмоқда. Санъат турларида ҳам, бадий методларда ҳам синтезлашиш жараёни кечмоқда. Мазтик моҳиятидан келиб чиқиб, воқеаларни ривожлантириш, тасвирда узвийликни таъминлаш, қаҳрамон онгидаги эврилишларнинг полифоник талқини, неоромантик изланишлар орқали роман ғоясида юксак пафосга эришиш каби изланишлар шулар жумласидандир. Шойим Бўтаевнинг “*Кўрғонланган ой*”⁶⁵ романида “*Рангонтоғ шеърлари*”, “*Азроил, шайтон ва инсон*”, “*Она бўқан*” (Сайғоқлар), “*Майнинг қудрати*”, “*Қанотлари қирқилган бургут*”, “*Шижоатли бўри*”, “*Тўқини йўқотган бадавий*” каби бир канча миф, афсона, ривоят ва нақллар келтирилган. Улар асосан, халқ оғзаки ижодида, диний эътиқодларга, турли инончларга алоқадор бўлиб, этимологик, космогоник, этногоник, антропогоник характердадир.

Мазкур роман адабиётшуносларнинг назарига тушган. Умарали Норматов ўз кузатишларида “*Қанотлари қирқилган бургут*” ривояти билан Муртазо руҳиятини қиёсан таҳлил этиб, қаҳрамон қисмати ифодасида

⁶⁴ Қаранг: Ҳотамов Н. Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т. Ҳижитувчи, 1983, 1997, 1999 б.

⁶⁵ Бўтаев Ш. Кўрғонланган ой. Роман. Т.: “Шарк” НМҚ, 1995

қўлланилган мифологик моделнинг рухий таҳлилини юкори баҳолайди⁶⁶. Зулфия Пардаева эса романи таҳлил қилар экан, унинг гоёси, мавзу ва манбаидаги кўпқатламлилиқка диққат қаратади. Роман тафаккури мантигидан жамият тафаккурининг даражасини келтириб чиқаради. Бошқачароқ қилиб айтганда, Ш.Бўтаевнинг бадиий тафаккурида полифоник тафаккур мантиғи устиворлиғи, романнинг полифоник поэтикасига хос бадиий унсурлар; фалсафий мушоҳада ва психологик таҳлил услубини ижобий баҳолайди. Айни чоғда Ч.Айтматовнинг “Кунда” романи поэтикасига ортикча берилиш индивидуал услубни бирмунча хиралаштирганлигини ҳам ўринли таъкидлайди⁶⁷.

Адабиётшуносларнинг турли бугинларига мансуб бўлган ҳар иккала олимнинг кузатишларидан келиб чиқувчи хулосаларни биз ҳам маъқуллаймиз. Бизнингча, Ш.Бўтаев изланишларида нафақат Ч.Айтматов балки А.Камью, Г.Маркес, А.Зигерс каби ижодкорларнинг асарлари поэтикасига хос бадиий хусусиятларнинг у ёки бу даражадаги тажассумини ҳам кузатиш мумкин. Мухими, умумўзбек романчилигида бўлгани каби Ш.Бўтаев ижодида ҳам тинимсиз тажриба ва изланишлар давом этмоқда. Янгиланаётган ўзбек романи, хусусан, Ш.Бўтаев ижодини ҳам қардош ва Ғарб адабиёти таъсири доирасидагина изоҳлаш мумкин эмас.

Камтарона кузатишларимиздан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, носирнинг изланишларида Қодирий, Чулпон, Айний, Абдулла Қаххор, Саид Аҳмад, Тоғай Мурод сингари қалам аҳлидан мутаассир бўлиш, уларга эргashi, баъзан тақлид қилиш, айрим ҳолларда муштарак фикрлаш ҳоллари ҳам кузатилади. Зеро, қарийиб бир асрлик тажрибага эга бўлган ўзбек романчилигининг илғор анъаналари ва ижобий натижаларини четлаб ўтиб, бугунги романлар ҳақида сўз юритиш мумкин эмас. Романнинг миллий асослари бизнингча, қуйидаги ҳолларда кузатилади.

Биринчидан, “Қўрғонланган ой” романининг ижтимоий-миллий асослари ва поэтикаси ўзбекона ҳаёт тарзидан танланган. Муаллиф романга етаклича масаллик берувчи жамиятнинг етилган муаммоларини танлай олган.

Иккинчидан, муаллиф позициясида анча журъатлилиқ. ҳадиксирашдан йироқлик кўзга ташланади.

Учинчидан, ўзбек миллий ҳаётига хос ижтимоий-маънавий зиддиятлар миллий-рухий ўзига ҳосликда баён қилинган.

Туртинчидан, носир романи ўзбек фольклори билан боғлаш орқали адабиётнинг фалсафий-эстетик асосларини қувватлантиришга, халқ романтик манбаларига мурожаат этиб, янги даврни ифодалаш, миллий адабиётни тараккий қилдиришга уринган.

Бешинчидан, муаллиф ўз позицияси, ижтимоий концепциясини янги дунёқараш билан ҳам, давр етакчи тамойиллари билан ҳам узвий боғлай олган. У тил ва тафаккур бирлигига амал қилиб, конкрет роман

⁶⁶ Норматов У. Умидбахш тамойиллар. Т.: Маънавият, 2000, 59 б.

⁶⁷ Пардаева З. Бадиий-эстетик тафаккур ривожини ва ўзбек романилигини. Т. Янги аср авлоди, 2002, 28-31 бетлар.

структурасидан келиб чиққан ҳолда тушунча ва гапларнинг синтактик предикативлигидан ҳам, мураккаб гапларнинг чексиз вариантлари ва имкониятларидан ҳам ўз ўрнида, мувофиқ тарзда фойдаланган. Бу эса ҳодисаларро боғланишни таъминлаш, ижтимоий масалаларни ҳал этишга имкон берган.

Олтинчидан, муаллиф оддий тоғ кишлоклари – тоғликлар ҳаёти, турмуш тарзи, ижтимоий-маиший ҳаётини акс эттиришда миллий ҳаёт удумлари, расм-русумларга асосланган. Давр ҳодисаларининг одамлар табиати, маънавиягию руҳиятига таъсирига эътибор қаратган. Романнинг ифода шакли, поэтикаси, сюжет ва фабуласининг ички структуравий боғликлигида миллий асосларга таянган.

Шойим Бўтаев тарихий-фольклорий манбалардан муҳим лавҳаларни танлаб, романга киритади. Бу орқали асар тўқимасида серқатламлик, кенг камровлилик таъминланади. Халқчил ғоялар орқали воқеалар ички динамикасини мантиқан боғлай олади. Муаллифнинг эстетик идеали, эътиқоди қадимий ва баъзан тўқима сюжетларга юкланган муҳим ғоялар орқали юзага чиқиб, характерлар мантиқий асосланади. Халқ оғзаки ижодига хос сюжетларнинг етакчи ғоявий йўналиши замонамиз китобхони тафаккурини ўстиришга хизмат қилади.

Зеро, мумтоз адабий тафаккур маҳсуллари узоқ муддатли адабий ҳаракатнинг мантиқий давоми бўлган инсон фикр-туйғуларига ҳам, бугунги адабиётнинг моҳиятига ҳам узвий туташдир. Мифологик либосдаги адабий шаклларга мурожаат қилиш барча даврлар адабиётига хос хусусиятдир. Мифологиянинг реал ҳаётга яқинлашуви эса унинг образларида ҳаётийликни таъминлайди. Илло, узоқ ўтмишнинг ғоялари, бадиий образлари, шаклий-услубий воситалари калам аҳли учун муҳим илҳом булоғидир.

Ш.Бўтаев тасвирда соддалик ва эмоционалликни таъминлай олган. У поэтик ижод имкониятларини янада кенгайтириш йўлидан боради. Адабиётимизни гўзал фикрлар ҳисобига ҳам, нозик ва ёрқин маъноларга ҳам бойитиш. Шаклий ранг-баранглигини таъминлашга интилади.

Исмоил овчининг қатга бувиси Улуг Она меҳр-шафқатидан баҳраманд бўлган Она Бўқаннинг нолакор мурожаатида *“қонлар йўқолмайди, нигоҳлар йўқолмайди”*, деган сўзларни ўқиймиз. Авлодлар қонининг таънамида жўшишига ишонч, умидворлик нафақат сайғоқда, балки муаллиф позициясида ҳам ҳукмрон. *“Биламан, - дейди Она сайғоқ, - қўлингдаги қуролнинг сени ёвуз қилиб турибди”*. Бу ўринда қурол ов милтиғигина эмас, пок мусулмон фарзандини муътабар ахлоқий анъаналар: *ҳалоллик, раҳмдиллик, қаноат, инсоф, беозорлик* туйғуларидан бегона қилган тафаккури ҳақида ҳам бормоқда. Исмоил овчи ўз шуурини бошқараётган номағруб фикрлар кули. Шунинг учун ҳам табиатдан ўч олишда ҳеч иккиланмайди. Табиат – Она. Ўз аслидан узоқлашган кимса албатта жазога мустаҳик.

Нафси аммора (ёмонлик ва гуноҳга бошловчи нафс) таъсирида қолган Исмоил овчи гуноҳи мағфират қилинмайди. Тақдир ҳукми билан ақлдан озиб, кўчаларда девонаваш санқийди, аянчли ўлим топади. Ҳаётлигида имон

таянчига асосланиб, эзгу амаллар қилмагани боисидан вафотидан кейин ҳам руҳи хотиржам бўла олмади. Романда муаллиф табиат ва инсон муносабатларини шу тарика гоҳ афсонавий, гоҳ ҳаётӣ, гоҳ диний-илоҳӣй тарзда кўрсата боради. Романнинг кейинги воқеалари мантиғи юқоридаги афсона мағзи билан чамбарчас боғланади.

Одамзот тангрининг ердаги халифаси саналиб, фаришталар ҳам унга газим қилишга ҳукм этилган. Кибрга берилган Шайтонгина коинотдаги энг азиз ва мукаррам зотга бош эгмай, турли васвасаларга ундайди.⁶⁸ (Бақара, 34), “Албатта биз шайтонни имонсиз кимсаларга дўст қилиб қўйганмиз”⁶⁹ (Аъроф, 27) каби Куръони Карим оятларидан шу нарса маълумки, тақводорлик инсонни зийнатлайди. Шайтон инсон руҳига зиён-заҳмат етказа олмас экан, бундай диний-исломий ҳақиқатлар романдаги кўплаб ривоятларга сингдирилган.

Хусусан, фаришталарга эътикод қилиш диний ақидаси Куръон ривоятлари асосида берилади. Аллоҳ амрини бажарувчи гайритабиий мавжудот бўлган бош фаришталардан бири – Азроил ҳақидаги ривоят ёвуз ва раҳмдил руҳлар ҳақидаги эътикод билан боғланади. Ислом илоҳиёти билан болиқ равишда Азроил жон оловчи ва ўлимдан устун турувчидир. У тақводорларга нисбатан раҳмдил, гуноҳкорларга эса шафқатсиздир. Ёвуз руҳлар сардори бўлган Шайтон фантастик образи бошлиқ ва тобе яъни улар ичида ҳам ўзига хос иерархия мавжудлиги⁷⁰ руҳларга ишониш ҳақидаги тасаввур ва эътиқодлар билан боғланади. Бу сардор Аллоҳнинг лаънатига гирифтор бўлса-да, бандаларининг эътиқодини синаб кўриш учун муҳлат олган. Макруҳ амаллар ва ҳаромга юз тутган Муртазо руҳий оламини инкишоф этишда носирга бундай образлар ниҳоятда кўл келган. Нафсга эрк берган Муртазо Шайтон измида. Унинг наҳс босган руҳида кечаётган жараёнлар ишонарли таҳлил қилинади. Шафқатсизлик ва кўркинч тушунчалари бир-бирига эш. Ўлимдан кўрккан Шайтон Азроил измига тушгани каби, ёвузлик руҳи қалбини забт этган Муртазо ҳам одамлардан узоқлашган сари худбин, шахсиятпараст кимсага айлана боради.

Муртазо ўз қалбида илдиз отган ёвузлик руҳи билан учрашади. Бу руҳ олдин Исмоил овчи вужудида вақтинчалик маскан топган, эндиликда Муртазога ҳамроҳ. Чунки у ҳаётнинг мазмунини ўз-ўзидан ўч олиб яшашда, тобора ёвузлашишда деб билади. Меҳру шафқатни маҳв этиб, барчани ўз измига солишга қодирман деб ишонади. Шафқатсиз муҳитга ва ўз табиатидаги мутеъликка қарши уйғонган исён уни аросат кимсага ай тантиради.

Табиатдаги ҳаёт учун кураш қондасига мувофиқ ҳаракат қилувчи йиртқич шер ўз ўлжасини уюридан ажратиб, ёлғизлатиб кўлга туширади. Уюр отнинг оёғига қувват, кўзига нур берган паноҳ. Боши айланиб, гангиб

⁶⁸ Куръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур Т., “ШАРҚ” НМҚ, 1992, “Бақара” сураси, 9 б.

⁶⁹ Куръони Карим. “Аъроф сураси”, 98 б.

⁷⁰ Бу ҳақда қараңг: Снесарев С.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969, С. 29.

қолган оти шундай услубда қўлга туширган Доти мирохўр ховуридан тушириб, ўз йўриғига юрадиган, мўмин-қобил қилиб олади. У қонида ёввойи шиддат қўпирган жониворни ҳам жиловлаб олиб, Муртазони қўрқув хиссини энгишга қаттиқ ундайди. Шубҳасиз, бундай ҳоллар унинг қисматида изсиз кетмайди. Унинг қўлида ҳам, дилида ҳам мудҳиш қурол. У ҳимоясиз тирик жон билан адолатсиз курашга қиради. Илло, жон олғувчилик хислати унга амр этилмаган ва бу Азроилга хос.

Романда жоннинг ташқи дунёга муносабати, рух абадийлиги, тақдирга ишонч каби масалалар мифологик модел асосида ёритилади. Тақдирга ишонч барча динларга хос бўлиб, исломда тақдир Аллохнинг қудратидир. Савоб амаллар ва банданинг эътиқодигина унинг гуноҳларидан фориғ этади. Адолат Аллохга хос сифат бўлгани боис, инсонга ирода ва фаолият эркинлиги ато этилган. Ўз иродасини бошқара олмаган, фаолиятини ташқи таъсирларга тақлидан шакллантирган Муртазо ҳам, Исмоил овчи ҳам солих бандалардан эмас, яъни ўз гуруҳидан ажраган аросат кимсалар. Романда олам ҳодисалари, инсон ҳаёти ва фаолияти тақдир ақидасига боғлаб изоҳланган.

Худосиз (даҳрий, зиндик) Тўққизбоев, майпараст Мазбут муаллим ва унинг шериклари ҳам қалбадаги Аллохнинг жамолига етишишдан йирик кимсалар сифатида Муртазони макруҳликка бошлайдилар. Вужудда кўмилиб ётган разолатнинг ривожланишига улуш қўшадилар. Бургутни-да қўлга ўргатган чол, Ҳамробой ҳам шу тилдаги одамлар сирасига қиради. Қадимий удумлардан ҳам ўз манфаати йўлида фойдаланиб қолишни кўзлаётган Ҳамробой айниқса, хавfli шахс сифатида талқин этилади.

Ўлжасига нафс илинжида ташланган бургут гутқунликка маҳкум бўлади. Қанотлари аёвсиз қирқилган ёш бургут ҳам секин-секин хожасининг қўлига ўрганади, юввош торта боради. Энди у бесарҳад осмонидан, тизгинсиз шамоллардан, ёруғ шуълалардан мосуво этилганди. Қорнини тўйгазган кишини хомий билиб, ўз утмишини унита бошлаган ва итоатқор қушга айланган эди. Муртазонинг меҳрибонлиги замирида таъмағирлик ётганлигини у қайдан билсин. Шижоатдан маҳрум, қатъиятдан бегона бургутнинг бургутлиги қайда. У лоқайдликка қуника боради. Шубҳасиз, бу ўринда гап факат бургут ҳақидагина эмаслиги, одам боласининг табиати маҳлуқотга қиёс қилинаётгани аён бўлади.

Г.П. Снесарев, М.Сакали, Д.Е.Хайтун, С.П.Толстов, В.Н.Басилов, Л.П. Потапов, А.А.Семёнов, Ҳ.Т.Зарипов, Ғ.Жалолов, Ғ.Акрамов, У.Жуманазаров каби кўплаб олимларнинг тадқиқотларида қабилани ҳимоя қилувчи муқаддас маъбудларнинг тотем сифатида гасаввур қилинганлиги ҳақидаги фикрларни учратамиз. Афсона ва ривоятлар асосида ўз фикрларини тасдиқ этган олимлар турк уруғининг ота-боболари бўри бўлганлиги ва бу уруғларни бирлаштириш йўлидаги интилишларнинг самараси эканлигини тасдиқлайдилар⁷¹. Сўз юргизаётган романимизда ҳам бундай тарихий-

⁷¹ Қаранг: Снесарев Г.П. Релекты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969; Сакали М. Туркменский сказочный эпос. Ашхабад, 1956; Хайтун Д.Е. Пережитки тотемизма у народов Средней Азии и Казахстана. Душанбе, 1956; Толстов С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен, М., 1935; Потапов Л.П. Волк в старинных народов поверьях и приметах узбеков. М.

этнографик маълумотларга эргашиб, қаҳрамон қисматини таҳлил этиш кузатилади.

Муртазо бургутни алдов билан тузоққа илинтирадигина эмас, бешафкатлик руҳида тарбиялайди. Алалоқибат, бу ёвузлик буй кўрсатади. Инсон табиатга, ўзгаларга тажовуз қилар экан, ўз-ўзига яъни инсонга тажовуз қилган бўлади. Ёвузликка ёвузлик билан жавоб берган, қопқонда ҳам ўз оёғини қиркиб бўлса-да, эркин далаларга ошиққан шижоатли бўри, эгасининг лўқмасини оқлаш учун кучлар нисбати тенг бўлмаган курашда жон таслим қилган ит образларида теран ботиний маънолар мужассам. Ёвузлик руҳидан сўқир бўлган қалби билан интиқомга интилган Муртазонинг ўзи ҳам турланиб, тусланиб турувчи ёвузликнинг қасоскор руҳига дуч келади.

Асаб торлари қайроқтошдай муттасил чархланган, очлик, ташналик азобларига гирифтор этилган бургут учун ўлжасиз қайтиш азоб. Шунинг учун унинг қонидаги йирткичилик туйғуси уйғонади. Қайнаб қупирган туйғулар, қонга тулган кўзлар қасос иштиёқида ёнган Муртазони аросатда қолдиради. Қўзи, боши қонга беланган Муртазо Яратгандан бўлак мадақдор топмай, ундангина шафқат кутади. Бирок энди кеч эди. Ёвузлик руҳи, даҳшат туйғуси вужудини тарқатгачина Муртазо меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ даргоҳига боради. Рамзий яратувчига бўлган тажовуз муқаррар тарзда фожиани келтириб чиқаради.

Инсондан ёруғ оламда бут имон билан қилинган яхши амаллар қолади. Ўтмиш хотираларидан узоқлашмай, келажак замонлар заминига ўз томир ришталарини бақувват сукмаган одамнинг умри маънисизлик, мантиқсизлик-абсурддан иборат. Романда табиийликнинг заволга юз тутиши кўрсатилар экан, Муртазо тарихида бани инсон наслининг тарихи-ибтидоси ва интиқоси жамланади.

2.4. ТАСВИРНИНГ БАДИИЙ – ЭСТЕТИК САЛМОҒИ

Тоғай Мурод (Менгноров) ўзбек миллий адабиётимизнинг ўзига хос ноёб вақилларидан биридир. Унинг 1976 йилда чоп этилган «*Юлдузлар мангу ёнади*» қиссаси Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси ҳисобот йиғилишида йилнинг энг яхши қиссаси деб баҳоланган. Қисса элга манзур бўлди. адабиётшунос С.Мирвалиев асарга: «*Ўзбек адабиётига тугма истеъдод эгаси қириб келаётганидан дарақ беради бу қисса. Бўри полвон, Тиловберди, Абил полвон образларида ўзбек миллий кураши бадий шифодасини топган*»⁷²-деб баҳо берган эди. Адиб узоқ изланишлар, ҳаётий кузатишлардан кейин 1979 йилнинг кўкламида «*От кишинага оқшом*» қиссасини ёзди. Ёзувчининг ўз сўзлари билан айтганда «*қисса адабиёт осмонида бир момақалдироқ бўлди*». Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси ҳисобот йиғилишида йилнинг энг

1958, Зарипов Х.Т. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир.// Ўзбек тили ва адабиёти, 1958, № 1, Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорига жанрлараро муносабат. Т.1979 ва бошқалар.

⁷² Мирвалиев С. Ўзбек адаблари. Т.: Ёзувчи, 2000, 223 б.

яхши киссаси деб баҳоланди ⁷³. Агар олимларимиз дастлабки қисса нашрдан чиққандаёқ, адибнинг истиқболига катта умид кўзини тиккан бўлишса, иккинчи қиссадан кейин умидворлик ўрнини ишонч эгаллади. Башоратлар ҳақиқатга айланди. Асарнинг бош қаҳрамони бўлган Тарлон исмли Зиёдулла (Саттор чавандоз унинг прототипи) чавандознинг оти китобхонларнинг қалбига қадрдон бир одам сингари кириб борди. Бунинг сабаби ёзувчининг сурхондарёлик чавандозлар қаторида от миниб кишлокма-кишлоқ, тўйма-тўй, кўпқарима-кўпқари юрганида, ҳаёт воқеалари ва бўлажак қаҳрамонлари билан яқиндан танишганида бўлса ажабмас.

Зеро, Тоғай Мурод от чопишдан тортиб, отдан йиқилишгача, чавандозларнинг тонготар гурунглари: кўпқарилар тарихи, отларнинг турлари, дўмбира жўрлигидаги куй кўшиқларни жон қулоғи билан тинглаган. Чавандозлар билан ҳамхона бўлган дамларда ёзилажак киссаси учун материал жамлаган эди.

Тоғай Мурод Суфи Оллоёр қабри ёнидаги тоғ чорбоғда 1977 йилнинг кишини ўтказди. Изланишлар самараси сифатида «*Ойдинда юрган одамлар*» киссаси яратилади. Таассуфки, қисса орадан уч йил ўтгач, 1980 йилдаги чоп этилган. Қиссанинг қаҳрамонлари Қоплон ва Оймомо фарзанд илинжида кун, ой ва йилларни бир-бирига улаб яшашади. Ҳали тугилмаган боланинг бобоси, момоси бўлиб зурриёдини ҳам, бир-бирларини ҳам ардоқлашади. Ёзувчи асар қаҳрамонлари фожеасини умид ва ёруғликка тўла мунгли ва ҳазин кўшиқ сифатида куйлайди.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад Тоғай Мурод киссаларини «*Кўшиқлар*» деб айтди ⁷⁴.

Саид Аҳмад ёзувчини ўз авлодининг «*таниқли вакили*», «*адабиётга тутаб эмас, ёниб кирган*», «*соф ўзбек миллий киссалари*»ни яратган адиб сифатида юксак баҳолайди. Уни «*рассом адиб*», «*бастакор адиб*». - дея олқишлайди. Унинг Тарлон исмли отини эса Толстойнинг Холстомери, Ч.Айтматовнинг Гулсариси билан бир қаторга кўяди. Ёзувчи асарларининг тилига хос рангинлик, оҳангдорлик, жилвакорлик ҳам отахон адибнинг назаридан четда қолмаган, албатта. У киссаларда ҳалол, мард, танги ўзбек характерини «*томоша қилган*»лиги билан ғурурланиб сўйлайди. Китобхонни сирли-сеҳрли оламга етакловчи, қалбининг теран буржларини ғўзал нурларга тўлдириб, дилини ёритувчи мунгли муҳаббат киссаси «*Ойдинда юрган одамлар*» асарини ўзига хослиги учун бўлса керак «*достон*» деди.

Шубҳасиз, Саид Аҳмад ака бу ўринда Қоплон чол ва Оймомонинг фарзанд илинжида тунни-тонгга, кунни ойга, ойни йилга улаб бир-бирларига мўлтираб яшашларини Тоғай Муроднинг ғоятда нозик, ниҳоятда шоирона тасвирланганлиги, бахтсиз ошиқ-маъшуклар ҳақида Шарқнинг буюк достонларига руҳан яқинлик мавжудлиги, асарда инсоний меҳр-муҳаббат худди кўшиқдай куйланганлигидан келиб чиққан. Ёзувчининг бир жуфт покиза инсонни ойдинда «ой нурига ўраб» тасвирланганлигига алоҳида

⁷³ Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. Т.: «Шарқ» НМК Бош таҳририяти, 1994, 266 б.

⁷⁴ Саид Аҳмад. Тоғай Муроднинг кўшиқлари // Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Т.: «Шарқ» НМК Бош таҳририяти, 1994, 3-6 б.

диккат қаратган эди. Отахон ʻзувчи қиссани «Муҳаббат қушиғи» деб атар экан, чол-кампир жуфтнинг сийрати ҳам, сурати ҳам ойнинг кумуш нурларига йўғрилиб кетганлигидан қаттиқ таъсирланганини яшира олмайди.

«Момо ер қушиғи» қиссасидаги Орзиқулов образини С.Аҳмад оригиналлиги, бадиий бақувватлиги жиҳатидан «*Ўзбек адабиётида мутлақо янги образ*» - деб баҳолайди: «*Назаримда, Тоғай Мурод қисса битмайди, назаримда, бор овоз билан қушиқ айтади. Бу қушиқда ав.ж пардалар бор, нолишлар бор, савт бор*» - деб ʻзади у.

Дарҳақиқат, Тоғай Мурод адабиётимизнинг катта авлоди назарига тушган, китобхон қалбидан ўрин ола билган истеъдодли ижодкорларимиздан бири эди.

Ҳақли савол туғилади. Бундай эътибор ва эътирофга лойиқ бўлишликнинг сири нимада экан? Бизнингча, бу ҳақиқатга имон келтирмоқ, санъат даргоҳига қалбда некбин бир журъат ва пок ният билан кирмоқдан, зиммасидаги муқаддас бурчга садоқатдан булак нарса эмас. Адабиётшунос олим Исроил Мирзаев 80-йиллар абиётининг Тоғай Мурод, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султонов сингари ўзига хос машаққатли кашфиётлар яратишга жанр-шакл жиҳатидан, мавзу-услуб эътибори билан изланишлар қилишга талпинаётган, маълум даражада бунга эришиб ўқувчилар қалбида завк-шавқ уйғотишга, янгича тафаккурни шакллантиришга интилаётган адибларни «*Саодатли носирлар*» - деб атайди. Олим бу ўринда халқнинг эътиборига тушишдан ташқари, давримизнинг кескин маънавий-ахлоқий ўзгаришлари тақозосига кўра ҳам янги-янги истеъдод соҳиблари етишиб чиққанлиги, босиб ўтилган йўллардан қониқмаслик хисси билан ёнганлигини таъкидлаб кўрсатади ⁷⁵.

Кўринадики, Тоғай Мурод адабиётимизга янги тўлқин олиб кирган қаламкашлардан бири. Унинг юқорида номлари саналган қиссалари адабиётимиз ҳазинасига бебаҳо мулк бўлиб қўшилди. Ёзувчи бу қиссаларида ўзбек халқининг анъаналарини қайта тиклади. Ўзбекнинг ғурурини буй-басти билан кўрсатишга бўлган уринишлари туфайли ҳам тезда адабиёт ихлосмандларининг синчков назарига тушди. У купинча халқимизнинг жафоқаш, меҳнатқаш ва содда кишилари сиймосини яратиш орқали ўз замондошларининг ташвиш ва қувончларидан баҳс этади.

Юқорида биз сўз юритган ранг-баранг образлар ҳоҳ табиат ва жониворлар бўлсин, ҳоҳ инсон фарзанди бўлсин ʻзувчининг самимий меҳрига йўғрилганлигидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ʻзувчи танлаган мавзусига ўзгача бир муҳаббат билан услубий ёндошишини кўрсатади. Эҳтимолки, шунинг учун ҳам у ўқувчини асло зериктирмасликни уддалай олган.

Носир ҳаёт манзараларини ҳаққоний тасвирлар экан, ғирромлик, номардлик, имонсизлик, тарафқашлик, адолатсизлик сингари иллатлар мавжудлигини яшириб утирмайди. Ўтмиш тузум мафқурасига хос бўлган номақбул жиҳатларнинг оддий ва содда кишилар онгидаги аксини

⁷⁵ Мирзаев И. Бадиий услуб сеҳри. Самарқанд, 2000, 86 б.

тасвирлаганда ҳам, жараёнларни қаҳрамонларнинг қалбидан кечиради. Ёзувчи бу жайдари кишилар қалбидан и эътиқодга садқатни курсатар экан, ҳақ ва ҳақсизлик, адоват ва адолат ўртасидаги азалий курашни асарларида акс эттиради. Ҳар бир портрет ва пейзаж, ҳар бир детал тасвиридан ҳаёт манзараларининг ёрқин ифодасини излайди. Улмас аъёнларимизни қайта жонлантириш муайян мақсад сари интиланган, курашаётган юртдошларимизнинг турфа қиёфаларини маҳорат билан яратишга интилади. Шунинг учун ҳам унинг асарларида халқ дарди ва кайғуси, изтироблари, интилишлари ўзининг ёрқин ифодасини топади.

Тоғай Мурод наsrининг ўзига қослиги, ҳаёт воқеа - ҳодисаларини муайян бадиий шаклга туширишда ёзувчининг анча мустақил эканлиги носирнинг ҳам, у яратган асарларнинг ҳам оригиналликни таъминлайди. Тоғай Муроднинг китобхонлар диққатига тушиши, уларнинг ихлосига сазовор бўлиши маърифатли китобхонларимизнинг у яратган асарларни севиб мутола қилаётгани мазкур асарларнинг бадиий-эстетик таъсири кучли эканлигидадир.

Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси Тоғай Мурод кссаларига Ойбек муқофотини берди. У собиқ Иттифок Ёзувчилар Уюшмаси съездига делегат қилиб сайланади. Собиқ Иттифок Ёзувчилар Уюшмаси Бошқаруви аъзолигига сайланади. 1985 йилда ўзининг «Момо ер қўшиғи» номли кссасини чоп эттиради. Бу асар ўз юзаси ва адабий йўналиши жиҳатидан ўзга «қўшиқ қисса»лардан ажралиб туради. Асарда миллий заминдан оёғи узилган. Ватан тупроғида яшаб, юрачидан юрт туйғуси бўлмаган 80-йиллар мафкура қурбонлари образлари ғарб адабиётига сизинувчи бандига айланиб қолган ижодкор Турсин Орзикулов характери мисолида ўзбеккона киноя билан тасвирланган.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, Тоғай Мурод эл-юрт учун, адабиётимиз учун савоб амаллар қилишдан чарчамайдиган адибларимиздан бири эди. Шу маънода айтиш мумкинки, унинг 1974-1975 йилларда Ж.Лондондан ўгирган қатор хикоялари, «Бойнинг қизи» драмаси, 1989 йилда амалга оширилган Э.Сетон-Томпсоннинг табиат ва жониворлар ҳаётидан сўйлагувчи машҳур «Ёввойи йўрғи» китобининг ўзбекча таржимаси ана шундай эзгу ишлар сирасидандир.

Тоғай Мурод 80-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган қатағонлар даврида Москвада «Жаҳон адабиёти» институти қошидаги Олий адабиёт курсида таҳсил олаётган эди. У 1986-1992 йиллар давомида ўзининг илк романи биз сўз юргизмоқчи бўлган имиз, «Отамдан қолган далалар» асарини ёзди.

Тоғай Мурод «Ўзбеклар иши» юзасидан Москва шаҳрида ўтказилган кўплаб тергов ҳужжатлари билан танишиш, таниш-билишчилик билан тергов матнларини сотиб олиш, узун тунлар суд биноларида бўлиб, ўзбек халқи зиёлиларига нисбатан бўлаётган кўпол муносабатлар, адолатсизликни кўришга вақт сарфлади. Бир сўз билан айтганда ўқиш жараёнидан бўш вақт топиб, ўзбек зиёлиларининг кайғуси билан яшади.

1987 йилда Москвадан қайтган ёзувчи пахтачиликдаги ёшлардан манжуд тажрибалари (мактабда ўқувчилик, талабалик, меҳнат фаолиятида пахта терган) нинг камлигини сезиб қолади. Нағижанда, пахтачилик ва кишлоқ хўжалигига оид дарсликларни ўқиб чиқади. Пахтачилик билан боғлиқ хотираларини ҳаёлида тиклайди. Шунга қарамасдан, халқ ҳаёти, руҳияти, характерини яратишда ҳали ўзбек деҳқонига хос жиҳатларни теран билмаслигини англаб етади. Олтинсой туманининг ўша пайтдаги ҳокими Тошбэев тавсиясига кўра Алиқулов бригадасига бориб дала шийпонида яшайди. Деҳқонлар билан юзма-юз ҳаёт кечириш улар билан бир хил кийиниш, ишлаш, овқатланиш орқали яқиндан таниша бошлайди. Чигит экиш, яганалаш, чопик ва ўтоқ қилиш, гўнг бериш, сув таратиш, гўза чопишдан тортиб, пахта теришгача бўлган барча жараёнларни оддий халқ билан биргаликда бажаради.

Тунги сўғоришдан тортиб, шийпонларда ухлаб қолишгача, ўқарик бўйларига ёнбошлашдан тортиб, эгатларда мизғишгача бўлган олти ойлик муддатни далада ўтказиши. Офтобда куйиш ва чанг ютиш нималигини ўз кўзи билан кўриб, гувоҳи бўлади. Шундан кейингина муаллиф сўзлари билан айтганда «*ўзбек халқига ҳайкал қўйиш*» билан баробар ушбу романни ёзиб тугатади.

«*Отамдан қолган далалар*» - рамзий роман. Унда муаллиф бутун умр далада кетмон чопиб, серкуёш юртида елкаси офтоб кўрмаган, қут-барокот юртида косаси оқармаган мунис ўзбек халқи сиймосини Деҳқонкул образи тимсолида бадиий талкин этади.

«*Отамдан қолган далалар*» романи 1994 йилда «Шарк» нишриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти томонидан 75000 нусхада чоп этилган. Романда қайд қилинишича, муаллиф уни 1986-1991 йиллар оралиғида ёзиб тугаллаган. Китобнинг илк саҳифасидаги бағишловда муаллиф тилидан қайд қилинган тубандаги ёзувни ўқиймиз: «*Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аъзоси - Озод Ўзбекистон учун битдим*»⁷⁶. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси ўзининг ҳоҳиш иродаси ва таклифига кўра 1992 йил 2 мартда жаҳондаги энг нуфузли халқаро ташкилот бўлган БМТга қабул қилинган. Шунга кўра, айтиш мумкинки, 1991 йил роман кўлэмасининг ёзиб тугалланган санасини англатади. Романнинг умумий ҳажми 263 саҳифадан иборат. У ўн та боб ва 273 та турли ҳажмдаги фасллардан таркиб топган. Шунингдек, асарга «мен» сарлавҳаси остида муаллифнинг ҳаёт ва ижод йўли ҳақидаги ўзига хос маълумотномаси ҳам илва қилинган. (264-270 б.)

Тоғай Муроднинг «*Отамдан қолган далалар*» романи эълон қилинган, аксарият китобхонлар ҳам, айрим мутахассислар ҳам мазкур асарнинг ноанъанавий эканлигидан сўзлашди. Бунга унчалик ҳам ажабланмаслик зарур. Гапнинг индаллосини айтганда, бугунги кунда ҳам бу типдаги асарларни ҳамма бирдай тушуна олмайди. Чунки, анъанавий романларга

⁷⁶ Тоғай Мурод. *Отамдан қолган далалар*. Т.: «Шарк» НМК Бош таҳририяти. 1994, 5 б. (Асардан келтирилган иктибослар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифа кўрсатиб берилди)

нигоҳи ўрганган, оддий китобхон учун мазкур шаклдаги асарларни ўқишга махсус тайёргарлик босқичидан кейин киришишга тўғри келади.

Хўш, бунинг сабаблари нимада?

Биринчидан, «*Отамдан қолган далалар*» романи жаҳон адабиётининг пешқадам вакиллари яратаётган айнан шу типдаги асарларга анчагина яқин туради.

Иккинчидан, мазкур роман ўзига хос миллий, ўзбекона руҳ билан суғорилган.

Учинчидан, роман воқеалари сокингина хикоя қилинмайди. Баён услубида кенг ва равланган етакчилик қилмайди. Аксинча, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, ҳолат ва характерлар тасвирида анчагина кескин ўтишларни, сюжет ва оҳанг шиддатини кузатиш мумкин.

Шубҳасиз, бундай фактлар Тоғай Муроднинг насрдаги изланишлари билан чамбарчас тарзда боғлиқдир. Янғича мазмун янғича шаклни ҳам талаб қилиши, шаклнинг мазмунни ифодалаш воситаси эканлигини назардан қочирмаслигимиз лозим. Мазмун ўзгариши шакл ўзгаришини талаб қилиши шубҳасиздир. Мухими, ҳар иккаласининг мутаносиб бўлишидадир. Тоғай Мурод ана шу мувофиқликни сақлашга интилиб, характерлар руҳий оламни янада теранроқ акс эттира олган. Поэтлик гоёни роман маъзига сингдира олган.

Шуниси ҳам борки, соддадил, танги сурхондарёликларнинг табиатида, феъл-атворида ўзига хос кескирлик мавжуд. Демакки, этник хусусиятларни **тўртинчи** фактор сифатида санашимиз мумкин.

Бешинчидан, романда табиат образлари инсон руҳиятини очишга бўйсундирилган.

Олтинчидан, романнинг бадий тили шева-лаҳжаларга ниҳоятда бой бўлиб, сюжет чизиклари, монолог ва унинг турфа кўринишлари, хусусан, ички монолог ва диалогларнинг мағиздорлиги таъминланган.

Еттинчидан, Тоғай Мурод ўз тасвир услубига мос тарзда романга мувофиқ шакл танлаган, образлар талқинида ҳаққонийликни таъминлай олган.

Саккизинчидан, роман жозибали бадий ифодаларга ниҳоятда бой. Асарнинг тили ҳақчил ва равшандир. Романда фикр мавҳумлиги учрамайди.

Тўққизинчидан, тасвирда қисқалик ва аниқлик таъминланган. Деталлар ўринли қўлланган.

Ўнинчидан, нафақат жамиятнинг ўзида, балки одамлар табиатида, атроф-муҳитда содир бўлаётган нуқсонларнинг туб илдизлари ва моҳияти ҳаққоний кўрсатилган.

«*Отамдан қолган далалар*» романи учун Тоғай Мурод Ўзбекистон Республикаси Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофотини олишга мушарраф бўлди. Бу истеъдод соҳибининг ўқувчилар қалбини ларзага келтира олганлигининг, баён қилинган, кўрсатган ҳақиқатларига ишонтира олганлигининг, уларнинг қалбини тизгинсиз эхтиросларга буркаганлигининг эътирофи десак янглишмасак керак.

Бадиий асарда тасвирланган воқеа ҳодисаларнинг умумлашмасига ва шу орқали қўйиладиган муаммога бадиий асарнинг мавзуи деймиз. Бадиий адабиётнинг аҳамияти қандай масалаларни ўртага қўйганлиги ва қандай ҳал этганлиги билан ўлчанади. Мавзу нима ҳақда ёзишни аниқлаш, нима ҳақда фикр юритишдан, ёзувчи танланган ва тасвирлаган ҳаётий воқеалар, асарда қўйган ва ёритган асосий масалалар йиғиндисидан иборатдир. Шунинг учун ҳам мавзу тушунчасини асарнинг булувчи моҳиятидан келтириб чиқармоқ зарур. Мавзунинг танланиши, ёритилиши кўп жиҳатлардан ёзувчининг маҳоратига боғлиқдир.

Одатда санъат асарида ижодкор инсон ҳаётининг муайян томонини ижтимоий-руҳий тўқнашувларни тасвирлаш орқали типик ҳаётнинг қайси соҳасини чуқурроқ билса, шунга мувофиқ тарзда ўз асарини мавзу танлайди.

Оддий халқнинг машаққатли аҳолини акс эттиришда ўзбек адабиёти катта тажрибага эга. Биргина Гулҳаний, Маҳмур сингари ижодкорлар яратган асарлар мисолидаёқ мазкур фикримиз ўз тасдиғини топиши табиий. Ойбекнинг «Қутлуг қон» романидаги қосиблар ва деқонлар ҳаётининг ёркин лавҳалари, Абдулла Қаҳҳор хикояларидаги қишлоқ ҳаётининг турфа манзаралари, меҳнаткашларнинг оғир аҳзоли лавҳалари, маданий-маиший ҳаётнинг оилавий ҳаёт манзаралари тасвири орқали беллиши каби кўплаб мисолларни санаш мумкин. Бинобарин, истеъдодли санъаткорлар ўзлари мурожаат қилган муҳитдан ижтимоий характерларни тоғ олганлар. Мавжуд ёхуд ўтмиш жамиятнинг номарғуб жиҳатларини фош этишда ҳаёт ва кураш масаласи асосий мавзу вазифасини ўтаган. Улар мавзунинг долзарблиги, халқ ва жамият учун муҳимлигига алоҳида эътибор қaratганлар. Танланган мавзуга замонавийлик руҳини сингдиришга, ўзлари яшаган даврнинг энг муҳим муаммоларини акс эттиришга, замона руҳини ёруттириб кўрсатишга интилганлар.

Инсонпарварлик, маърифатпарварлик, ишқ-муҳаббат, дўстлик-биродарлик, ўлим ва ҳаёт, қаҳрамонлик ва баҳодирлик хасислик ва саҳоват, зулм ва адолат сингари мавзулар ўзбек адабиётида ўзларининг абадийлиги билан ажралиб туради. Улар бир неча асрлар мобайнида инсониятнинг юрак, қалб тўридан жой олиб келган. Ҳар бир ижодкор ўз даврига ҳос ва мос тарзда бу мавзуларни қалб призмасидан кечирган, муайян янгиликлар билан силликланган, сайқаллаштиришга улуш қўлган.

«Отандан қолган далалар» романи учун яқин ўтмишнинг аччиқ сабоқлари мавзу-материал бўлиб хизмат қилган. Узок йиллар мамлакатимизда ҳукм суриб келган мустамлакачилик, зўравонликни фош этгани билан роман диққатни ўзига тортади.

Роман воқеалари Дехқонкул Акрабович Жамолитдинов яъни Жамолитдин кетмоннинг набираси бўлмиш бош қаҳрамон Дехқонкул тилидан биринчи шахсда «мен» номидан баён қилинган. Маълумки, «жамол» -хусн, гузаллик маъноларини англатади. «дин» эса ишонч, ишонмоқ маъноларини билдиради. Диний нуқтаи назарга кўра дин-илоҳий кучларга, худога, пайғамбарга, фаришталарга, муқаддас китобларга,

охиратга, бутун яхши ёмонлик яратганнинг иродаси билан бўлишга ишонмоқлик, шайтон ва иблислардан сақланишдир⁷⁷.

Дин ишонмоқ туйғусидир. Ишонмоқ туйғуси инсониятнинг энг теран ва энг гўзал рухий-маънавий эhtiёжларидандир. Романнинг бош қахрамонларидан бири Намоз ботир бошчилигидаги қўзғолондан кейинги жазолаш пайтида юрт нотинчлиги туфайли Фарғонадан Бухоро амирлигининг Денов беклигига келиб ўрнашган Дехқонкулнинг бобоси Жамолиддин кетмондир. Ёзувчи қахрамонига ном танлашда ҳам асло тасодифий йўлдан бормаган. Жамолиддиндаги гўзаллик меҳнаткашликда, соддадилликда, художўйликда, дунё воқеаларига безъғиборликда, тақдирга ризоликда кўринади.

Романнинг биринчи бобини Туркистоннинг истило қилиниши, ўзбек халқи миллий кадриятлари ва шарқона анъаналарнинг европача маънавий-рухий муҳит билан алмаштириш шунингдек, миллий ватанпарварлик туйғусини бархам топтиришга жон-жаҳди билан уриниш воқеалари ташкил қилади. Бу бобда Жамолиддин кетмон қанчалик мўмин киши бўлмасин, пичоғини қинидан сугириш ёхуд ич-ичидан нафратланиш, золимдан йироқроқ юриш билан чекланади.

Тоғай Мурод романнинг кейинги бобида она-заминга бўлган алоҳида бир меҳр-муҳаббатини фарғоналик Жамолиддин кетмоннинг тўнғич ўғли «қўли гул» Ақраб тарихини баён қилади. Шу тарихида романда уч авлод тарихи мисолида катта ижтимоий-сиёсий воқеаларни акс эттиради.

«Ақраб» - осмоннинг саккизинчи буржи бўлиб «чаён» шаклида тасаввур қилинган. Мусулмон ўзининг егги авлодини билиши лозимлигидан келиб чиқсак саккизинчи бурж-саккизинчи авлод эмасмикин? Ёки осмон қадар юксаклигига ишора бормикан?. Эҳтимолки, «ақраб» яъни қариндошлар деган маънони билдирар. Ахир Ақраб, Дехқонкул Жамолиддин кетмоннинг жигарлари эмасми? Дехқонкул эса умумлашма сифатида ўзбек халқининг сиймоси ўлароқ, ҳар биримизнинг яқин кишимиз, қариндошимиз сингари қабул қилинмайдими?

Англашиладики, Тоғай Мурод иккинчи боб учун қахрамон танлашда ҳам унинг номига алоҳида эътибор берган. Чунки, Жамолиддин кетмоннинг ўғли унга мос бўлмоғи лозим эди. Ақраб ёшлигидаёқ ҳукумат сиёсатидан қониқмаслик, зўрайиб бораётган милитаризмдан нафратланиш руҳида ўсади. Ўз-ўзини ички бир туйғу билан босқинчилар тўдасидан қасос олишга чоғлайди. У эсини танигач, дехқончилик, боғбонлик касбининг ҳадисини олади. Бироқ бўлиб ўтган гўнтаришларнинг моҳиятини дафъатан англаб етолмайди. Лекин, унга янги ҳукумат вакиллариининг «Улуғ оға» бўлиш истагию, маҳаллий халққа ишончсизлиги, шунингдек байроғидан тортиб сўзаналаригача кизил бўлган рамзлари мақбул бўлмайди. У келгинди «ювиқсиз»ларга алданиб қолмаслик, ноҳақ қон тўкилишига йўл қўймаслик ташвишини чекади.

⁷⁷ Жураев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. «Шарк» НМК Бош таҳририяти, 1998, 19 6.

Ақрабнинг орзуси замонанинг тинчлиги, элнинг фаровонлиги. Бунга у кимнингдир паноҳи орқали, бировдан рўшнолик тилаб эришмоқчи эмас. Бирок ўлкада авж олган «*душман излаш*» ҳаракатларидан четроқ юриш мақсадида «*Ёмондан қоч-да қутул ёки тон-да қутул*» - мақолига риоя қилган Ақраб қишлоқдоши Рашид билан ҳамкорликда бошқа қишлоқлардан йиғилган ўнтача йигит билан тоғу тошларга чиқиб кетади. Тўданинг сафи тобора кенгайиб борса-да, улар ўз қишлоғига «*гайридин*»ларни киритмасликдай тор мақсадлар учун ҳаракат қилишади.

Ақраб ва фарзанди муборағи бўлмиш Дехқонкулнинг соғинчлари, оиланинг бағри бутун эмаслиги-ю хотинининг доим ҳавотирда яшашини теран англасада, «*ўз уйим ўлан тўшагим*» деб, уйига қамалиб ёта олмайди. Чунки, юртни ёғий босиб ётганида унга қарши курашга ғайрат этмоқни, муқаддас замин у дин-диёнатни асраш, адолатни тиклашни олий мақсад деб билади. «*Биз эл-юрт учун олишмаямиз... Ботар кунни отар тонги бўлади*» (31-32 б.) дейди Ақраб.

Таассуфки, унинг учун эл-юрт сарҳадлари тоғу тошлар, Ҳайрондара, Ҳайитқални жари ва ўз қишлоғидан иборат. Қандай кучли душманга қарши курашаётгани, беш-ўнтасини ўлдирса, кейин нима бўлишини теран ўйлаб кўрган эмас. Унинг хатти-ҳаракатларида тизгинсиз нафратга тўлган чапани йиғитни кўрамиз. Тўғри, у қисқа фурсат Иброҳимбек Лақай қўшини сафида ҳарбий машқларни ўтаган. Бирок буни ҳарбий санъатдан теран боҳаборлик деб бўлмас эди. Романнинг мазкур воқеалари 1920-йиллардан кейинги даврни ифодалайди. Чунки, Амир Сайд Олимхоннинг: «*вайронагарчиликлар янада зўрайиб, одамларнинг яна ҳалок бўлишига йўл қўймаслик*», («*Хотиралар*»)дан мақсадида Бухородан чиқиб кетиши Иброҳимбек қўшинининг хатти-ҳаракатлари шу даврга тўғри келади.

Биринчидан, элликтача мужоҳидга бошчилик қилаётган Ақраб кўрбوشي оврупача қуролланган бир юз олтмиш минг лашкарга бас кела олмас эди.

Иккинчидан, Нормурод фаолга ўхшаган Ақраб тили билан айтганда, «*хунаса*»лар элнинг асл фарзандларини тутиб бериб, хоинлик қилишади. Шунга қарамасдан, Ақрабдаги ёғийга бўлган нафрат хисси афсонавий қаҳрамонлар янглиғ бетимсолдир. У душман кўлига асир тушган бўлса-да, ўз эътиқодида собит туриб: «*Қўллик бўлмаганимда, бир юз олтмиш минггини-да қонини ичар эдим!*», - дейди. (36 б.)

Ақраб мусулмон фарзанди сифатида тили, дини, урф-одати бир бўлган халқларнинг бир-бирига гиж-гижланаётганидан қаттиқ ташвишга тушади. Унинг шуурида буй кўрсатган кондошлик, диндошлик, биродарлик гуйғулари, ҳамда сўнмас бир гурур олдида нўғай Чанишев ҳам тан беради. Ақраб дабдурустан содир этилган воқеаларни Аллоҳнинг иродаси билангина бўлган, деб билмайди. У «*Худодан-да ўтди, бандадан-да ўтди*», - дейди. (40 б.) Бирок, сал фурсатдан кейин эҳтиросларини босиб олган Ақраб: «*Айб сенда-да бўлмади, айб менда-да бўлмади. Бари Худодан бўлди!*» - дея гақдирга тан беради.

Бирок у итоаткор муслим сифатида сўзсиз, ҳаракатсиз тарзда кўйдай юввош киши бўлиб тақдир ҳукмига бош эгмайди. Кўкси биланд, ғурури юксак ўзбек ўғлони сифатида бор ҳақиқатни мардона тан олади. Ўз юрти, ўз ери, муқаддас тупроғи, ўз уйи, ўлан тўшаги, ўз қиблагоҳида жон беришни, ноҳақ катағон қилинган икки миллион сафдошларидан йирокда гўрсиз, кафансиз кўмиб тапланишини истамайди. У ўз ўлигининг-да ёқадр бўлишини, бегона элларда қолиб кетишини хоҳламайди: «...отарман бўлсанг, мана, кўкрак - от! Лекин - ўз эл-юртимда от! Шаҳид бўлсам - ўз эл-юртимда шаҳид бўлайин! Шаҳидимни ўз эл-юртим кўмсин!» (43 б.) - дейди Ақраб.

Ақраб кўрабошидаги бу журъат, бу жасорат, ватанпарварлик, миллатпарварлик, элпарварлик, йигитлик ғурури, шан-шавкат, душманлар сафида бўлган нўғай миллатига мансуб полковник Чанишевни ҳам шоҳириб кўяди. У ниҳоятда мулзам бўлади. Ўзига яраша мағрур, жасур сарқарда бўлган Чанишев ҳам тақдир ўйинлари олдида ожиз эканлигини, ихтиёрсиз тарзда ҳаёт оқимида сузаётганлигини тан олишга мажбур бўлади. Ақраб «жигит» олдида отдан тушиб бош эгади. Ақраб кўрабошининг: «-Ойингни еса-да, мард есин, бошингни еса-да мард есин! Мана, кўкрак - ма!», - деган тилагини бажо келтиради.

Ақраб кўрабоши шаҳид бўлган маскан девор билан ўраб олиниб, оппоқ ялов тикилади. Эл-юрт унинг пойидан ўтганида руҳини шод қилиб, тиловат қилишни қанда қилмайди. У ана шундай шарафли ўлим топади. Ақраб кўрабоши фожеасидан Тоғай Мурод катта ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий маънолар, салмоқдор хулосалар чиқара олади.

Кези келганда иккита рамзий деталга, аниқроғи ёзувчининг оламни истиоравий (метофорик) қабул қилишини кўрсатишга, поэтик ифода ва тасвирнинг ранг билан боғлиқ рамзийлигига тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Тоғай Мурод «оқ», «қора» ва «қизил» рангларни кенгрок истифода этади. Зотан мазкур ранглар қадимдан адабиётимизда кенг қўлланиб келинган, борлиқни рамзийлаштиришда асос вазифасини бажарган. Дунё адабиётида ҳам мазкур учта ранг билан боғлиқ рамзларнинг кўплаб учрашига таяниб айтиш мумкинки, бошқа ранглар уларнинг хусусиятларидан келиб чиқади ва уларни тўлдиради. Мазкур фикрни В.Тернер тадқиқотларида ҳам учратганмиз⁷⁸. Тадқиқотчи Насиба Жуматова «Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар» масаласини махсус ўрганган⁷⁹. Бирок бугунги насрдаги рамзлар, хусусан, рамзий романлар адабиётшуносликда нисбатан кам тадқиқ этилган. Рангларнинг рамзий маъно-мазмун касб этиши жиҳатидан шеърят ва насрда қўлланишида унчалик катта фарқ кузатилмайди.

Оқ рангга хос хусусиятларда эзгу маънолар мужассамлашади. Ақраб кўрабоши хали ёшлик йилларидаёқ коп-қоронғу тунда қибладаги оппоқ ойга боқиб «...ит ҳурмиш тарафга милтиқ ўқталади». «...оқариш бермиш оёга

⁷⁸ Тернер В. Символ и ритуал. М., Наука, 1983, 80-85 стр

⁷⁹ Жуматова Н. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар. НДА. Т.: 2000

милтиқ ўқталади» (25-бет). Оппок ой тинч осуда дунёнинг рамзи бўлиб, умуминсоний кадриятлар мажмуидир. Унинг замирида эзгулик, яхшилик, беғуборлик, самимийлик, сингари маънолар мужассамлашган. Акраб кўрбоши вақти келиб бандаликни бажо келтирганда ҳам унинг кабри тепасига оқ ялов кадалади.

Қора ранг эса рамзий маъно жиҳатидан олиб қаралса давр, муҳит ҳақида маълумот бериб, икки рангнинг контраст ҳолда келиши тасвирнинг бадиий-эстетик салмоғини кучайтиради.

Қизил ранг одатда оқ рангга нисбатан ёвузлик рамзи сифатида қўлланилади. Бу рангнинг рамзий маънолари тарихан ўзгариб турган бўлса-да, мазкур рангдан кўпроқ ижтимоий маъноларни ифодалашда фойдаланилади. Тоғай Мурод аънамага эргашган ҳолда қизил рангдан боскинчилик, зўравонлик килувчи, мустамлакачи шўролар тузуми одамларининг рамзи сифатида фойдаланади. Кечаги кун манзараларини инкор қилиш, рад этишда қаҳрамоннинг ҳолатлари, руҳий-ҳиссий туйғуларининг туғёнини кўрсатишда ёзувчи қизил рангга мурожаат қилади.

Романда қизил ранг зўравонликнинг, қоннинг, даҳшат ва фожеанинг рамзи даражасига кўтарилади:

«...Қизил ранг - одамни алдайди.... Қизил ёмон-да, қизил ёмон. Боиси, қизил ранг - қон ранг! Қон ёмон, ёмон!... Дехқонқул қон рангдан ёрузлик тилама. Қон рангдан рушнолик тилама. Қон рангдан паноҳ тилама. Қон ранг - жаллод ранг!» (27- бет).

Тоғай Мурод романда баёнчилик, ноаниқлик ва эзмалиқдан тийилиш мақсадида теран ва сиқик жумлаларга, урғули сўзларга теран маънолар юклайди. Қисқа жумлаларни ўқиган китобхон уларга яширинган тагдор кесатиқ ва пичинглари пайқамаслиги мумкин эмас. Образли сўзларга яширинган, уларнинг қобиғига ўраб берилган ижтимоий маъноларни англаш орқалигина роман моҳиятини, ёзувчининг асл мақсадини англаб етиш мумкин. Жонли ҳолат ва манзаралар китобхонда муайян кайфият уйғотади, ҳаёлини узок-узокларга етаклайди. Роман қаҳрамонлари билан юзлашишга, уларга ҳамдам-ҳамнафас бўлишга чорлайди.

Романдаги ҳолат ва манзараларнинг таъсирчанлиги хусусида тўхталар экан Исроил Мирзаев ёзади: *«Асарда тасвирланган айрим кескин ҳаётий воқеалар фожеалар оқими ўқувчини гангитиб қўйиши ҳам мумкин, ногаҳоний санчилган ханжардек юрагингизда оғриқ пайдо қилади, асаб торларингиз - зўравонлик, адолатсизлик асосида қурилган мустабид тузумга нафратингиз ошади, қалбингизда «этироб, андуҳ ва даҳшат туйғулари сирқийди.»⁸⁰*

«Лоп-лоп этиб» бораётган фонус ёруғида *«қизил милтиқ тигида»* кетиб бораётган Акраб кўрбоши шаштидан *«қизиллар юрак ҳовучлаб-юрак ҳовучлаб туради»*. У ўз ўлими олдида ҳам ёғий кўнглига ҳадик сола билади. Бироқ қизилларни ўқсиб-ўқсиб, “увв-увв” тортаётган онаизорнинг ҳам, хиққилаб йиғлаётган норасиданинг ҳам кўз ёшлари заррача инсофга келтирмайди. Улар агар Акраб қочиб кетгудай бўлса, фарзандларини *«битта қўймай отиб*

⁸⁰ Мирзаев Исроил. Бадиий услуб сехри. Самарқанд 2000, 89-90 б

ташлашлари» мумкинлигини айтиб кўрбошини итоат этишга мажбур қилишади. Фарзандлари умри учун, уларнинг ҳаёти учун ҳам Ақраб ўз ниятидан қайтади, бўйнини душманга тутиб беради.

«*Бўлган-бўлдиғи*» шул бўлган Дехқонкул учинчи бобдан кейин романнинг етакчи қахрамонига айланади. Унинг қалбида ҳам «*қазиллар*»га нисбатан кучли нафрат уйғонади. Нега шундай? Бобоси ва отасининг шу тузум қурбони бўлганлиғи қалбида кек сақлаб юрганиданми?

Роман қахрамонларидан бўлмиш мактаб директори айтганидай: «*Қазисан қартасан, ахир асл зотинга тортасан!*»-деганларидек, унинг қалбида тизгинсиз бир адоват туйғуси мавжудми?. Дехқонкулининг «*Вандир-васар*» бўлиб қолиши «*шанқурлик*»данми? Ахир жуғрофия ва адабиёт муаллимлари ҳам бу ҳолатни тушунишмадику!?

Узу кун марказда пивахўрликдан, маишатдан бўшамайдиган, фирма билетию кўчма кизил байрокни қўлга киритиш мақсадида «*ўз ишига маъсулият билан ёндашиб*», «*принципиал ва қаттиққўллик оққали хатоларини тuzатаётган*» директорнинг, ёки физика, жуғрофия, адабиёт муалимларининг, ўнинчи синф кизи бўлган ошпаз Эломонованинг чор маъмурларидан фарқи йўқдай туюлади.

Кийим бошлари бир алфозда бўлган, юз кўзларида хоргинлик, кўрқув ва ҳадиксираш зоҳир болаларнинг қўллари қасов, елкалари кингир-киншиқ бўлиб ўсаётгани, болалиғи – шўх шодон ўйноқи ёшлиғи ўғирланганлиғига заррача аҳамият беришмайди. Ч.Айтматов айтганидай, «*манқурт*»лаган, меҳр-муруватдан, инсоний ҳис-туйғулардан, ўй-фикр ва андишадан йироқ бу кимсалар фақат режани бажаришнигина биладиган роботлардир. Уларда миллатнинг фарзандларини тўрт мучаси бутуң, соғ-саломат ўстириш туйғуси ҳам, ёшларни асраб авайлаш фикри ҳам, жонажон диёр доврўғини кўтарувчи алломалар ва жаҳонгирларни тарбиялаш, юртнинг озод ва эркин бўлишига эришиш орзуси ҳам йўқ.

Тоғай Мурод ўлкада янги давр, янги шароитда илдииз отаётган ижтмоий-сиёсий парокандаликни, маънавий-маърифий инкирозни «*пахта fronti*»да ўтаётган ёшлар ҳаёти мисолида кўрсатади.

Мафқура қурбони бўлган бечора директор ўз фарзандларига Роза Люксемберг, Клара Цеткина номларига эргашиб Роза, Клара каби исмларни қўйганлиғи билан ҳам чексиз фахрланади. Гўёки шу билан ҳам ўзининг фирма ишига садоқатини, фидойилигини исботламоқчидай бўлади.

Янги ўқиш йили ҳисобидан бир ойгина ўқиганидан хурсанд болалар баъзан беш кунгина ўқиб пахта фронтига отланган ака-опаларига астойдил ачинишади. Ҳали уларнинг, аксарияти хусусан, Дехқонкулга ўхшаган бешинчи синф ўқувчилари ўзларини олдинда нималар кўтаётганини билишмайди. Ўз фарзандлари тенги ёшларга «*ўртоқлар*» - дея мурожаат қилган директорда биродари учун ўртаниш, ёниш, жон қуйдириш йўқлиғида ҳам кесатик мужжасам. Унинг жасоратга чорловчи хашамдор нуқтада даъваткорлик, чорлов руҳи устивор. Қизиғи шундаки, бу даъватни у партия ва ҳукумат вакили бўлиб туман раҳбарлари номидан олиб боради. Бу билан директор ўзининг мансабдор эканлигини таъкидламоқчи, «*катталар*»га

яқинроқ эканлигини кўрсатмоқчи, гапининг сиёсий жиҳатдан таъбирчанлигини эширмоқчи бўлади. Ваҳоланки, ўзи аслида туман каттасини умрида бир маротаба локал кўрмаган ҳам эканлигини яширади. Тарбиячи тарбияланувчилар олдига виқор билан ёлгон сўзлайди. Ўзининг бу қилигидан уялиш ўрнига тингловчилар уни эшитишгаётгани, ишонишгаётганидан мағрурланади.

Тоғай Мурод миллат болалари қалбидаги шижоатнинг сундирилиши, итоаткорликнинг илдииз оттирилишига улуш қўшаётган директор ва унинг шотирлирини қаттиқ хажв остига олади. Китобхонда уларга нисбатан нафрат туйғуларини саҳифама-саҳифа кучайтира боради.

Режани бажариш ташвишида бўлган директор қаллаи саҳарлаб болаларни уйғотиш учун *«Падём, - деб - наъра тортади»*. *«Стройся»* ва *«Смирно»* қабилдаги фронтдаги каби буйруқларни беради. Колхозчиларга олтимиш кило норма белгилангани ҳолда ҳашарчилар учун саксон кило қилиб кунлик режа белгилайди.

Директор итоат қилдириш учун кўркитишни янги-янги йўлларини ўйлаб топади. Булар: болаларни ҳолдан тойгунча ишлатиш, ҳақорат қилиш, камситиш, жамоат иззаси бериш, менсимаслик, йиглаб-сиқташига қарамасдан қалтаклаш, нафсониятига тегувчи ҳақоратлар остида қолдириш, оғир юмушларга жўнатиш, гўштсиз овқат билан *«сийлаш»* сингари кўринишларда намоён бўлади. Пахта ортиш, пахта тушириш, дори сепишдан торғиб далаларга бутефос сепаётган сомонга байроқчи бўлишгача бўлган юмушларни мактаб ўқувчилари бажаришади. Мазкур ишларнинг қийинлигини билишса-да, бир кун бўлса-да пахта теришдан, директор ва муаллимларнинг зўғумларида қутулиш учун болалар рози бўлишади.

Пахтакорлар қани? - деган ҳақли савол туғилади. Тоғай Мурод бу саволга: *«ёрдамчиларга ўлигини ташлаб олишади»*, - дея изох бергандай бўлади. Чиндан ҳам китобхон директор олдига саргайиб келаётган бригадир, байроқ тузатаётган уста каби қаҳрамонларни кўрганида *«бегона»*нинг боласи тақдирга бунчалик бефарқ ва лоқайд қараётган кишиларнинг ўз юмушларини норасидалар гарданига юклаб бемалол юришганидан таажубланмаслиги мумкин эмас. Увадаси чиққан ва дорилар билан булганган чопонни улар ҳам эгнига илганлиги, кейин эса бу юмушни қанчадан-қанча болаларга *«ҳадя»* қилишганлиги тайин. Қўланса ҳидга бардошлари етмаганиданми, оғир юмушлардан тинқаси қуриганиданми нега шунақа қилишаркин? - деган савол қийнайди китобхонни. Ҳаммасидан ҳам бу кишиларнинг сепаётган дориларнинг захрдан ўзини олиб қочишаётгани аниқ эканлигини аёнлайсиз.

Обрў-эътиборли кишилардан, шикоятчилардан ёки фарзанди тарбиясига эътиборлироқ мард кишилардан муаллимлар ҳам, директор ҳам чўчийди. Орғиқча ташвиш ва ғалвага рўбарў бўлишликдан кўрққан бу кимсалар ўз тинчинигина ўйлайдиган, камбағални, бечорани, балога рўбарў қиладиган эгоист одамлардир.

Эгоизм ва лоқайдлик туфайлидан ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган, ширин орзулар қанотида улғаяётган Зиёд Ҷулибоев дори сепилган далада қолиб кетиб нобуд бўлади.

Кекса кампирнинг, муштипар аёлниг ёлғиз арзандаси эканлигини била туриб, онгли равишда уни жаҳаннам қаърига йўллашди. Дехқонкул Жамолиддинов эса кўзи тиниб, боши айланадиган, тез-тез ўкчийдиган, доғланган ёғ хидидан ҳам кўнгли беҳузур бўладиган даражага етади, соғлиғидан ажралади. Директор беморни даволатиш ҳақида ўйламайди. У битта текинтамоқнинг бекорга қорнини тўйгазмаслик учун ўчоққа ўт қалатиш, ўтин йиғиш сингари юмушларга жалб қилади.

Ҳолдан тойгунча оғир меҳнатга жалб қилувчи директордан Зиёд каттик нафратланади. Бироқ у ўз нафратини ошқор айта олмайди. Бор овози билан куйлашни, осмонларда учини орзу қилади. Ўз синфдошларини самолётда сайр қилдиришни, учувчи бўлишни орзу қилган Зиёд: *«Директор қўл кўтарса-да самолётимга миндирмайман»* - дейди Дехқонкулга. Таассуфки, бу ширин орзулар унинг тушида булган. Ширин бир туш мисоли йироклашган мавҳумлик қаъридан элас-элас кўринувчи саробга ўхшаб кўринади. Эҳтимол, бу Зиёднинг эркинликларни кўмсаётган руҳининг бако сари сафари олдидаги гўзал талпинишларидир.

Дарҳақиқат, куйлаш ҳақида гапирдик. Бу ёшлар ўзлари хохлашганича ўлан-лапарлардан куйлаша олмайди ҳам. Уларга *«партия-совет қўшиқларидан айтинглар»* - деган кўрсатма берилади. Шахсан райкомнинг ўзи самолёт дори сепадиган далаларни бориб кўздан кечиради. Директорга танбех берган бўлади. Бироқ, тажукубланарлиси шундаки, орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан айнан шу мактаб директори фирқа сафига қабул қилинади. Кўчма кизил байроқ қолиби бўлади. Ажаб парадокс. Наҳотки, *«Мавлонов бова»* партия сафига қимларни олишгаётганидан беҳабар бўлсалар?. Наҳотки, мактаб ўқувчилари оддийгина иссиқ чойни ичмасдан далага ҳайдалаётганлиги боисидан мактаб илгорликни қўлга киритганлигини билмасалар?. Наҳотки, бу киши мактаб ўқувчилари кийимларининг ғиж-ғиж бит эканлигидан-да беҳабар бўлсалар?!

Китобхонга Мавлоновнинг *«мен ҳам мана шу болалардай бир ҳашарчиман»* - дейишида *«тўғри келса ариқдан сув ичиб кетавериш»* га тайёр турганидек қилиб кўрсатишга уринишида қанчалик сохталик иккиюзламачилик борлиги аён бўлади. Ҳашарчиларга оддийгина санитария шаронтларини яратиш бера олмаган, ҳаммомда ювиниб олишларигаки хомийлик қилиш қўлидан келмайдиган раҳбарларнинг халқдан нақадар ажралиб қолишгани ўз ифодасини топган романни бефарқ мутоала қилиб бўлмайди.

Муаллимлар эшак миниб келган Зиёднинг муштипар онасини штабга бошлаб боришга, ғамига шерик бўлишга ҳам ярамайдилар. Чунки далада қанчалаб Зиёдлар ғимир-ғимир қилишмоқдаки, уларни назоратсиз қолдиргани учун директорнинг дашиномини эшитишдан ўзларини тийишади. Ўзларининг тинччини ўйлашади, четда юришни *«сушёрлик»* белгиси деб ҳисоблашади. Ғамли кунларида инсонга елкадош бўлиш, ғамларига шерик

булиш, кўнглига далда, қалбига таскин бериш туйғусидан бебаҳра бу кимсаларга халқ ўз фарзандлари тақдирини ишониб топшириб қўйганидан ажабланасан.

Зиёдиннинг сифдошлари *«дувв-дувв йиғлашади»*. Зиёдиннинг онаси *«изз-изз, юмм-юмм йиғлайди, овоз бериб, овоз бериб йиғлайди»*. Бирок директор бўлиб ўтган воқеаларда ўзини заррача айбдор деб ҳисобламайди. *«Фронт қурбонсиз бўлмайди... Болани ўзи пахта ичида қолибди-да. Ким билади, бирор нимга йўлиққанми. Сизлар эскичани яхши биласизлар-ку»* - дея юпатган бўлди. Мусулмон фарзанди, ғамли кунда бир мўминга қандай тасалли бериши кераклиги, ўзини қандай тутиши лозимлигини директор билмайди. Билса ҳам бунга амал қилмайди. Тезроқ кампирдан қутилиш, уни қишлоққа жўнатиш пайида бўлади.

Сиртдан қараганда оппоқ - момикдай покиза, юмшоққина кўринган пахтанинг қора меҳнати машаққатлари кўрсатилиши баробарида инсонларнинг ўзлигини йўқотишга ҳам пахта манокulturаси сабаб эканлиги, сиёсатдаги бир ёқламаликнинг қўпол оқибатлари ҳақида ёзувчи ана шундай дадил фикрларни кўтариб чиқади.

«Пахтага йўлиққан», «пахтазорга йўлиққан» авлод болалари ўзбекнинг эртасига истиқболга дахлдор авлоднинг бирортаси ҳам қўшиқ айтмайди. Чунки, уларнинг қалбида жўшқинлик ўрнини ғамгинлик, қувонч ўрнини кўрқув, қуч-қувват ўрнини ҳорғинлик, мажолсизланиш эгаллаган. Қурол яроғи йўқ *«фронт»*нинг нон-чой ва суюқ-қуруқ овқатига қаноат қилиб, бошлари пахта ичида кўриниб-кўринмай ғимирлашади. Тўп тепиб уйнашлари, қийкириб қулишлари, осмонга сапчишлари лозим бўлган мактаб спорт майдончаси, ичбуруғдан оғриб ичидан қон ўтаётган болаларнинг бадрабхонасига айланади.

Оғироеклигига ҳам қарамасдан, пахта даласига ҳайдалиб, тонгдан-шомгача пахта териб, чакалогини чала туккан Дехқонқулнинг онаси мусобақа ғолиби бўлганлиги, эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлишга тиришгани-ю, шарқда машғал бўлишга талпинганини лаънатлаганини эсласак, жамиятдан нафратланишга, пахтадан ҳазар қилишга, муаллимларни ёмон кўришга бу ёшларнинг ҳаққи бор эди. Улар шунга тўла ҳақли эдилар.- дегимиз келади.

Зиёдиннинг онаси нега пахтазорга бокиб-бокиб *«вой болам»*лаб йиғлайди? Нега у *«самолётимга директорни миндирмайман!»*, - деган ўғлининг сўнгги сўзларини эшитганида *«зарда билан эшак ниқталайди»*. У нималарни айтиб йиғлади? Нега пахтазорга айтди? Кимдан зарда қилди? Қалбида қандай туғёнли нафрат кезмокда-ки, уни ошқор қилишга муштипар оназор ожиз? Бундай саволлар шодасига зукко китобхон жавобларни ўз қалбидан топади. Инсон дардини тинглашга ожиз жамиятга, инсонлик ҳуқуқлари паймол этилган юртдошларига ачиниш ҳисси баробарида лоқайдликка, ўзбуларчиликка, ёлғон асосига қурилган салтанатнинг сирти яптироклигию ичидан чириб бораётганлигига имон келтиради, нафрат ўқийди.

Шу ўринда биз кузатишга ҳаракат қилганимиз романнинг ҳар учала бобидаги юрт табиати билан боғлиқ айрим лавҳаларни қиёслаш ўринлидай туюлади. Жамолиддин кетмон даласи олдиндан бир арик сув оқади. «Газҳар зилол-гавҳар-зилол» сувга эгилган толлар «Мажнун-мажнун солланади» (5-бет) Жамолиддин кетмон бу сувни муқаддас билар, таҳорат олиб поклар на саждага эгилар эди. Ариққа нон ботириб тушлик қилар, қўшховучлаб ичарди. Бирок уни илк бор «кетмон»нинг тасаввуридаги «Оқпошшалар» бугана қилишади. Даласининг файзи қочган, сувлари ҳаромланган даласига бўлган илгариги меҳр-муҳаббати сунади. Ҳатто тоққа чиқиб кетмоқчи, ер олиб ишламоқчи ҳам бўлади.

Ақраб қўрбоши кам дехқончилик ва боғбончилик касб қилганида дарахтлар «шигил-шигил» мева беради. Тоқлар «шоқила-шоқила» бўлади. Гуллар «шода-шода» бўлади. Қизиллар уни ҳайдаб кетишаётганида дарёгача туташган адоғи йўқ буғдойзор оралаб кетишади.

Зиёднинг онаси эса, атрофга аланглаб, кафтини пешонасига соябон қилиб узок-узокларга термулсада, тутзору пахтазордан булак ҳеч нарзани кўрмайди. «Бу жойнинг оти нима?»-деб сўрайди у Дехқонқулдан «Пахтазор»-деб жавоб беради Дехқонқул. Ота-оналар ўз жигаргушаларини пахта йиғим теримига жўнатишаркан, бот-бот бир нарзани тайинлашади:

-Ариқдан сув ичма-пахтага дори сепеди!

-Самолёт дори сепаберса – бекиниб ол!

-Қийналсанг қочиб кела бер! (47-бет).

Чанишев Ақраб қўрбошига башорат қилган шарқона анъаналардан моҳирона фойдаланган узокни кўзловчи сиёсатнинг махсулотлари, оқибат натижалари эмасми булар? Катта оғаларига бош эгишдан ўлимни афзал санаган, фирка дохийларини улуглашни астойдил истамаган, партия-совет қўшиқларидан қуйлашни ўзига ор деб билган миллат вакилларининг авлодларига не бўлди? Тоғай Мурод ҳар бир китобхон қалбида аяқ шу саволни такрорлашга, миллат ғурурини қайта тиклашга, уларни маънавий-рухий жихатдан, уйғотишга, курашчанлик, жасорат, фахр-ифтихор сари йўналтиришга интилган моҳир носир эди.

Тоғай Мурод одамларни яқраб ҳолда кўрмайди. Роман бошдан оёқ ўта ҳазин оҳангда баён қилинган, нуқул жамиятнинг нурсиз нуқталарига диққат қаратилган дейиш инсофдан эмас, албатта. Жамолиддин кетмондан кўра Салоҳиддин бўйрачи бир оз дунёдан бохабарроқ. У фақат қорни очгандагина кетмондан бош кўтарувчи Жамолиддин фаркли тарзда мамлакат ичидаги ўзаро тахт талашишлари, элнинг ҳамжихатлиги йўқлиги «оқпошшо»нинг юртга доҳил бўлишига бош сабаб бўлганлигини билади. Намоз ботир элга бош бўлиб ғазот қилар экан, қароргоҳга ўт қўйишларига йўл қўймайди.

Афсуски, Салоҳиддин бўйрачи гайридинлардан ўзини четга олиш билан нафратини изҳор қилса, Номоз бошчилигидаги оломон қароргоҳга макон қурган беш-ўнта «оқпошшо»ни гумдон қилиш билан юртимизни озод қилдик-деб шод-хуррам бўлишади. Ибодин соқов бўлса, бўлаётган воқеаларга эътибор ҳам бермайди. Унинг ягона ташвиши: қатикни сотиб муштипар онасини боқишдангина иборат. Шу боис «оқпошшо»нинг ўқиға

шон бўлганида ҳам дафъатан нима бўлганини англаб ета олмайди. Йирдинлар ҳаром қилган қатик учун аясига қандай жавоб беришни ўйлаб, ивишланиб жон таслим қилади. Унинг ўлими билан Зиёдиннинг ўлими тасида инсонга бепарқлик, бемехрлик, шафқатсизлик нуқтаи-назаридан нтиқий боғланиш мавжуддай туюлади. Қўркув салтанати ўша дамларданок шилар қалбидан ўрин ола бошламадимикин?

Умархон эшондай нуруний чолнинг эл тақдири ҳақида қайғуришлари, сжид-мадрасаларни оёқ ости қилиш, тоат-ибодат ва илм ўчоги бўлган қаддас масканни тўпга тутиш халқнинг қарғишига, ҳақиқатнинг пталишига олиб келишини рўйи-рост айта олиши ҳазилакам жасорат, иллик ва маърифатпарварлик эмас эди. Ўз ерини Жамолиддин кетмонга синга ҳадя қилган Қурбон қорақирғиз ёки тоат-ибодатни қанда қилиш ёмон атлигини баҳона қилиб Жамолиддиннинг қочиб кетишига атайлаб шароит зирлаган Ахсал нўғой каби ўнлаб қаҳрамонлар борки, улар ранг-баранг ёфалари билан жонли образлар сифатида китобхон хотирасида муҳраниб пишади.

Тоғай Мурод роман қаҳрамонларини жонли инсон сифатида эвирлайди. Уларнинг ҳар бири ўз табиати ва характерлар мантиғига кўра ракат қиладилар. Ёзувчи ҳаёт ходисаларини кўрсатишда ҳам қаҳрамонлар биатидан келиб чиқишга интилади.

«Дехқонқул» - ота-онаси унга шундай номни танлангани учунгина гариб юргани йўқ, албатта. Романни ўқиган ҳар бир китобхон унинг чин ёноси ила ҳақиқий дехқон эканига заррача шубҳа қилмайди. Кузги ер ёдашдан тортиб ҳар бир ниҳол, тупрок билан тиллаша олиш, табиатнинг ганти қилиқларига кўксини қалқон қилиб туриш, ҳар бир туп гўзасини расида гўдақдай ардоқлаш, силаб-сийпаш Дехқонқулга роҳат бағишлайди. ратоннинг иссиғида ҳам, кузнинг салқинида ҳам, қишнинг қировли ларида ҳам даласидан бери келмайди. Ерда кимирлаётган ҳар бир курт-мурскаю ҳашоратгача унинг синчков назаридан четда қолмайди.

Қозони ўн кунлаб гўшт кўрмаган, хотянига икки энлик янги қуйлак иб бера олмаган, бошқоронги пайтида лоақал олма билан сийлашга қурби и, вақти ҳам бўлмаган Дехқонбой даласидан бўшамайди. Дунё ивишлари билан яшайди, тиним билмасдан меҳнат қилади. Шунга амасдан у ишлаётган қолхоз ҳам, бригада ҳам, давлатдан қарзлигича лаверади. Дехқоннинг кўрган куни курсин, - деб юборади беихтиёр тобхон. Ўз дарди, қайғу ва армонларини ичига ютиб яшаётган танти ўзбек ққонини қадрлагиси, эъзозлагиси келади. Профессор У.Норматов биётшунос Д.Қуронов билан суҳбатида бугунги ўзбек романчилигидаги ича тамойиллар, ўзгаришлар ҳақида сўз юритар экан, Дехқонқул образи уссида шундай дейди: *“Дадил айтиш мумкинки, Дехқонқул образи - ўзбек биёттида жисдий бадиий кашфиёт. Дехқонқул совет даври адабиёттида қ-шавқ билан қаламга олинган меҳнат қаҳрамонларига пародия тарзида*

яратилган. У – тополитар тузум, қизил империя сиёсати тарбиялаб етиштирган “меҳнат кишиси”, “янги инсон” тимсоли”⁸¹

Оғир меҳнатнинг тагида бағри кон бўлган Ойсулувга ўхшаган етти юз эллик учта аёл икки йил ичида ўзига ўт қўйганида уларнинг фақат таналари куйдимикин? Ушалмаган орзулари, айтилмаган нафратлари ҳам уларга қўшилиб кул буладими? Орқада қолган хешларининг юрак бағри ўртаниб, фарзандларининг шўри қуримадими? Бундай саволларга романдаги Дехқонкул оиласи мисолида тегишли жавоб олиш мумкин.

Ўз амалию мансаб курсисидан ажраб қолмаслик учун ҳам Ўз жонига қасд қилиш орқали даврдан норозилигини билдирган, сохта ҳаётга, шодлик нафаси сезилмаётган турмушга қарши оловда покланиш эркини рўёбга чиқариб, исёнини номоён қилган кишиларни «эси наст»га чиқаришдан ҳам тоймайдиган мафкурачи Клара Ходжаева том маъноси-ла марҳум собиқ мактаб директорининг кизи эканлигини, сиёсатнинг қурбони бўлган янги авлод вакили эканлигини намоён этади.

Раис бобонинг, иқтисодчи Холиқовнинг, агроном Темировнинг оиласида аҳвол бирмунча тузук. Олдий меҳнатқашдан ажралиб қолган, уларнинг ғам-ташвишларидан йироқ бундай кимсалар ҳам янги даврнинг ялтоқчилари - Нормуродга ўхшаган фаоллари бўлиб кўринади. Баъзан уларнинг ички турмушига ҳам мўралаб кўрсангиз, бу бечоралар ҳам рўшнолик кўрмаётганининг гувоҳи бўласиз.

«Бола-бақрага бошқа қозон, катталарга бошқа қозон қайнатаман. Билмайман, катталар осмондан тушганми!» - дея Дехқонкулга нолийди раиснинг аёли. (137-бет).

Ўғли Қулмат хурмо нима эканлигини эсидан ҳам чиқариб юборган, уни помидор деб ўйлаган бўлса-да, Нодир иккита хурмо учун оғзи-бурни қонга беланиб: «Хурмо, ота хурмо»-дея кўнгли суст кетиб уйқуга кетса-да, Дехқонкул: «Меҳмон атойи Худо»-деб билади. Ўзининг ўзбекона удумларини улуғлаш анъанасига содик. Қўйдаи юввош беозор Дехқонбой катталарнинг сўзини икки қила олмайди. Болаларининг қишки кийими бўлмаса-да, уст-боши йиртиқ ямок бўлса-да топган тутганини меҳмон олдиға қўяди. Ваҳоланки, сирти ялтироқ меҳмонлар дехқоннинг ҳақиқий ахволини билишса-да бўяб-бежаб кўрсатишга интилишади. Маҳаллий шоирлар ҳам бу бобда улардан қолишмайдилар, албатта.

«Барақалла» деган кишини олқишловчи ўзбек каломини «барра қалла» шаклида қўллаётган «билагон» меҳмонлар ҳақида ўйлар экансиз, бир пайтлар Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида: «Тил келмаган нарсаға қалам қандай келсин»⁸² деган башорати қулоқларингиз остида жаранглагандай бўлади. Ерли халққа бўлган муносабатдаги ўхшашликнинг мутлақо тасодикий эмаслигини англайсиз.

Доктор аёл Нина Сергеевнани инобатга олмаганда йигирма беш мингдан бири бўлган, ноҳақ қамокқа олинган Дехқонкулга дили ачидиган

⁸¹ Қуронов Д. “Адабиёт надири” ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Т.: Зарқалам. 2006, 112 б.

⁸² Чўлпон. Яна олдим соҳимни. Т.: Адабиёт ва санъат. 1991, 255 б.

биронта кимсани учратмайсиз. Куз-куриб кулоқ эшитмаган ҳақорат ва қилмаган айбига иқроқ бўлишга мажбур бўлади, саккиз йилга камалиб кетади. Халқнинг кучи йиғи-сиғидан нарига ўтмайди.

Сўнгги дамда ҳам кадрдон далалари дийдорига тўйиб боқиб, хайр-хушлалар экан Дехқонкул боболарининг аччиқ кўзёшлари, оталарининг пешона терлари, яғир елкалари, аёлларининг хазон умрига гувоҳ бўлган шу далаларига аччиқ-аччиқ кўз ёшларни тўқади.

Дехқонкул албатта соғ-омон қайтишга, озод юртда ҳалол меҳнатининг самараларини куришга, деҳқон меҳнати енгиллашган кунларни ўз кузи билан куришга, қалбидаги меҳрни шу заминга бағишлашга бўлган аниқ ишонч билан кетади. Тоғай Мурод нурли кунларга бўлган оптимистик ишонч руҳи билан романга сўнгги нуқталарни қўяди.

2. 5. ИНСОН ШАХСИНИНГ ФАЛСАФИЙ-ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Инсон аввало, ўзини тушуниши, кашф этиши, англаши зарур. Шундагина у оламни ва Яратувчисини идрок эта олади. Мазкур ҳақиқатнинг бадиий ифодасини Улуғбек Ҳамдам романлари мисолида кузатиш мумкин. Адибнинг илк романи “Мувозанат”⁸³ ҳақида илмий - адабий жамоатчилик томонидан кизгин ва асосан, илиқ фикрлар билдирилди. Роман адабий суҳбатларда хануз тилдан-тилга кўчиб, бадиий баркамоллиги улуғланиб келинмоқда. Лекин унинг “Исён ва итоат”⁸⁴ романини тушуниш бир қадар қийин кечмоқда. У.Норматов, Д.Тураев, С.Содиқовларнинг мақола ва рисолаларидаги айрим мулоҳазалар⁸⁵ эса ҳали етарли эмас. Бунинг устига айрим мақолаларнинг муаллифлари шахсга ижтимоий муносабатларнинг маъсули деб қараш ибтидоий ақидасидан келиб чиқиб “Исён ва итоат” романига қиймат беришга уринадилар⁸⁶.

Кишилиқ жамиятидаги мутлак (чекланмаган) эркинлик билан амалдаги идора усули муносабатлари ва романдаги ЭРК батамом бошқа нарсалардир. Чунки асарда зинҳор мутельлик яъни кимсага тобелик ва итоат ҳақида сўз бормайди. Аксинча, “ижтимоий мезонлар” қолипига сиғмайдиган инсон қалбининг нозик жилолари: феъл-атвори, руҳияти, кўнгил талпинишлари бадиий талқин этилади. Ҳар бир персонаж имкон қадар ўз зиддиятлари, фикр-уйлари билан кўрсатилади. Ҳаммаси бир хил мезонлардан баҳоланмайди. Адабиётимизда 60-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланган инсон шахсига янгича ёндошув бугунги насримизда ўзининг яна бир поғона юксалганини Улуғбек Ҳамдам романлари мисолида ҳам намоён этади.

Таассуфки, адабий-илмий фикрнинг навқиронлашуви осон кечмас экан. Бугунги адабиёт ўзига хос бадиий-эстетик ходиса. У тубдан ўзгарган миллий онгнинг, янгиланаётган эстетик тафаккурнинг маъсули. Бинобарин, ўзликни

⁸³ Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат. Т.: Минҳож, 2004

⁸⁴ Улуғбек Ҳамдам. Исён ва итоат. Т.: Янги аср авлоди. 2003

⁸⁵ Содиқов С. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. Т.: “ШАРҚ” НМАК, 2005, 154 -166 б. ва б.

⁸⁶ Бу ҳақда қаранг: Содиқов С. Исённинг худуди борми... итоатнинг -чи? // ЎзАС, 2004, 12 ноябрь.

ва оламни англаш, изохлаш ҳамда тасвирлашда ранг-баранг йўллاردан бориш, тараққиёт йўсинларини муайян шахс руҳияти манзаралари орқали ифодалаш имкониятлари кенгайган. Профессор Қ.Йўлдошев таъбири билан айтганда: “Ижодкорнинг кўнгил иши” га айланган бадий ижод “*Узинию Аллоҳини танишга уринган одамлар машғулот*” га эврилган⁸⁷.

Шўролар даврида адабиётимиз меҳнат кишисининг ўз борлигини оғир захматга бағишлаганини тасвирлаб келди. Янги давр адабиётининг ўзига хос жиҳати алоҳида инсон шахсиятига дахлдор хусусиятлар, унинг руҳияти, ҳиссиёти, кўнгли муҳим кадриятга айланишида кўринади. БАНИ ОДАМ боласи ниҳоятда мураккаб ва англаш мушкул бўлган Яратганнинг инъоми. Инсоннинг ҳар бир лаҳзадаги аниқ ҳолатлари реал ҳаёт ва бадий адабиётда турлича намоён бўлади. Бадийят тилига кўчган инсон билан реал ҳаётдаги одамни айнанлаштириб бўлмайди.

Чунки руҳият қатламлари нозик идрок этилган манзаралар ифсдаси ҳамиша ҳам мантикий қолипларга сиғмайди. Фикрловчи одамнинг ингичка гуйгуларида талай исмсиз манзаралар ҳам мавжудки, улар фақатгина аниқ ижодкорга дахлдор мантикка таянади. Китобхон руҳий-интеллектуал даражаси жилла курса шунга мувофиқлашсагина ўз чиройини кўрсатади. Аниқ роман ифода йўсинига хос ва тафаккур тарзига дахлдор жиҳатларни илғамок эса ижод онларидаги руҳий изтиробни қалбан кечинишдек меҳнатталаб юмушдир.

Эндиликда миллий тафаккур ва эстетик қарашлардаги муҳим ўзгаришлар бадий ифодасини талқин қилишга ибтидоий қарашлар тамомила ярқсиз бўлиб қолди. Шунга қарамасдан, илмий-эстетик қарашлар полифонияси даврида ҳам “*ижтимоий мезонлар*”дан кўнгил узолмаган кишиларнинг айримлари бир қарашда ўта ҳозиржавоб мунаққиддай таассурот уйғотади. Аслида эса бу алдамчи таассуротдир. Бундай мунаққид бадий матннинг ўзидан келиб чиқиб, адабий ҳодисани бағрикенглик билан инкишоф этишга деярлик тайёр эмас.

Истиклолимиздан кейинги даврда ҳам адабий ҳодисанинг зохирий белгилари билан қаноатланувчи, асл моҳиятга етиб бора олмаган танқидчи ёши ва ҳозиржавоблигидан катъий назар, ўз фикрларининг навкирон эмаслиги билангина эмас, китобхонни чалғитиши билан ҳам ақидапарастдир. Зеро, бугун бадий матн “*адабий ўлжа*” ва танқидчи адабиётнинг ҳозиржавоб “*санитар*” эмас. Ақидапарастликнинг алақачон умри тугаган. Бирок у тафаккур янгиланмас экан, яшовчан бўлиб қолавераркан. Шуниси равшанки, адабий танқид ва адабий жараённинг чинакам алоқадорлиги асл моҳиятни англаш ва ўзлаштиришга асосланади.

Бизнингча, У.Ҳамдамнинг романнавис сифатидаги бадий-фалсафий концепцияси адибнинг ҳар иккала романини яхлит ҳолда олиб кузатиш орқали салмоқли қўламдорликда намоён бўлади. Бундай кузатув носир маънавий-эстетик идеалини ёрқинрок тушуниш имконини беради. Қолаёерса, “*Мувозанат*” романида миллат кишисининг бугунги ўйлари, интилиш -

⁸⁷ Йўлдошев Қ. Дастлабки доvon белгилари // Шарк юлдузи, 2001, № 1

изланишлари, рухий-маънавий изтироблари жонли образлар орқали тиник тасвирланган. Рухий сокинликка интилиб, дилдаги ишқни рўёбга чиқариш йўлларию усуллари тополмай, тасаввуф саҳросида эсанкираб қолиб, ўз максадига етолмаган Амир фожияси; ўзини толесиз сезиб, хаёлидаги ҳаётни реалликка кўчиришни тилаган, хиёнат изтиробларида ўртанган Заҳро; ижтимоий-маънавий жиҳатдан яққаланиб, рухий кийноқлар ичра ўртанаётган Саид; барча ҳаваслари рўёбга чикса-да, юраги хувиллаб қолган Миразим танҳолиги; башариятнинг ёруғ келажagini илм-маърифатдагина кўрадиган, моддий, манавий - рухий кутбларни уйғунлаштириш зарурлигини тушуниб етган Юсуф ва бошқа ўнлаб қаҳрамонлар китобхонлар дилидан жой олди. Бунинг сабаби инсон тафаккури ва руҳиятидаги зилзилалар ичра мувозанатга эҳтиёж сезиш изтиробини теран туйган қаҳрамонларнинг аниқ ҳолату вазиятлардаги кечинмалари шахснинг қайта шаклланиши концепциясига мувофиқ тарзда ифодасини топганлигидадир.

Хуш, “Мувозанат”дан келиб чиқадиган хулосанинг асоси нимада? Бизнингча бу ҳар бир инсоннинг ботиний оламида ёвузлик устидан эзгулик ғалаба қилиши лозим, - деган фикрдир. Адиб романда жамият аъзоларининг руҳиятини жамиятлар тақдирини тарихан ўрганиш орқали таҳлил этади. Курашадиган инсоннинг шаклланиш йўли ҳақидаги мулоҳазаларини бадиий ифодалайди.

“Исён ва итоат” эса илм ва амалнинг теран ихлос асосига қурилиши лозимлиги, Аллоҳ билан рухий мулоқотда бўлишдан келадиган кўнгилдаги фароғат, “Олий Низом”га итоат ҳақидаги фалсафий-психологик романдир. Бинобарин, романдаги мажозий маънодаги ҳақиқатларнинг асл моҳияти яхшилик ва эзгулик учун интилиш ва курашиш деб талқин қилиниши мумкин.

Адиб “Мувозанат” романида Қуръони Карим кўрсатмалари, саҳих ҳадислар, илми қол ва илми ҳол, Жалолиддин Румий ижоди, шунингдек, дунёвий фалсафага таянади. Улардаги фикрларни гоҳ қаҳрамонлар маънавий-рухий олами, гоҳ нутқи, гоҳида эса лирик-публицистик чекинишларда илгари суради. “Исён ва итоат”да эса Қуръони Карим сура ва оятлари, илоҳий мазмундаги ривоятлар роман воқелигидан мустақил тарзда, ёндош (параллел) ҳолда берилган. Аслида бу роман ҳам замондошларимиз қисматини ифода этади. Адиб инсон зотининг кучли ва ожиз жиҳатларини турли ракурсларда акс эттиради. Жумладан, қаҳрамонлар қисматини башариятнинг илк тарихи билан қиёсий таҳлил этишда романда илоҳий киритмалардан фойдаланиш ижобий натижалар берган. Улар Одам болаларига *тавба*, *англаш*, *ҳис этиш* йўлини ўтаб, ҳидоятга келиш тақдир эканлигини тасдиқлашга хизмат қилади. Шунингдек, ҳақ йўлидаги БАНДА ҳидоят қилиниши муқаррар эканлиги билан боғлиқ илоҳий-фалсафий фикрни кучайтиради.

Назаримизда, инсоният тарихи куйидаги уч даврдан иборат деб тушунишни инобатга олмасдан “Исён ва итоат” романининг мантиғини англаш мумкин эмас:

1. Илк яралишдаги хузур ҳаловат; 2. Эзгулик ва ёвузлик ёхуд жисм ва рух кураши; 3. Қиёматгача солиҳликка эришиш – инсондаги рухий моҳиятнинг илоҳий моҳият билан уйғунлашуви.

Асарда адиб рухнинг абадийлиги ҳақидаги таълимотга асосланиб, ҳар бир инсон ўз тақдири учун ботиний курашда зулматга чорловчи майллар билан аёвсиз ва фаол курашиши, ички исёнини жиловлай олиши керак, – демоқчи бўлади. Шу мақсадда инсоннинг ўтмиши, бугуни ва келажаги, оламнинг тақдири ҳақида қизғин ва ҳаяжонли фикрларни ифода этади. Роман бадий концепцияси моҳиятини реал тарихий ҳодисалар ва тарихий шахслар (Эзоп, Галилио Галилей каби) фаолияти билан қиёслаш ижтимоий эрк йўлидаги интилишлар ёхуд маҳдуд қарашлар билан муроса қилишнинг ўзига хос йўли билан айнанлаштириш романдаги исённинг ҳам итоатнинг ҳам белги-аломатларини етарлича илғамасликдир.

Бадий ҳақиқат реал ҳаётдан қиёслар қидириш орқали эмас, бадий матнга таянган ҳолда адиб концепциясига яқинлашиш орқали ойдинлашади. Адиб эстетик идеали эса мазкур романда ижтимоий эмас, балки маънавий-рухий моҳият касб этади. Аждодларимиз зулмат ва ёвузликни моддий олам, нур ва эзгуликни маънавий олам билан уйғун тарзда тушунишган. Улар азалий мувозанатнинг бузилишига нур ва зулматнинг қўшиливи сабаб деб ҳисоблашган. Бинобарин, мифопозтик тафаккур нечоғлик шахслашмасин, моҳият ўзгармайди. Бу ҳол Шарк адабиётида янада ёрқинроқ намоён бўлади.

Демак, *“Исён ва итоат”* романининг қаҳрамонлари шунчаки ғоянинг жарчилари эмас, балки тирик одамлардир. Шарк одами бутун коинот ва ўзининг мавжудлиги сабабини излаганида моҳият сифатида Аллоҳни таниган. Шу боис бўлса керакки, унинг фаоллиги кўпроқ ботинга кўчган. У ҳамдам асл моҳият сифатида ўз-ўзини фаол англовчи инсоннинг ўз ибтидосига интилишини тушунади. Шу боис ҳам уни мутлақ ғоянинг ривожланиш ҳолати сифатида олиб қарайди. Аллоҳни таниш *“мен”*нинг олабий рух иродасига ҳиссий итоатидир. Айнан шу нуктада и с ё н н и н г х у д у д и т у г а б , и т о а т н и н г с а р х а д и бошланади.

Романдаги исён ва итоатнинг ҳад-худуди анча кенг. Агар биз инсонлик қисмати: ўзининг абадий маконига қайтиш учун рух эркинлигига эришмоқ, чинакам бахт-саодатни тақдирга ризоликда кўрмоқдир, – деб ҳисобласаккина бу нарса аён бўлади. Бинобарин, роман воқеалари ўзагини кўнгилдаги ўзликни англаш, тушунишдан келадиган Яратганга тобелик итоати ташкил этади. Демак, роман фақат моддий оламда яшашнинг маъноси ҳақидагина эмас, балки рухий ҳаётнинг мазмуни, туғилиш ва ўлишнинг маъноси ҳақида битилганлиги ойдинлашади. Зеро, БАНДА нинг тарихи ҳамisha ижтимоийлик билан боғлиқ эмас. Инсон мудом ички рухий ҳолатларда иккиланувчандир. Айнан шу иккиланиш жараёнида бир қарашда фаол куч бўлган ОДАМ нинг хатти-ҳаракатларида муайян чегараларни эътироф этмаслик кузатилади. Тийнатидаги билиш истаги тобора кучайиб, заруриятга айланади. Моддий олам мантигига мослашмаслик руҳда ИСЁН нинг пайдо бўлиш чдир. Албатта, мазкур исён жараёнида кўзланган мақсад турлича

бўлши мумкин. Гап шундаки, мақсадга мувофиқ тарзда моҳиятни англаш ҳам турлича кечади.

Мазкур романга жанрнинг бир қадар ўзгачарок талабларидан ёндошиш талаб этилади. Ундаги эпосга хос кўламдорликни асар сюжетидангина эмас, балки композициясидан ҳам излаш керак. Романнинг сюжет чизиклари муаллиф концепциясида узвий пайвандланади. Образларнинг ҳаёт йўли ва тақдирини муаллиф фалсафасининг у ёки бу қиррасини ўзаро психологик боғлиқлиги жиҳатидан фикран туташтиради. Бу ўринда ҳам ўхшашлик, ҳам кетма-кетлик ассоциацияси амал қилади. Натижада, ўзаро уйкаш тақдирлар мангикан бирлашади. Муаллиф роман қаҳрамонларига *“эврилган”* ҳолда улар руҳиятига кириб, асар тўқимасида ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам романда қўлланган параллелизм усули китобхонни қаҳрамонлар руҳий оламига олиб кира олади.

Демак, илоҳий таъкидлар баёни шунчаки иловалар эмас. Балки улкан ибрат сифатида қабул қилинувчи, етакчи фикрни тасдиқловчи, эстетик таъсирчанликни оширувчи моҳиятга эга. Илоҳий таъкидлар қаҳрамонлар кўнглидаги иштибоҳдан туғилмиш исёндан халос бўлишлик, идрок ва зехнни қувватлантириш – басират кўзини очишда муҳим роль ўйнайди. Чунки, БАНИ ОДАМ қисматининг ўзи исённинг беҳудалигини кўрсатади. Бинобарин, романда зиддиятли ўй-фикрлар таралдуди ва ироданинг тўхтама ҳақида сўз боради. Абу Ҳомид Ғаззолийнинг ёзишича: *“Ботиндаги нурнинг торлаши учун озгина баён кифоя”*⁸⁸ экан.

*“Исён ва итоат”*нинг ҳар бир қаҳрамони ўз қалбини англаш экан, ёмон феълларидан афсус, надомат чекади. Тавбага келган қаҳрамонларнинг қалби эрийди. Ҳаёт тарзи, ички ҳиссиёти, гуноҳни англаши, улуғлик қудрати бир-бирига ўхшамаган қаҳрамонларнинг имон қуввати жиҳатидан мақоми ҳам турличадир.

Романдаги етакчи персонажлардан бири Комил табибнинг самимияти, мулоҳазакорлиги, адолати ўзи умид боғлаган исломий эътиқод билан боғлиқ. У Акбар, Искандар, Нигина каби образларни келажакка ишонч билан қарашга ўргатади, умидлантиради. Руҳ қаноат топиб, кўнглига тасалли бериш имконини ҳар ким мустақил тарзда интилиб англаши лозим деб билиб, шоғирдларини ҳам шунга йўналтиради. Озурда кўнгли, ранжида бўлган руҳияти кўнглига Аллоҳ ишки тушгач, изтиробдан холи бўлади. Табиб дунёнинг турли буржларида нафс илинжида турфа эврилишлар содир бўлганлигини кўрганида инсониятнинг руҳий-маънавий илдизига заҳа етишини ўйлаб чуқур изтиробга тушади. Умр шомиди ҳам жамики одамзод гунсхларининг авф этилишини сўраб, кўнгли хотиржамлиги билан саждага бош қўйган ҳолда осонгина жон таслим қилади.

Романдаги Акбарнинг ҳаёт интизоми бузилган. Бунга унинг фитратидаги ОДДИЙ БИР ОДАМ га хос устунликка қасд қилиш, жинсий майлларини кондириш, ғазаб ва нафратини жиловлай олмаслик сифатларидан келиб чиқувчи гуноҳи кабиралар сабаб. Жисмоний қудратига

⁸⁸ Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. Т., “Мавароуннаҳр”, 2003.

ишонган, жасур ва мард Акбар ўз гурури, кадр-қиммати. Иззат-нафсининг ҳукмига кулок тутади. Бу нарса қахрамон қалбининг нозиклигидан ҳам келиб чиқади. Иззат-нафсининг поймол этилмаслиги йулида ўлимга ҳам тик бориши довжурлик, жасурлик каби миллий гурури баланд, мағрур йигитнинг ички туйғулари билан боғлиқ.

Бозор одами табиатида ички эврилишларнинг кучайганлиги мохиятан Челябинск шаҳридаги жиноий тўдалар билан дўлвар йигитнинг тўқнашувини келтириб чиқаради. Аниқ вазиятнинг зарурий ва тасодифий жиҳатлари ўзаро тутшиб, ташки муҳит факторлари бу ҳодисани келтириб чиқариши китобхон тасавурида англашилади. Асарда муаллиф кўзлаган мақсадга кўра воқеанинг батафсил баёни эмас, балки ҳодисанинг финалида Акбарнинг ўзини қандай тутишига аҳамият қаратилади. Шу орқали йигитнинг мардлик гурури очилади. Акбарнинг қутилмаган бойликка эга бўлиши тўдабошининг ундаги сифатларни эътироф этиши, маълум маънода ҳавас қилиши билан боғлиқ. Айни чоқда тўдабошининг кибрланиб, такаббурлик билан Акбарга ўзининг мард ва тантилигини тан олдиришга, номард эмаслигини исботлашга бўлган ички истагидан ҳам келиб чиқади.

Акбар ва Диана муносабатларида тўқликка шўхликни эмас, эҳтимол икки ёлғиз кўнгилнинг руҳий талпинишларини кузатиш керакка ўхшайди. Л.Толстойнинг *“Тирилиш”*, Чўлпоннинг *“Кеча ва кундуз”* романларидаги Диана типидagi аёлларнинг маънавий-руҳий тўқнашларини тушуниш, англашга интилиш китобхонга малол келмайди-ку! Қолаверса, йигирма йил тинимсиз ўз-ўзи билан курашган, аёвсиз курашда кўнгил истакларидан-да одамийлик бурчини юксак санаган Акбарни дабдурустдан садоқатсиз ва хиёнаткор деб бўлармикин?!

Акбарнинг шаҳарни тарк этиши етарлича маънавий-руҳий асосларига эга. Қахрамон қалбида узоқ давом этган руҳий кураш – исённинг якуни топиши содир бўлиш эҳтимоли азалдан мавжуд бўлган воқеани туйқус рўёбга чиқаради. Акбарнинг оилага қайтиши ҳам характерлар мантигидан келиб чиқади. Ҳодисанинг содир бўлиши эҳтимоли азалдан мавжудлигини ҳаммадан ҳам кучли ҳис этган Диананинг бутун умр юрак ҳовучлаб яшаши бежиз эмас. Эҳтимоллик мантиги объектив қонуният асосида буй кўрсатади.

Турсунбой ўз фароғатини деярлик унутган, аниқроғи, бу ЖАЙДАРИ ОДАМ шахсий бахт-саодатни оиласидан ажратиб тушуна олмайди. Муҳитга кўниқувчанлик унинг табиатидагина эмас, яшаш тарзида ҳам намоён. *“... Ҳаёт ўйин-қулгудан иборат эмас-ку! Меҳнат қилиш керак, меҳнат! Фақат ишлаган одамгина баҳра топади...”* (Роман. 55 б.), - деб билаган жафокаш инсон – Жонталаш ҳам ўз-ўзига ўртагувчи саволларни беради: *“Нега мен шунчақаман? Нега ҳамма одамлар чатори керак бўлганда ишни қўйиб, туймаърақаларга бэрмайман, боролмайман?...”* (Роман. 54 б.)

Ҳа, бизнинг адабиётимизнинг қахрамони ана шундай ўйчил фикрловчи кишига айланмоқда. Миллат кишининг тафаккури уйғонмоқда. Турсунбой қалбидаги *“терговчи”* дан ҳали *“оқловчи”* устун. Вазиятнинг бунақа тус олишини ҳаёлига ҳам келтирмаган, афсусли ўйлар, иложсизлик ва хиёлатнинг зўридан бир нафас ўзини йўқотиб қўйган бўлса-да. Эртасигаёқ

барча кунгилсизликларни унутиб, хаёли яна ҳар кунгидек ўз ниши, ўз ташвиши билан банд булиши шундай дейишга асос беради.

Демак, Турсунбойда акасига нисбатан беҳурматлик қилиш белгилари учрамайди. Уни тўйхонадан ҳайдаган аканинг наздидагина Турсунбойнинг ҳаракати шундай таассурот уйғотади. Бироқ акасида бағрикенглик, валломатликнинг етишмаслиги Турсунбойни “*нодон*”ликда айбоситишга олиб келади. Бир жиҳатдан ака ҳам ҳақ. У ёлғиз жигарининг яхши кунларда ёнида булишини, эл-юртга аралашини тилайди. Бироқ унинг қойишларида худбинона белгилар ҳам йўқ эмас. Турсунбойнинг “*иш одами*” бўлиб қолиши бугун содир бўлаётгани йўқ-ку. Бинобарин, укасини бекадр қилиб, нафсоғиятига тегишга шахсий майллар кўпроқ сабаб бўлмоқда. Турсунбойнинг узрхоҳлик билан акасининг ҳузурига бориши қаҳрамоннинг тўлиғича эътиқод одами эканлигини кўрсатади. Зеро, у ёруғ оламдан пок виждон билан хотиржам кетишни имонга мувофиқ амал деб билади.

Бутун умри давомида жони турмушнинг икир-чикирлари орасида талошда бўлган Турсунбой ҳаёт ва тириклик шу деб билгани ҳолда “*жони талаш*” бўлганлигини билмайди. Ўз табиати етотида, билганидан қолмай яшайди. Машаққатли ҳаётдан нолимайди. Бедаво дардга чалинганида эса ўз ҳаётини таҳлил ва тафтиш этиб, қирчиллама ёшида завоқ топаётган жонига эмас, кичик ўғлига атаб қураётган иморатнинг ярим йўлда қолиб кетаётганига ўқинган Жонталаш чинакам ўзбек характеридир. У сўнги дамларда жилла қурса акасининг гина-қудрат чангалидан қутилиши, дили оғриб қолмаслигини астойдил истайди. Унга жигарбандининг ўрни роса билинётган бўлса-да, анча вақт ўртага одам қўйиб ораларидаги гапни элга ошқор этишни ҳам, ўз ҳамиятини енгилани ҳам уддалай олмайди. Ниҳоят Турсунбой ўз ғурурини енга олади. Азоблардан ҳалос бўлиб, осойиш топади. Тасалли илинжида изтироб чекаётган руҳи қаноат сезади. Инсон ибтидоси ва интиҳоси Турсунбойнинг дунёсига сиғди. Бутун ҳаёти давомида бирлаштира олмаган нуқталарни умри интиҳосидагина уйғунлаштира олди, - дейишимиз мумкин.

Романнинг барча қаҳрамонлари каби Лариса хола ҳам умрининг сўнги кунларида ўз-ўзини, ҳаётнинг маъносини ёлғизлик ва қаровсизлиги туфайли англаб етади. Қисмат юқини ортиқ тортолмай қолган бу кампир қалбида гунсхлар юқидан қутилиш, бой берилган фурсат учун тавба қилиб, имон руҳини безарар боқий охирагга етказиш истаги туғилади. Ўтмиш хатолари қийноғидан ўсиб чиққан надомат туйғуси унда ўз-ўзидан нафрат, қасд олиш ҳолатини келтириб чиқаради. Гуноҳга ботган вужудини ўлимга маҳкум деб билиши шундан. Қазоб Маҳкамнинг болаларини, Диана ва Акбарни ҳам унутмаган олижаноб кампир кўнглида гина-қудратдан асар ҳам қолмаган эди. Гуноҳнинг каффорати пушаймонликдир, - деган ақидага таянсақ, тавбага келган Лариса холани ҳам қалби ҳалим бандалар қаторига қўшамиз.

Бироқ бу жайдари аёлнинг маънавий-руҳий даражасини профессор С.Содиқовнинг Навоий тақдирига қиёслаши дуруст эмас. Азбаройи Аллоҳга бўлган муҳаббатининг мукамаллигига даҳл қилмаслик, Яратган билан руҳий уйғунликни таъминлашга бир умр интилган Низомиддин

мартабасидаги МУТАСАВВУФ ШОИР ва ШАЙХ нинг улуғ даражоти ўз вақтида оила куриб, фарзанд кўрмаган ҳар қандай жайдари одам мақомидан юксакдир. Бинобарин, муқаддас китобларда айтилганидай, одамзотнинг руҳ ҳаёти ҳақидаги илми ниҳоятда қамдир.⁸⁹

2.6. КЎНГИЛ МУЛКИ

Яқинда “Шарк” НМАК Бош таҳририяти Саломат Вафо қаламига мансуб “*Тилсим салтанати*”⁹⁰ номли китобини чоп этди. Китобдан шу номдаги роман билан биргаликда адибанинг ҳар хил мавзудаги ўн олти ҳикояси, шунингдек, профессор Қ.Йулдошевнинг “*Умиднинг улғайиши*” номли сўнгсўзи ўрин олган. Асосан ҳикоянавис сифатидаги тийран ва безовта нигоҳи, инсон кўнглининг поэтик товланишларини кўнчаклик билан илғашию ифодалаш маҳорати бир вақтлар истикболига умид уйғотган Саломат Вафонинг ўзбек аёллари орасида биринчилардан бўлиб роман яратиши умиднинг улғайишига далолатдир, дейилади сўнг сўзда.

Олим С.Вафонинг насрдаги қатор муваффақиятлари: ифода ва услуб самимийлиги, ҳолатлар ишончилиги, қахрамонлар тимсоли таъсирчанлиги, тилдаги ўзига хослик сингари ютуқларини эътироф этади. Шунингдек, романнинг айрим ўринларида англиши мушкул бўлган, бадииятга хизмат қилмайдиган пардасиз натуралистик тасвирлар, яланғоч ифодалар, ишрат саҳналари учраши ортикчалигини ҳам ўринли танқид қилади. Умуман, асар “*чин маънодаги роман*” сифатида баҳоланиб, китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади⁹¹.

“*Ўзбекистон адабиёти ва санъати*” газетасининг “*Доимий ҳамроҳ*” рукни остида таҳририят томонидан тайёрланган қисқача ахборатда С.Вафонинг янги асари ҳақида билдириш берилди⁹². Китобнинг адади, мундарижаси, образлари ҳақида мухтасар маълумот берувчи лўнда бу маълумотни асар нашридан кейин вақтли матбуот саҳифасида пайдо бўлган дастлабки тақриз дейишимиз мумкин. Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмасдан ҳозиржавоб мунаққид профессор С.Содиқовнинг “*Самиранда исёни*”⁹³ номли мақоласи чоп этилди. Мақолада олим асосий эътиборни “*Тилсим салтанати*” романига қаратади.

Бизнингча, С.Вафонинг ҳикоячиликдаги тажриба ва изланишлари роман яратиш учун муайян замин вазифасини ўтаган. Зеро, ҳаёт ҳодисалари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини кўнгил туйғуларига йўгириб, кечинмаларга бурқаб беришда адиба ҳикоячилигида тўпланган тажрибаларни четлаб ўтиб, “*Тилсим салтанати*” ҳақида фикрлаш, тайинли мулоҳазалар билдириш мушкул.

⁸⁹ Қуръони Карим. Ўзбекча изохли таржима. Таржима ва изохлар муаллифи Алоуддин Мансур. Т. “ШАРК” НМК, 1992.

⁹⁰ Саломат Вафо. *Тилсим салтанати*. Т.: “Шарк” НМАК Бош таҳририяти. 2004.

⁹¹ Йулдошев Қ. Умиднинг улғайиши // С.Вафо. *Тилсим салтанати*. Т.: 2004, 314 – 318 б.

⁹² Доимий ҳамроҳ // ЎзАС. 2004, 20 – август.

⁹³ Содиқов С. *Самиранда исёни* // ЎзАС 2004, 3 – сентябр.

“Тилсим салтанти” романида эпик планда тасвирланган қаҳрамонларга хос кўплаб белгиларнинг штрихлари Саломатнинг ҳикояларида мавжуд.

“Қора бева” ҳикоясидаги беканинг кибрли ва улуғвор нигоҳи малика Фалестриянинг чизгилари бўлиши мумкин. “Улим кўргони”даги жангда шахид кетган суворий аёллар мағрурлиги, садоқати, сабр-бардоши ҳақидаги сатрлар шунчаки қаламга олинмаган. “Бутан тоғи”даги маликанинг тахтда виқор билан арз сўраши, атрофида суворий қирқ қизлар мавжудлигию кўраларида арлонлар хуриб турганлиги билан боғлиқ ривоят роман сюжетига асос бўлган. Арзанда кизининг касалга чалиниши билан дарров жонига жонлик атаб, бало-қазоларни ҳайдашга уринган онаизор (“Фаришта”) образига хос белги-хусусиятлар романдаги инжиқ табиатли кўргонлар онаси характериға кўчган. “Элат” мозаикасининг “Пирим бува” бўлимидаги беданинг бошни айлантирар даражадаги иси, от билан тиллашувчи одамға хос сифатлар романда пейзаж манзараларини ишончли қизиш, характерлар руҳиятини очишда кўл келган.

Айниқса, “Унитилган аёл” ҳикоясидаги ғам-гуссали рух Йўлсултоннинг ғариб қисмати, алам-изтироблари, тақдир етовида кўнгил истаги учун қурбон бўлиш фожиаларини ёритишда яқиндан ёрдам берган. Онанинг бурдаланган танасида қолиб кетган норасиданинг тим қора сочли бош чаноғи билан боғлиқ тасвирлар, қурбон бўлган вужуд парчаси ҳақидаги ҳикояда акс этмиш руҳий жараёнлардан ўсиб чиққанлиги шубҳасиз.

Дарҳақиқат, қаҳрамоннинг ўз-ўзини англамок учун синов манзилларини босиб ўтиши, тасвирда параллелликка интилиш, ифодада рамзийликка алоҳида эътибор бериш сингари жиҳатларда С.Вафо кичик насри эпик кўламдорликка ўтишда ўзига хос кўприк вазифасини ўтаганлиги кузатилади.

Албатта, адиба ҳикояларининг аксарияти аёл руҳий кечинмалари, кўнгил жилваларига эътибор кучлилиги, қалбида бир дунё орзу-тилқалари, интилиш-ниятлари бўлган ҳар бири ўзига хос қаҳрамонлар тасвирланганлиги жиҳатидан муштараклик ҳамда алоҳидалик касб этади. У ўзига хос характерларнинг инсоний фожиасини кўрсатишға кўпроқ аҳамият қаратади. Айтиш мумкинки, ҳаётгийлик, жонли лавҳалардаги тирик одамлар ҳаётининг хаёл, туш, хотира қоришиқлигида геран рамзийлик билан ҳазин оҳангларда чизилиши, оддий ва жўн туюлган воқеалардан улкан мазмун топиши адибанинг йирик эпик манзаралар тасвириға ўтишиға йўл очган.

Демак, Саломат бадий ният салмокдорлиги, воқелик моҳиятиға чуқур кириб боришда қаламини чарқлади. У инсон қадри азалий қадриятлар, одамлараро муносабат каби масалаларни турмуш зарбаларига дучор бўлган тақдирлар кўнгилдан излайди. Мавжуд муносабатларнинг ғайриинсоний пардасини кўтаришда шафқатсиз реализмға риоя қилади. Шу маънода “Тилсим салтанти”ни аёлнинг даҳисиз салтанати – кўнгил мулки ҳақидаги роман дейиш мумкин.

Санжар Содиқов мақоласида мазкур романға асос бўлган реал тарихий воқеалар билан унинг бадий тасвири ўртасидаги генетик алоқадорликни аниқлашға уринади. Олим кўпинча сабаб ва натижа мантисиға таянади. А

Ҳодисаларнинг сабаби ва романда қўлланишидан кўзланган максадга алоҳида эътибор беради. У воқелик романга хос бадиий талқиннинг вужудга келиши ва яхлит сюжет чизиғи яратишини таъминлаган омилларни аниқлашга ҳаракат қилади. Самиранда характери шаклланган шароит ва унинг ирода йўналишини белгилловчи етакчи хусусиятларни тўғри белгилайди. Ўрни билан мунаққид “*Тилсиз салтанати*”ни рус ёзувчиси М.Шевердиннинг “*Санжар ботир*” романи билан воқеалар тасвири, тарихий манбалардан фойдаланиш жиҳатидан қиёслайди. Уни воқеаларнинг тарихий китобларга мувофиқлиги, бадиий тимсоллар тилига кўчган қадимият белгиларининг китобхонни қизиқтиришлиги, муаллиф ҳаёлотининг мантиқ асосида далилланганлиги, саргузаштларнинг асосланганлиги кўпроқ жалб этади. Романнинг давримиз ҳаётига ҳамоханлиги ва долзарблигини ҳам ўтмиш манзараларининг мантиқий далилланганлиги, сюжет ечимининг ишонарли тарзда етарли асосланганлигида кўради.

Олим романда бир қадар эриш туқулувчи ўринлар, курук таъкидлар ҳам мавжудлиги, асарнинг тугалланмагандай таассурат қолдириши каби эътирозларини ҳам баён этади. Окбош Ёлқут ҳақида сўз кетган ўринларда мунаққид ҳодисаларнинг қахрамон руҳиятига таъсири, руҳий олам манзараларига диққат қаратади. Бизнингча, мақолада айнан шу жиҳатни кучайтириш лозимдай туюлади. Чунки роман дунёни муаллифнинг ўз хоҳишига мувофиқ талқин қилувчи жанр – “*субъектив эпос*”⁹⁴ (И.В.Гёте). Унда нафақат воқелик балки ҳис-туйғулар ҳам акс этади. Унда эпик масофа ҳамиша ҳам сакланмайди. Замонавий координатларни тубдан ўзгартириш имконияти кенг⁹⁵ (М.Бахтин). Ягона поэтик канонлари мавжуд бўлмаган мазкур жанрда ҳамиша ҳам воқеалар мантиқан яқунланавермайди⁹⁶ (В.Кожинов)

Қолаверса, талқин йўллариининг тобора янгиланиб бораётганлиги, муаллиф баёни, ифода восита ва усулларига бўлган муносабат ўзгарганлигини ҳам назардан кочирмаслигимиз лозим. Тўғри, тарихий шахсларни бир вужуд сифатида давр ҳодисалари олаmidан ажратиб бўлмайди. Бирок тарих ҳодисалари бағридаги ажодларимизнинг барча хатти-ҳаракатлари қатъий сабабий боғланишга эга, деб ўйлаш ҳам тўғри эмас. Албатта, тафаккур жараёнида фикр-мулоҳазаларнинг мантиқий жиҳатдан асослаб берилиши фикрлар тизмасида ички боғланиш мавжудлигини кўрсатади.

Адибаниннг бадиий фантазиясида яралган роман воқеалари объектив реалликда кечмайди. Шу боисдан уларга “*ҳаётда булиши мумкин*”лиги нуқтаи назаридан ҳам, тарихий ҳақиқатга мувофиқлиги жиҳатидан ҳам ёндошиб бўлмайди. Аксинча, эстетик оламнинг реал борликда яратилишига имконсизлиги ва ижтимоий-эстетик идеалга мослиги⁹⁷ (Б.И.Саримсоков) муҳим аҳамиятга моликдир. Инсоннинг табиий тафаккури, туйғу-

⁹⁴ Гёте И.В. Собр. Соч. В десяти томах. Т.: 10. М.: 1980. С. 424

⁹⁵ Бахтин М. Эпос и роман // Литературно-критические статьи. М.: 1986

⁹⁶ Кожинов В. Роман – эпос нового времени // Теория литературы. М.: 1964

⁹⁷ Саримсоков Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Т.: 2004. 90 б.

кечинмаларида ҳам муайян изчиллик мавжуд. Шарқ одами ҳамиша олий ахлоқий талабларга риоя қилишга интиқланган. Оламда содиқ бўлаётган жараёнларнинг характерини англаш йўлида ақлан зиддиятлар ичида иккиланган. Ҳар қанча антиномияли бўлмасин у эътиқодида собит бўлган. Демокримизки, ижодкорнинг ҳодисалар оламини ўзича англаши, ҳис этиши билан боғлиқ мураккаб жараёнларни сабабнинг объектив характери ҳақидаги тезис билан изохлаш мумкин эмас.

Нахотки, ажодларимиз ҳеч бўлмаса зоҳиран иккиланмаган, ҳатти-ҳаракатларида ҳам кўнгил тилаги бўйича эркин бўлмаган бўлишса. Ахир ҳар бир одам боласи ғайри ҳиссий оламнинг вакили ўлароқ жумбоқ эмасми? Бизнингча, бадиий асарда тасвирланган эстетик ҳодисанинг ҳаётда мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги нафосат завқини туймоқ учун муҳим эмасдир. Zero, қалам аҳли ҳамиша ҳам ақлнинг назоратига бўйсуниб яшамайди. Бинобарин, бадиий-эстетик ҳодисани объектга мувофиқлиги жиҳатидан асослаб бўлмайди. Бу ўринда гап бадиий ҳақиқат бағридаги фикрларнинг ички мувофиқлиги, ҳодисаларнинг қаҳрамонлар руҳиятига таъсири хусусида бўлиши мумкин.

Ҳар бир ижодкорнинг борлиги эркин вужуд сифатида барқарор, Аллоҳни таниши индивидуал кечганидек, талқини ҳам ўзига ҳос. Унинг имон-иродаси, эътиқод-маслагига ҳамоҳангдир. Ахлоқий масалаларни бадиий талқин қилишда воқелик бевосита (мувоқабат тарзида) пайқаладики, мазкур жараённинг психологик жиҳатлари бизда нисбатан кам ўрганилган. Шунга айтиш мумкинки, уни ҳамиша ҳам мантикий тушунчаларда ифодалаб бўлмайди.

Саломат Вафо *“Тўқсон салтанти”* романини ёзишда тарихий-этнографик манбалар билан яқиндан танишган. Машҳур тарихчи Геродот изоҳлари, Я.Илёсовнинг *“Сўғдиёна”* асаридаги маълумотлар, шунингдек, *“Аёллар ҳақида афсоналар ва мифлар”* типидagi китоблар, Ф.Сулаймонованинг *“Шарқ ва Фарб”* асари муаллифнинг ҳақли эътирофича, ана шулар жумласидандир.

Марказий Осиё халқлари эпоси, дунё халқларининг тарихий манбалари гувоҳлик беришича, шавкатли аёл тимсоли тарихимиз ва адабиётимиз учун тамомила бегона эмас. Агар биз *“Алпомиш”*даги Барчин, Қалдирғоч; *“Ойсулув”*даги Ойсулув; *“Қирқ қиз”*даги Гулойим, Олтиной, Сарвиноз; *“Қоблан”*даги Куртка; *“Шаҳриёр”*даги Анжим; *“Маспоишо”*даги Ойпарча каби ботиқ ва курашчан аёллар, Тумарис, Зарина каби ҳукмдорлар образларини эсласак, фикримизнинг тўғрилиги ойдинлашади.

Ўзбек романчилигида амазунлар шавкати, ҳаёт тарзи ҳақидаги айрим қайдлар М.Қориевнинг *“Сўғд ўғлони”*⁹⁸ романида Самарис ва Нобия образларида тавсифий-эпизодик тарздагина учраб эди. *“Тўқсон салтанти”* романида эрампдан олдинги IV – III асрларда яшаган жасур амазонкалар ҳаёти, маънавий-руҳий дунёси ҳақида сўз боради. Адиба тарих китобларида битилгандай, амазонлар шавкати ҳақида ёзмайди. Балки асрлар шамоли

⁹⁸ Қориев М. Сўғд ўғлони. Т.: Фан, 1994 (Романининг *“От уериси изидан”* фаслига қаранг 30-38 бетлар)

тақдирини ўзгартирган, амазонлик ойналари барҳам топиб, заволга учраётган таназзул даври ҳақида сўз юритади. С.Вафонинг ростгўйлиги ва самимияти романда яққол кўзга ташланади. У *“Менинг ғамларимга шерик азиз дўстим”* (56 б.) - дея мурожаат қилади китобхонга. Баъзан эса: *“Самирандининг бу ҳолатини тасвирлашга оғизлик этармикан қаламим деб қўрқаман ...”* (88 б.) - дея ифода топа олмай хайратда қолганлигига иқроқ бўлади. Бундай ўринлар беихтиёр Абдулла Қодирийнинг *“қаламим оғиздир”* қабилдаги эътирофларини эсга туширади. Саломат Вафо шу тарика бизни ўз туйғу-кечинмалари, кайфият-ҳолати оламига олиб киради.

“Тилсим салтанти” романи сюжетини ташкил этувчи марказий қахрамонлар ёхуд композицияни кўтариб турган устунлар иккита. Булар Самиранда Йилдирим ва малика Фалестриялардир. Романда тасвирланган бошқа ўнлаб қахрамонлар ҳам характер сифатида нисбатан мустақил кимматга эга бўлсалар-да, шу икки қахрамон теварагида айланади. Уларни тўлдириб, муайян жиҳатларини очишга хизмат қилади. Бирок роман қахрамонлари дафъатан икки кўтбга ажралиб қолмайдилар.

Мархум малика Ойқут Илтунга қабиланинг қадимий удумларига қатъий риоя этган. У ўзининг адолатли ҳукмдорлиги билан одамлар қалбида, атроф-мамлакат ҳукмдорларида эзгу таассуротлар қолдирган. Собиқ малика ҳаётлик чоғида қизи Самирандага: *“Сен қуёш чиқаетганини, кўк ёришаётганини, олам ўйғонаётганини аввал юрагингда, вужудингда ҳис эт, англа”*, - деб уқтиради. Хужумкор арлонларни тарбиялашни-да ўргатади. Қизини Фалестрияга кўрсатар экан: *“Бу сенинг қиёматли боваринг”*, - деб таъкидлайди (125 б.).

Ойқут Илтунга руҳан нозик сезимларга ошно, сиёсатда доно, жангда мохир бўлган. Буни биз қўрғонлар онаси ва Хоразм ҳукмдори Фарасмонларнинг она иззати учун Самирандага бўлган меҳрибончиликлари мисолида кўришимиз мумкин: *“Малика Ойқут иззати учун ҳеч қачон савромат ерига от суриб бормадим. У ўлган йили пешкаш ҳам олмасим”*, - деган Фарасмоннинг мархумага бўлган эътироми Самиранда қалбини тўлкинлантириб юбориши, унинг онасини қўмсаган боладай қўнгли бўзилиб, кўзига ёш олиши бежиз эмас. Онаизорнинг шон-шухрати Самирандани доим химоя қилар экан, қахрамон ҳар гал бу чархи дунёда ёлғиз эмаслигини ҳис этади. Қизига турфа меҳрибончиликлар кўрсатилаётгани Ойқут Илтунга ҳаётидаги эзгу амалларнинг муқаррар ҳосиласи эди.

Роман воқеалари кечаётган замонда тахт тепасига келган Фалестрия қонуний малика эмас. У аслзода хонимнинг қизи бўлмай, дарё сртидан келтирилган қулдан туғилган. Романда унинг қандай қилиб тахтни эгаллаши тасвирланмайди. Маликанинг аксарият пинҳона ишлари қабил бу сири ҳам кўпчиликка аён эмас. Тахмин қилиш мумкинки, Ойқут Илтунга ишончига қирган маккора аёл қинғир йўллар билан тахтни эгаллаган. Бу борада унга Окбош Ёлқут сингари садоқатли ҳомийлари яқиндан ёрдам берган. Бу ҳолат характерлар мантиғи таҳлилидангина келиб чиқиши мумкин бўлгани ҳолда романда мавҳумлигича қолган. Чунки муаллиф қабиланинг бутун тарихини хронологик тарзда ёритиш мақсадини кўзламайди.

Адиба савроматлар қабиласининг ота-боболари (романда кўпроқ оналар ва бувилар диққатда туради. И.Ё.) нега амазонликни урф-одат даражасига кўтардилар? Ўз максалларини амалга оширишда қатъий чегаралар: ўнг кўкракни қуйдирмасдан жангга кирмаслик. Уч нафар ёв эркагини ўлдирмасдан эрга тегиб, уй-рўзгор қилмаслик қонунларини барқарор этдилар? – деган саволларга жавоб излайди. Саломат бу аёлларнинг жангарилигидаги шаън-шавкат фақат зохирий ҳол деб билади. Улардаги юртпарварлик, мағрурлик, курашчанликнинг теран эътиқодий асослари мавжудлигини инкор этмаган ҳолда, жангчи аёлларни ҳам она тукқан, уларда ҳам барча аёл зотига хос хусусиятлар мужассам деган концепцияни қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Амазонлик ойинларида инсоннинг кўнгили майлига, хохишига қарши қаратилган ёввойиликни кўради. Аёлнинг орзу-интилишлари, юрак талпинишлари, имон-эътиқодини зўрлик ва ситам билан поймол этишни шу жинснинг вакили улароқ теран ҳис этади, улкан зулм сифатида ифодалайди.

Романда худбинлик, гараз, риё, ёвузлик, шухратпарастлик ва кибр билан эзгулик, дўстлик, биродарлик, аҳиллик, меҳр-шафқат, муҳаббат, садоқат туйғулари ўртасидаги аёвсиз кураш қаламга олинган. Асарнинг хотимаси Шарқ адабиёти анъанасига мувофиқ разолатнинг маҳв этилиши эзгулик ғалабаси билан якун топади.

Самиранда табиатида онасидан мерос хислатлар бисёр. У табиат уйғонмасдан туриб, салқин ҳаводан нафас олишни, тонгни кўришни, даладашга соғинч билан боқиб, кизариб келаётган уфқни томоша қилишни хуш кўради. Нафис туйғуларга ошно бўлган бу кизда буйсунмаслик ва мағрурлик, адолатни барқарор этмоқ учун фаол курашчанлик хусусиятлари мужассам. Қабилдаги парокандаликни ўнглашни кўнгили тилакларидан-да устун сановчи, мард ва жасур аёл бўлган Самиранда ўз ҳаётини савроматлар еридан ташқарида ҳис эта олмайди. Хоразм хукмдорининг ўғли шахзода Бейбарсбек тилаганида ҳам, юртдан кетишни ҳиёнат деб билади. Чорасиз қолган душман лашкарига хужум қилишни адолатсизлик санайди. У ўз жонини сақлаш умидидагина кўнгли тиламаган сиёнбий-туба қабиласининг сардорига итоаткор хотин бўлишни ор деб билади. Маккора Кунсулув тadbиркорлиги олдида ожиз қолиб, кин, адоват тўла ёнғонларга алданади. Ўз юртида бўлаётган адолатсизликларга чидаёлмай ёвузликлар маконидан бош олиб чиқиб кетади. Қувғин ва таъқибларга сабр-бардош билан чидаб, номаълум тақдирга юзма-юз боради. Азоб-уқубату, ғурбат-мусибатлар ҳам-унинг орзу-умидларини батамом сўндира олмайди.

У эътиқодидида собит БАЛАНД аёл. Шу боис ҳам Самиранда инсон эрки чекланган ҳаёт тарзига кўника олмайди. Тақдирнинг аёвсиз зарбаларига дуч келиб, дунёдаги разолат, қабиҳлик, ёвузликларга қарши кучли нафрат туяди.

Саломат Вафо Самирандани тамомила идеаллаштириш йўлидан бормайди. У кўпинча кўз ўнгимизда ЖОНЛИ БИР ОДАМ сифатида намоён бўлади. Қирк қизлар кўрғонига қувилганида, ҳаммомда ўлим билан юзма-юз келганида, асирликда бир културм сув ва бир бурда нон илинжида ўртанганида, хун саркардаси Сатрак кучоғида хирсу ҳанас туйғуларига

енгилганида , азоблардан толган елкаларини Бейбарсбекнинг алп қоматига суянч сифатида босганида на саркарда, на амазон, балки ОДДИЙ БИР АЁЛ сифатида намоён бўлади.

Дарҳақиқат, Самиранда меҳрга ташна қалбига ўзга бир қалблардан паноҳ истаганида, гурбатли кунларда эркакнинг оташнафас бўйларидан мадор топганида қалбимизнинг яқин ҳамроҳига айланади. Ҳатта аёл ҳаётининг мазмуни – эркакка талпиниб яшамок эканлигини англаб, эркак соғинчида бир вақтнинг ўзида руҳан икки йигитга талпинган антиномияли онларида ҳам унга нисбатан ётлик, бегоналик туймаймиз.

Самиранда бирданига исёнкорга айланмайди. Қабиладан жаҳл устида чиқиб кетиб, кондоши Йўлбудунни излаган, Кўкбури мулкида муайян муддат яшаган қаҳрамонимизнинг ўз боврини эътиқодсизликда айблаб, дастлабки имкон туғилиши билан савроматлар олдига қайтган дамларида қалбида исён уйғонмаган эди. Амазонликнинг завоқ топётганлигини англаган сари унинг қарашларида ўзгариш пайдо бўлади. Қари Энаф сулоласининг таназуули туфайли бу ўзгариш ўзининг авж нуқталарига етади. Ўзга элда яшаса ҳам амазонлиги учунгина қатл этилган Йўлбудунни ноҳақ айблаганини тушуниб, афсус чеккан Самиранда эндиликда чинакам курашчига айланади. Салтанатни қайтариш ва кўкрак куйдиришу уч ёғий эркагини ўлдиришдек гайрихлокий, гайриинсоний чекловларга барҳам бериш мақсади катъийлашади.

Ўз кондошларининг қонини тукибгина юртда адолат ўрнатишдек қалтис йўлни танлаган Самиранданинг тафаккури *“уй-фикрлар залворидан букилиб кетган”*, она тупрокни ўпиб, пешонасига сурганида кўзларида меҳр ва қаҳр қоришиқ ёшлар йилтиллаб, *“ичида нимадир узилгандай қалтираб”* кетган лаҳзалар романда психологик жиҳатдан нафис чизилади: *“Қадаминг хуш”*, деди инграган тупроқлар. *“Лашикар тортиб келган сенми”*, деди бадланган қалъа сингари тасвирлар унинг руҳиятини ёркинроқ ифодалашга хизмат қилади. Хоразмшоҳдан мадад олиб юртида адолат ўрнатмоқни тилаган Самиранда изтироблари беихтиёр Моварауннаҳрга қайтиб ўз ҳокимиятини тикламоқ ниятида шоҳ Исмоилдан ёрдам олган Бобур руҳий тўлқинларини эсга солади. Гарчанд романда диний-эътиқодий ихтилофлар кузатилмаса-да, Самиранда қалби янги тузилган иттифоқнинг элдошлари киргинига боис бўлишлигидан қаттиқ ўртанади. Қасоскорлик туйғуси уни айни дамда бешафқат бўлишга ундайди. Кўк Тангригагина имон келтирган Самиранда яна тақдир етовидаги кимсага айланади. Одамлар қиёфасидаги ва жанг майдонидаги ваҳшат баданни сескантирар даражада таъсирчан чизилади. Хайрли кунлар умидидаги Самиранда душманнинг жасади устида ҳам раҳм-шафқат туйғуларига лиммо-лим қалби билан намоён бўлади. Лаҳза олдинги қасоскорликдан асар ҳам қолмайди.

Онаси Ойкут Илтунга тахтини ғуссали бир алпозда, ярадор ҳолатда қайтариб олган маликанинг илк фармони амазонлик оғинларига чек қўйиш бўлади. Боши баланд Самиранда тақдирида қадим момоларнинг руҳи яққол намоён бўлган. Романга эртанги кунлар умиди аксланмиш пейзаж

манзаралари билан сўнги нукта қўйилишида ҳам теран рамзгўйлик мужассам.

Малика Фалестрия – ғоятда гўзал ва маккора аёл. Тахт тепасига чиккач, Самирандани ўзига саркарда қилиб олган. Уни доим кўз унгида саклаш, пинҳона кузатиб туриш баробарида давлатини мустақкамлашда фойдаланиб қолишни ҳам назарда тутган. Барча амазонлар каби Фалестрия ҳам ойна шартларини мукамал бажарган. У оила қуриб, сиёсат майдонидан четлашишни худбинона интилишлари боис доим пайсалга солади. Қаҳри қаттиқ ва шафқатсиз бу аёл қабила бошига ёгилган барча бало-қазоларнинг бошида туради. Роман давомида у ўз мақсадларини нечоғлик яширишга уринмасин, барибир буни уддалай олмайди.

Муаллиф бу характерни чизишда Фалестриянинг тахт даъвосидаги худбинона интилишларига кўпроқ урғу беради. Малика бунёд этган кўркув салтанатида ўз ҳомийси Оқбош Ёлқутдан тортиб, қирк қизларгача поёнсиз бир таҳлика остида яшашади. Тасвирда маиший-ахлоқий масалаларнинг биринчи планга чиқиши романда ижтимоий муаммоларга бўлган эътиборни бир қадар сусуайтиргандай таассурот уйғотади. Маликадаги мағрурланиш шу даражага етганки, у Фарасмонга итоат этишни-да истамайди. Айнан шунинг учун ҳам жазога мустаҳиқ деб топилади. Унинг бахил хотин Оқбош билан топишиши ҳам бежиз эмас эди. Тошбағирликда малика ундан қолишмайди. Раҳм-шафқат туйғусидан бегона бўлган кўркинч маликаси неки инсоний кадр-қиммат бўлса, барини топтаган. Сафдошларининг садоқати, норасидаларнинг нола-афғонлари, кексаларнинг илтижолари унинг муз қалбини эрита олмайди. Жон-жаҳди билан зўравонлик асосига қурилган ҳокимиятини мустақкамлашга тиришади. Малика инсон зотининг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний эркига раҳна солувчи утакетган мутаассиб. Аҳмоқона такаббурилик ва мутаассибликнинг бирикуви унинг эътиқодига ҳам таъсир этган. У гўёки узини амазонларнинг муқаддас қасами ва ойини ҳимоячиси деб билади. Кўнгил истаги йўлида бош кўтарганларни шафқатсизларча жазолар экан, ана шу мутаассибона эътиқодидан келиб чиқади. Бу шафқатсизликлар унинг наздида адолат бўлиб кўринади.

Афсуски, Фалестриянинг ҳулқ-атворини белгилашда амазонлик ойинлари – унинг психикаси муҳим унсири сифатида интеллектуал ҳаракатларини бошқарса-да, у хурофот доирасида чекланиб қолган кимса. Маликанинг жоҳиллиги иродасининг сустиги ва табиатан ўжарлигидадир. Унинг характерида ҳукмронлик ва ўз раъйини ўтказишга мойиллик, шухратпарастлик ва эгоизм устун туради. Барча касофат мана шунда. Чунки у бировлар ҳақида ҳукм чиқарар экан, ана шу ҳиссиётлари исканжасидан чиқа олмайди. Бу эса уни инсоний кечинмаларни тўғри ҳис этиш қобилиятидан маҳрум этган.

Фалестриянинг ҳис-туйғуларга ғоят берилувчанлиги қатъиятсизлик ва беқарор тийқиқсизликни ҳам келтириб чиқарган. Маънавиятдаги бу беқарорлик уни ҳамиша жиноятга етаклайди. Фаҳш ишлар билан шуғулланишнинг барҳам топиш ўрнига доимий одатга айланиши ҳам бежиз эмас. Жамоатчилик наздида нуфузини йўқотмаслик, эътибордан қолишдан

кўркиш туйғулари бу борада ҳам маликани жиноятлар эвазига ўз айбини бекитишга ундайди. Малика нақадар кудратли бўлиб кўринса ҳам, вужудининг оддий бир талаби олдида дафъатан ожиз ва жайдари гўлга айланади. Нафси қониши билан эса яна ўз аслига эвриладики, Саломат Вафо характерлар рухий дунёсини махорат билан чизиш орқали нафқат ўз ўқувчисини танг қолдиради, балки унинг сезимлар тизимини остин-устун қилиб юборади. Китобхоннинг одам ва олам ҳақидаги тасаввур ва ўйларига, аёл ҳақидаги фикр-туйғуларига бундай кучли таъсир эта олиш адибанинг ютуғидир.

Романда балоғатга етишнинг маҳсус маросим орқали қонулаштирилиши реал ҳаётининг асосининг ғайрияхлоқий эканлигини кўрсатиш орқали қатъийлашган ижтимоий анъаналарнинг парчаланиш жараёни кўрсатилади. Яқка шахснинг хоҳиш-иродаси жамиятнинг ижтимоий асослари дарз кетишининг олдини ололмайди. Чунки амазонлик ойнасининг рухий-психологик функцияси бўшашган эди. Саломат инқироз сабабларини айнан шу жиҳатдан излаб тўғри йўл танлаган.

“*Тилсим салтанати*” романида ўз аянчли тақдири билан эса қоладиган қари Энаф ва унинг иккита қизи қисмати алоҳида ажралиб туради. Дастлаб кенжа қиз амазонликни қабул қилишдан бош тортиб, қовоқари солинган қопга қамаб ўлдирилади. Қари энанинг дод-войи, нозикниҳол қизчанинг ноалари, Йўлсултоннинг лашкар илғори эканлиги матика қалбида шафқат уйғотмайди.

Амазонлик шартларини бажарган, оила қуришга тўла ҳақли бўлса-да, ижтимоий фаолликни муҳим санаб келаётган, унча-мунчага бўй бермайдиган Йўлбудун қалбида оддий бир хотин ўлароқ яшаш иштиёқи кучайишининг ҳам рухий-психологик сабаблари мавжуд. Унинг қалбида бемехрлик маконига нисбатан ётлик, томошабин оломонга нисбатан нафрат, Фалестрияга қарши алам-изтироб уйғонади. Бу туйғулар синглиси фожиасидан кейин кескин кучаяди. Йўлбудуннинг скиф йигити билан қочиб кетиши бир жиҳатдан Эртўғонга бўлган муҳаббати билан боғлиқ бўлса, иккинчидан инсон беқадрлигига қарши исён ҳам эди.

Барча амазонлар қатори қаҳри қаттиқ ва қайсар бўлган Йўлбудуннинг характерини у тушиб қолган ҳаёт тарзи, мавжуд вазият ўзгартириб юборади. Унга нисбатан нечоғлик меҳрибон бўлишмасин, қабиладошларидан йироқда Йўлбудун ўзини ёлғиз сезади. Қолаверса, иккиқатлик ҳам аёл қалбининг анча нозик тортиб қолишига сабаб бўлади. Самирандани кўзда ёш билан қаршилаши шундан. Йўлбудун истиклолдаги ёруғ қунларни қариндошлари савроматлар ёнида эмас, тақдир ҳукмида кўрар экан, поёнсиз рухий изтироблар ичида ўртанади. “*Мени қўй, толейимдан айирма... Тиргимиз қабилага қайтмас, хотунлик ҳаётининг нелигини, эркакнинг қимлигини энди англадим, сира қайтмасман*” (59-60 бетлар) - дейди у. Демак, Йўлбудун бир эркак билан қочиб кетган жайдари аёлгина эмас. У номағруб анъанавий ҳаёт тарзига қарши ўз-ўзича, кўнгил истаги йўлида бош кўтарган, бу йўлда жонини нисор этган исёнкор хотин.

Қари Энаф ғазабни ҳам калбида тўлиб-тошган фарзанд меҳрига боғлиқ. У Оқбошни калтаклар экан, биринчидан хусуматли калбига таскин бермокни тилайди. Иккинчидан, тошюрак ва баҳил Оқбошнинг фожиасини у бефарзандликда, аламзадалиқда кўради. Бинобарин, ундан бир она сифатида қаттиқ нафратланиши, фарзанд меҳри, қувончи ва фожиасини англамасликда айблаши маънавий-рухий жиҳатдан асослидир. Энафнинг эл-юрт ва одамлардан узоклашиши номдор амазон бўлган иккинчи қизи, жигаргўшаси Йўлсултон Ҳалимидан кейин содир бўлади. Чунки энди ҳаётнинг кампир учун заррача қизиги қолмайди. Ҳаёт қувончию умид нишонаси бўлган нуридийдаларидан жудо бўлиш фарзандлар ардоғида яшаётган Энаф руҳини синдиради. Мусибатларига чинакам ҳамдарднинг йўқлиги уни ваҳший оломондан узоклаштиради. Қари кампир амлар юқини ичига ютиб, таназулга юз тутган сулоласининг ноилоҳ: сўнги вақиласи сифатида ҳаётга яқун ясайди. Китобхон фикрини алғов далғов қилиб юборувчи фоний дунёнинг синоатлари ҳақидаги романда тасвирланган ходисалар замирида оломон талқини ҳам ўзига хос қиёфасизлиги, субутсизлиги, томошабинлиги билан ҳасрат-надоматлар ила теран мулоҳаза акорликда ифодаланган. Шоир Абдулла Ориповни ҳам “*ҳасратли ўйга тасвирланган*” (“*Оломонга*”) шеърини назарда тутамиз. И.Б.) итоаткор оломонга бўлган муносабат С.Вафо учун ҳам бегона эмас.

Романда тасвирланган “*қўрғонлар ониси*” ҳам характерли образлардан биридир. У ўғли Кўкбўри мулки ва давлатида тўкин-сочин, ҳатто эрка ва тантиқларча ҳаёт кечирилади. Самиранданчи улуғлаб, марҳум Ойкут Илтунга хотирасини эъозлаб, турфа меҳрибонлиқлар кўрсатган лаҳзаларда кампирга эҳтиромни орта бошлаган китобхон дафъатан уни таниёлмай қолади. Чунки у жоҳилликда сиёнбий-тубалар сардори, суллар бошчиси Каратазес, Оқбош Ёлқут ҳамда малика Фалестриядан фарқ қилмай қолади.

Албатта бу жоҳиллик бир жиҳатдан қабилачилик даври билан ҳам изоҳланади. Бироқ жоҳиллик ожизлик бўлгансидир, деган ақидага таянадиган бўлсак, кампир характеридаги жиҳатларни кузатишимизга тўғри келади. Унинг ёвузликка мойиллиги, аёл жинсига нафратини қандай факторлар келтириб чиқарган? Маълумингизким, у ҳам гулдай ёшлигини амазонлар ойинининг кўринмас ипларига боғлаб берган. Учта ёв эркагини маҳв этгунча ёши бир жойга бориб қолганидагина анча кечикиб, уй-рўзғор қилган. Бундан унинг калбида норозилиқ, ўсиб-улғайган муҳитига нисбатан нафрат уйғонган. Қалбининг туб-тубида тош қотмиш аламзадалиқ уни моҳиятан жаҳолат исқанжасидаги кишиларга яқинлаштиради. Амазонликнинг йўл-йўриқларига қатъий амал қилиб яшаш ундаги аёлга хос назокат туйғуларини йиллар давомида сўндира борган. Ойла қурмоқ бу қадар оғир юмуш эмаслигига ақли етган сари саркашлиқ билан кўзга ташланади. Яъни тобора ўжар ва қайсар бўла боради. Унинг тихирлик қилиши шунчаки бекорчиликдан зерикашгина эмас. Кампир чегарасиз давлат ва ҳуқуқлари билан мақтанишни-да, маликаларга тақдид қилишни-да истайди. Унинг назарида кўнгил-истаги йўлида интилаётган келинлари тўқликка шўҳлик қилишаётгандай бўлиб туюлади. Аслида унинг ирода майлларини ички бир

аламзадалик ва амазонлик эътиқоди бошқаради. У ўзининг эътиқод қурбони эканини тўла англаб етмай, амазонлик йўл-йўриқларига амал қилади. Аламзадалигини эса эътироф этишни истамайди. Кампирнинг аросатлиги жаҳолатни келтириб чиқаради. Бинобарин, унинг бошқарувида ҳам кўрқитиш, инсоний истакларни маҳв этиш, кўнгил тилагини менсимаслик ҳукмрон.

Роман қаҳрамонларининг аксариятида ички туйғулар ғалаёни кучли. Уларнинг таҳликали ҳаётдан безганлиги атрофида меҳрибон бир инсон тафти, шафқати, самимияти бўлишини соғиниб яшаши, ҳаётига мазмун бағишlashга талпиниши киёфаларнинг эврилиши орқали кўрсатилади. Романнинг аксарият қаҳрамонлари – гузал ва нақирон қизлар. Адиба қаҳрамонларга хос фазилатлар тасвирида имкон қадар меъёрни сақлашга интилади. Тасвир бениҳоя нозиклашган, кўнгилда муҳаббат уйғона бошлаган фавқуллодда ҳолатларда ҳам ички бир тийиклик ва бениҳоя нафислик ифодасини кузатиш мумкин: *“Самиранда Йилдирим қулди, умрида илк дафъа ёв бўлмаган эркак билан яқиндан қуришиши, яқиндан сўйлашиб туриши, қалбида галати ҳислар, танасида илгари кўрилмаган бир шовуллани уйғонди... Қулгидан юзи ёриб, кўзлари янада нурланиб кетди, қасқон остидан чиқиб турган сочлари шамолда учиб, кўзларида осмон аксланарди... туйғус ўзига қадалган нигоҳларни туйиб, яна ерга тикилди, киприклари титраб кетди”* (22-23 бетлар)

Таассуфки, романда ҳамиша ҳам ана шу каби нафосат тўла сақланмайди. Аёлларнинг вужуд эҳтиёжи, ҳирсу хавас туйғулари тасвирида тийиксизлик, ифода яланғочлиги аниқ кўзга ташланади. Самиранда ва Сатрак, малика Фалестрия ва кўрикчи қул муносабатларида эҳтиросли, жунбушга келтирувчи сахналар очик-ошқора тасвирланади. Бундай бепарда тасвирларнинг ҳам роман бадиияти, характерлар руҳиятини очишда муайян ўрни бор, албатта. Аниқ ҳолатлар кечинма ва эҳтирослар тўлқинини жиловлай олмасликда ҳам кўринади. Сония ва лаҳзалар давомида одамзод киёфасининг турланиш жараёнини кўрсатишда яланғоч тасвирлар ҳам ўзига хос вазифа бажаради.

*“Тилсим салтанати”*да маликанинг тантик ва нимжон, хотинчалиш укаси Табғач характерини очишда қирқ кизларнинг ойбоши кўриши, ҳаммомдаги кизларни томоша қилиш сингари яланғоч тасвирлар ҳам муҳим роль уйнайди. Бирок романда Табғачга юклатилган юк асар ғоявий-бадиий ниятини очишда унчалик залворли эмас. Шу боис ҳам бундай ўринларнинг ортикчаллиги яққол сезилади. Чамаси адиба қабилачилик даври ҳаётига хос бир қадар ёввойиликни тасвирлаётганлиги боисидан романда бундай ўринлар ифодасида яланғочликка йўл қўяди. Табғоч нимжонлигига қизларнинг кучли, жасурлигини зид қўйиб, тазод усули орқали таъсирчанликни ошириш, китобхон қизикишини кучайтиришни кузлайди. Назаримизда, ифода ва тасвир қаҳрамон характерининг муайян сифатларини очишга хизмат қилмайдиган ўринларда бундай жиҳатлардан тийилса ҳам роман зарар кўрмасди.

Романда худди драматик асарлардаги сингари хунармандлар хужраларидаги иш-ҳаракат шовкини, қалъа деворларидаги соқчиларнинг ҳаракатлари шунчаки бир фон сифатида кўзга ташланади. Орқа пландаги ҳолат ва вазиятнинг ёрқин эмаслиги уни кузатиш, қаҳрамонлар нутқини тинглаш имконининг йўқлиги бадий-эстетик таъсирчанликни юзага кичармайди. Мазкур кичик штрихлар орқали адиба воқеалар моҳиятини англатишни кўзлаган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ матндаги муаллиф баёни образларни конкрет очишга хизмат қилмайди. Образлар тили, ички дунёси, интилиш орзулари билан намоён бўлмайдилар.

Албатта, роман драмага хос хусусиятларни ҳам ўзига сингдира олади. Бироқ савроматлар мамлакатида бирорта ёрқинроқ эркак образи кўзга ташланмагани ҳолда Табғоч ва Эртўнганинг аёллар орасида эмин-эркин ҳаракат қилиши ҳамда ҳар йили баҳорда буй етган қизларнинг амазонликка қабул қилиниши романда бир қадар мубҳамроқ қолган.

Романда биз бир қадар параллел тасвирларга ҳам дуч келамиз. Уларнинг бир қисми: чўзилиб кетган қишдан саҳронинг уйғониши, ўт-ўланларнинг нолажор гувиллаши, саратоннинг бешафқат олов пуркаши табиат билан боғлиқ. Иккинчи бир туркуми: курашда енгилган қўнқорнинг бўғизланиши, кутурган туянинг дастлаб ўз наслдошини тишлаши, ёввойи уюрнинг одами таъқиб қилиши сингарилар жонзотлар билан боғлиқдир. Параллел тасвирлар ҳар иккала ҳолда ҳам табиатга хос бўлган кучлиларнинг ҳамиша ғолиблигини жамият ходисалари билан қиёслашга хизмат қилади, таъкидни кучайтиради.

С.Вафо инсоннинг бош белгиси унда тафаккур қудрати мавжудлиги, шу боис муқаррамлигини ҳам уқтирмоқчи бўлади. Демак, романда эзгулик кучлари ғолиб келиши, разолатнинг янчилиши билан боғлиқ оптимистик яқун мавжудлиги мутлақо табиийдир.

Дарҳақиқат, роман эзгин фикр-туйғулар билан бошланиб, турфа қаҳрамонлар тақдирига хос фожиа ва даҳшатлар таъсирида китобхон алоҳида тирик инсон интил ишларининг буюк тилсим эканлигини ҳис этади. Айниқса, характерлар ифодаси ва руҳий ҳолату кечинмаларнинг мукамал чизилиши эътиборга моликдир. Саломат Вафо услубига хос самимият, ифода таъсирчанлиги, тасвир маҳораги, тил бадийятидан китобхон руҳияти, шуури, туйғулар олами маънавий-эстетик куч олади.

Чунки инсоннинг дахлсиз салтанати – кўнгил мулки “*Тилсим салтанати*” романида аёлларнинг муҳаббат ва армонлари, дард ва изтироблари тасвири орқали ғоятда ишончли ифодаланган.

2.7. ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИДА ЯНГИ ТҮЛҚИН (Иккинчи бўлимга айрим хулосалар)

Суз санъаткорлари томонидан китобхон маънавий мулкига айланрилган асарлар адабиётимиз ҳазинасига қўшилган муносиб ҳиссадир. Бинобарин, маҳорат қирраларига хос омилларни тадқиқ этиш ҳамisha долзарблиги билан умумэстетик аҳамият касб этади. Бадний адабиётимизнинг эпик турида бугунги кунда ҳам олам ва одам, табиат ва жамият ҳақидаги фалсафий-эстетик қарашларнинг назик ифодалари муҳрланмоқда. Эпик турнинг роман жанрига хос баднийат даражаси ҳар бир қалам соҳибининг ижодхонасига хос хусусиятларни теран кузатиш, таҳлил ва тадқиқ этиш орқали ойдинлашади.

Дарҳақиқат, анъанавийлик ва индивидуаллик масаласига муайян ижодкор услубига хос хусусиятларни кенг қамровли текшириш орқали тўлақонли жавоб бериш имкони туғилади. Бугунги кунда адабий-бадний изланишлар ноклассик фан ютуқларига таяниб олиб борилаётганлиги сабабли микрооламга эътиборнинг кучайиши яққол намоён бўлмоқда. Эндиликда мумтоз диалектика тамойиллари билан иш кўриш мумкин бўлмай қолганидек, диалектиканинг ҳам ноклассик ва ҳозирги замон шаклларига мурожаат этиш, шунингдек ёндашувнинг нафақат диалектик, балки систем-структуравий ва синергетик методларига ҳам эътибор ортди. Ижтимоий-гуманитар соҳага фаол тадқиқ этилаётган постноклассик фан ютуқларининг буюклиги шундаки, у объектив ва субъектив қабилда қўйилувчи нисбий чегараларни парчалаб ташлай олди. Натижада, ҳаётнинг оддийдек туюлган ҳар бир кўринишидан ҳиссий ва рационал умумлашмалар чиқариш имкони юзага келди. Зеро, ижодкор дунёқараши унинг шахсий интилишлари, инсоний хусусиятлари билан ҳам ҳамбарчас боғлиқдир.

Адабий анъана ҳақида тўхталар экан, адабиётшуноҳ Ҳабибулло Жураев шундай ёзади: *“Анъана, бу, бизнинг тушунчамизда, қатиб қолган, бир қолипдаги ҳодиса эмас, балки келгусида ривожлантирилиши, муваффақиятли давом эттирилиши, янги-янги қирралари қишқ этилиши лозим бўлган бадний-эстетик тушунчадир”*⁹⁹ Демак, анъана шунчаки тургун тушунча бўлмай, эволюция жараёнида янги адабиётнинг шаклланиши учун муайян замин вазифасини ҳам ўтайди. Адабий тараққиётнинг даражаси мавжуд анъананинг нақадар кучли ёхуд заифлигига ҳамбарчас боғлиқ тарзда кечади. Илло, анъанага муайян мақсадни кўзлаб қайта-қайта мурожаат қилинар экан, бу ўринда ўзига хос адабий қонуният мавжудлиги англашилади. Демак, анъана ҳам ривожланиш ва тараққий қилувчилик хусусиятига эга. Шу маънода монографиянинг иккинчи бўлимида ўзбек романининг жанр хусусиятлари, поэтик маҳорат, образ яратиш усуллари, ғоявий мотивлардаги ўзига хослик, ижодкор бадний-эстетик дунёси, миллий истиқлол даврида

⁹⁹ Жураев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари (Ўзига хослик ва анъанавийлик асосида) Филол. фанлари доктори... диссертация автореф. Т.: 2006, 18 б.

яратилган романларнинг тил ва услубий хусусиятлари анъана ва новаторлик муаммоларига боғлиқ тарзда тадқиқ этилди. Шунингдек, ҳар бир ижодкорнинг шахсияти, маънавий-эстетик идеали, адабий-фалсафий концепциясини ташкил этувчи етакчи тамойиллар, таҳлил ва тадқиқ йўсини, поэтик маҳоратини ошириш йўлидаги тадрижий такомилни, бадий ифодага ёндашувидаги индивидуаллик даражаси каби масалалар тадқиқидан унинг ижодига хос тадриж ва таждид жараёни келтириб чиқарилди.

Зоҳиран қаралса, ҳар битта қалам аҳлининг у ёки бу романига алоҳида-алоҳида тўхталганимизнинг гувоҳи бўласиз. Чунки поэтик маҳорат, бадий ўзига хослик айнан хусусийдан умумийга томон бориш орқали ойдинлашади. Бусиз ижодий янгиликнинг ўзига хослиги ва анъанавийлик билан муносабатларини, қаламкашнинг адабий жараён таракқиётига қўшган улушини тайин этиш мушкул кечади. Услубий тадқиқотни умумўзбек романчилиги контекстида жаҳон романчилиги тажрибалари билан яхлит тарзда қиёсий йўсинда олиб бориш бизга романлар бадииятини тўғри аниқлаш, нозик поэтик қирраларини илғаш, таҳлил ва тадқиқ этиш имконини беради. Мавжуд анъаналарнинг умумий характеридан келиб чиқиб, инсон қалби ва воқелик талқинларининг турфа кўринишларидаги ўзига хосликларни аниқлаш мумкин бўлади. Жорий адабий жараён ҳақидаги тушунча ва тасаввурларимиз анча кенгайдигина эмас, ўзбек романчилигидаги ижодий такомилни кузатишда ҳам нисбатан аниқликка эришиш имкони туғилади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ўзбек романчилиги ривожда анъанавийликнинг мустақамлиги жиҳатидан ижод аҳлини умумлаштирувчи талай жиҳатлар мавжуддир. Айни пайтда, адабий жараёнда услубий оқимлардан фойдаланишдаги эркин муҳитнинг юзага келганлиги анъаналардаги изчилликнинг барқарор тарзда кечмаслигига ҳам олиб келган. Демак, эпик наср услубидаги индивидуаллик эндиликда фақат сўз санъаткорларига хос муштарак услубий хусусиятлар доирасидагина изоҳланиши мумкин эмас. Бу ўринда муайян қаламкашнинг фитратидаги салимлик, фикратидаги улуглик, таъбидаги соғломлик, назаридаги ингичкалигу теран фаҳмлиқ сингари индивидуал хусусиятларни ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ эътиборда тутиш лозим бўлади.

Омон Мухторнинг *“Ишқ аҳли”* романида Алишер Навоий шахсиятининг бадий талқини мисолида шу пайтгача мунозарали бўлиб келадиган реал тарихий шахс характерининг бадий талқинига ёндашиш қонуниятларидаги ўзига хосликлар кўрсатилди. Шу орқали жорий адабий жараён табиатида юз берадиган янгиликлар хусусидаги қарашларимиз илгари сурилди. Ўрни билан адабиётшунослигимизда баъзан учровчи ақидапарастлик ҳолларига илмий ҳолисликда муносабат билдирилди. *“Ишқ аҳли”*да анъанавий тамойиллардан фарқли ўларок, эпик воқеалар ички ҳиссий жараёнлар ҳисобига янада бойинган. Бу адибнинг воқеликни идрок қилиш тарзи, бадий ифодалашда қўллаган усуллари, ижодий концепцияси, шаклий-услубий изланишларида хос ички мантикий алоқадорлик асосида кечган. Ёзувчи ижодида асардан-асарга ўтиб турувчи белги-аломатлар

мавжудки, улар ҳам тобора янгиланиб бормоқда. О.Мухтор яхлит услубига диққат қилмасдан туриб уларни илгаш мумкин эмас. Монографияда мазкур роман оғзаки ва ёзма адабиётда улкан қатламни ташкил қилувчи Назоий образининг турфа талқинлари билан имкон қадар чоғиштирилиб, Омон Мухтор талқинларининг муштарак ва фарқли жиҳатлари кўрсатилди. Романда инсон ҳаёти ва кечмиши онг ва руҳиятда акс этади. Муаллиф талқини янгича тафаккур ва шаклий ислохотга, тадқиқот ва таҳлилга асосланади, - деган хулосага келар эканмиз, фикр-мулоҳазаларимизни *“Ишқ аҳли”* романининг фалсафий-эстетик меҳварига асосланиб илгари сўздик. Чунки романда ҳислар ва ғоялар талқинида ижодкор ғояси етакчилик қилади. *“Субъектив эпопея”*да дунё муаллиф хоҳишига мувофиқ тарзда талқин қилинади.

Омон Мухторнинг услубий изланишлари турфа кўринишларда намоён бўладики, бу ғоятда табиий жараён бўлиб, жанр хусусиятлари ва мавзу йўналиши, илгари сурилаётган ғоянинг характери, услубий таъсир билан боғлиқ тарзда юзага чиқади. Жумладан, *“Минг бир қиёфа”* романида адиб рамзий-мажозий тасвирни етакчи поэтик тамойил даражасига кўтариб, миллий-адабий анъаналар негизида ўз услубини шакллантирадигина эмас, балки ижтимоий-психологик романчилигимиз тажрибаларини янги тўлқинлар ҳисобига янада бойитишга ҳам эришади. Бу қуйидаги жиҳатларда намоён бўлади:

- Романнинг *“Муқаддима”*сидаёқ асарнинг услуб ва оҳанги ҳақида китобхонга кичик йўлланма-изоҳ бериш орқали унинг асарни тушунишга кўмаклашиш ва огоҳликка давват этиш;

- асар арлавҳасига юклатилган рамзий-мажозий маъно ва яхлит мазмуннинг узвий боғлиқ бўлишига диққат қаратиш. Яъни сарлавҳанинг роман архитектуроникасида ташкил қилувчилик родини таъминлаш;

- афористик характердаги эпиграфга гоёвий-эмоционал залворюксли орқали унда етакчи гоёни мужассамлантириш;

- баёнчи ва китобхоннинг *“давра суҳбати”*- мулоқоти ва фикрий мувоҳасасини таъминлаш Бошқачароқ айтганда, қаҳрамоннинг ўтмиши, хотира-хаёллари, ўй-фикрларини тафтиш қилиш орқали китобхонни ҳам шундай йўл тутишга ундаш;

- эстетик фикр талқинида образларни антропоморфизациялаш усулидан фойдаланиш;

- адиб маънавияти хос бўлган Шарқ фалсафасига таъниб, характерларни миллий-ахлоқий қадриятлардан руҳий мадад олиш жараёнида очиш;

- қаҳрамон таҳайюлидаги рамзий тимсолларни моддий тирзда манзаралантириш;

- диний-шўҳий киритма (қистирма эпизод) ларни кенг истифода этиб, сюжет динамикаси ва драматизмини таъминлаш. Шунингдек, роман мазмунини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, етакчи гоёни таъкидлашга эришиш;

- пейзаж тасвиридан гоёвий-композицион мақсадда фойдаланиш.

- нозик қочирим, захархандали киноя, рамзий ишоравийлик асосида давр ҳаёти манзараларини ҳаққоний тасвирлаш;
- макон ва замон шартланганлиги;
- руҳий-фалсафий муаммолар талқинида характерларнинг психологик ҳолатларига диққат қаратиш;
- қаҳрамон тузилган вазият-ҳолатларни характернинг ички интилишларига мувофиқ тарзда чизилиш;
- алоҳида шахс фожиясини муайян давр ва миллат тафаккурининг фалокати тарзида талқин қилиш..

Ёзувчи Эркин Самандаровнинг “Тангри қудуги” романида олам ва инсонни англаш жараёнида фалсафий-психологик мушоҳада ва таҳлил йўсини етакчилик қилади. Адиб романда халқ тафаккурининг тобора ўсиб, бойиб боришини куйидаги бадий тасвир усул ва воситалари ёрдамида ифода этади:

- Шарқона ҳикмат, диний-исломий ақидалардан фойдаланиб, етакчи фикр моҳиятини теранроқ очиб;
- параллелизмларни юзага келтирувчи қиссий манбаларни танлашда халқ инонч-эътиқодларига таяниш;
- характерларни бurtтириш, умумлаштириш орқали ижтимоий-маиший муаммоларни изоҳлаш;
- китобхонни мушоҳадакорликка чорлаш мақсадида муаммоларни вазиятлар яратиш;
- тарихий шахс ва тарих драмаларининг даҳшатларига қиссий тарзда мажозий мазмундаги сюжетлардан параллел фойдаланиш;
- қаҳрамонларни ўз-ўзини таҳлил қилиш жараёнида кўрсатиш.

Шойим Бўтаев “Қўрғонланган ой” романига ижтимоий миллий ҳаётнинг ечимини кутаётган долзарб муаммоларини асос қилиб олган. Миллий ҳаётимизга хос маънавий-руҳий зиддиятларни ҳаққоний тарзда кўрсатишга эришган. Даврни ифодалашда миф, афсона, ривоят, нақл сингари этимологик, космогоник, этногоник, антропогоник характердаги асарлардан фаол истифода этиб, романининг фалсафий-эстетик асосларини қувватлантира олган. Бизнинг камтарона кузатишларимиз “Қўрғонланган ой” романи поэтикасида куйидаги миллий асосларга таянилганлигини кўрсатади:

- Тарихий-фольклорий манбаалардан муҳим лавҳаларни танлаш орқали роман тўқимасида серкатламлик ва кенг қамровлиликни таъминлаш;
- воқеалар ички динамикасини халқчил гоёлар орқали мантиқан боғлаш;
- фольклор сюжети етакчи гоёвий йўналишини замондошларимиз тафаккурини ўстиришга хизмат қилдириш;
- тасвирда соддалик ва эмоционалликни таъминлаш;
- табиат ва инсон муносабатлари тасвирида ҳаётини талқинларни гоҳ афсонавий, гоҳ дичий - илоҳий талқинлар билан алмаштириб поэтик ижод имкониятларини ячада кенгайтириш;

- киритма ривоятлар моҳиятидаги диний-исломий ҳақиқатлар орқали қаҳрамон руҳий оламини инкишоф этиши;
- олам ҳодисаларию инсон ҳаёти ва фаолиятини тақдир ақидасига боғлиқ тарзда изоҳлаш;
- инсон табиатини махлуқотга қиёс қилишда параллелизм ва рамзий ишоравийликдан фойдаланиб, роман ботиний маъноларини кучайтириш;
- характер қисматини таҳлил этишда тарихий-этнографик маълумотларга таяниш;
- алоҳида инсон тақдирида бутун инсоният тарихи: ибтидоси ва интиқосини жамлаш.

Тоғай Мурод насри 90-йиллар ижтимоий-маданий заминдан озикланган ҳолда шаклланди. Адибнинг маҳорати давр адабиётига хос булган ижодий принциплар, шаклий-услубий изланишлар бағрида камол топди. Унда биз тубандаги ўзига хос жиҳатларни кузатишга муваффақ бўлдик:

- Бадиий асар учун материални реал ҳаётдан танлаш;
- характерлар фожиясини умид ва ёруғликка тула мунг ва ҳазинликда ифодалаш;
- ўзбек характериға хос ҳалоллик, поклик, мардлик, тантилик, баъзан чапаниликни ҳаққоний чизиш орқали миллий колоритни таъминлашға эришиш;
- тасвирда халқ дostonларига хос ритмни сақлаб, инсоний меҳр-шавқатни куйлаш;
- оддий ва содда кишилардаги миллий руҳ, эътиқодға садоқатни яққол намоён этиш мақсадида халқ дарди, қайғу-изтиробларию интилишларини уларнинг онги ҳамда қалбидан кечирлиш орқали курсатиш;
- ўзбекона киноя ва қочиримларға диққат қаратиш;
- ҳаётий воқеа-ҳодисалар тасвирида кескинлик, сюжет ва оҳанг шиддатини таъминлашда этник хусусиятларға таяниш;
- табиат образларини инсон руҳиятини очишға бўйсундириб, роман мавзидаги поэтик гоёни унга моҳирона сингдириш;
- бадиий тилни шева-лаҳжалар ҳисобига бойитиш;
- ички монолог ва диалоглар магиздорлигини таъминлаш;
- образлар талқини жараёнида ҳаётда мавжуд нуқсонларнинг туб илдизлари ва моҳиятини курсатиш орқали ҳаққонийлик тамойилиға риоя этиш. Шунингдек, роман тили халқчиллиги ва раволигини таъминлаш.;
- авлодлар тарихи мисолида катта ижтимоий-сиёсий воқеаларни акс эттириш. Халқ сиймосини умумлашма образ сифатида тилқин қилиш;
- алоҳида шахс фожиясидан ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маърифий маънолар топиб, салмоқдор хулосалар чиқара олиш;
- оламни истиоравий(метафорик) қабул қилиш, яъни поэтик ифода ва тасвирда анъанавий рамзийликка эътиборни кучайтириш;
- контраст тасвир орқали роман бадиий-эстетик салмогини кучайтириш;

- ҳажвни кучайтириш мақсадида тағдор кесатиқ ва пичинглардан фойдаланиб, жумлалар сиқққлигини таъминлаш ҳамда урғули сузларга теран маънолар юклаш;

- қаҳрамон руҳий тўлқинлари тасвирида туш мотивидан фойдаланиш;

- персонажларнинг ҳар бирини характер мантигига кўра жонли инсон сифатида тасвирлаш.

Ёзувчи Улугбек Ҳамдамнинг “Мувозанат ва “Исён ва итоат” романлари эпик услубида ҳам бардавом анъаналарнинг ўзига хос тарзда намоён бўлишини кузатиш мумкин:

- Ҳар бир персонажни ўз зиддиятлари ва фикр-уйлари билан кўрсатиш яъни инсон шахсига янгича ёндашув-унинг кунгил талпинишларини бадиий талқин этиш;

- алоҳида инсон шахсиятига дахлдор хусусиятларни муҳим қадрият саниб ижодкор маънавий-эстетик идеали ва мантигига мувофиқ тасвирлаш;

- инсон тафаккури ва руҳиятида кечган жараёнларни шахснинг қайта шаклланиши концепциясига мувофиқ тарзда ифодалаш;

- жамият аъзоларининг руҳиятини жамиятлар тақдирини тарихан урганиш орқали таҳлил этиш. Интилувчан ва курашувчан инсон ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни ифодалаш;

- диний-тасаввуфий адабиётлар ва дунёвий фалсафага таяниш орқали қаҳрамон маънавий-руҳий олами, нутқидаги ўзига хосликларни таъминлаш ҳамда лирик чекинлишларни юзага чиқариш;

- роман воқелигига параллел тарзда шлоҳий мазмундаги ривоятларни қўлиш орқали замондошимиз қисматини башариятнинг тарихи билан қиёсий таҳлил этишга эришиш;

- мифопоэтик тафаккурга таяниб эстетик идеалнинг ижтимоийликдан маънавий-руҳий моҳиятни англаш сари силжишини таъминлаш;

- ўз-ўзини англовчи инсоннинг илк ибтидосига интилишини асл моҳият сифатида ифодалаш яъни кунгилдаги ўзликни англаш ва тушунишдан келадиган Яратганга тобелик итоати – руҳ эркинлигига эришмоқ ва тақдирга ризоликни адабий концепция мақомида талқин қилиш;

- роман композициясида ассоциативликни таъминлаш орқали эпосга хос куламдорликни юзага чиқариш;

- алоҳида инсон микродунёсига инсон ибтидоси ва интиҳосини сиздира олиш;

Саломат Вафо фалсафий- ҳаётий, ижтимоий-маънавий дунёқараши анча кенг адиба. У ўзи қаламга олаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятига чуқур нигоҳ ташлай оладигина эмас, улкан фалсафий умумлашмалар, ахлокий ҳукм-хулосалар ҳам чиқара билади. Шу боис Саломатнинг анъанавийликка мурожаат қилиши ҳам новаторона тус олади. Унинг тасвир услубида замондошларидан бир қадар фарқли жиҳатларни ҳам кузатиш мумкин

булади. Биз “Тилсим салтанати” романи мисолида кузатган адибанинг романчиликдаги услубий индивидуаллиги тубандагилардан иборат:

- инсон кўнглидаги турфа товланишларни куйинчаклик билан илғаб руҳий-психологик таҳлил этиш орқали ифодалаш;

- аёл руҳий кечинмаларига эътиборнинг кучлилиги ва тилдаги ўзига хосликка интилиш;

- ифода ва услубда самимийликни таъминлай олиш;

- роман сюжетида ривоятларни сингдира олиш;

- пейзаж манзараларини характерлар руҳияти - инсоний фожияларга мувофиқ чизиш;

- тасвирда параллеликка интилиш;

- ҳаётийлик, хаёл, туш, хотира қоришиқлигини теран рамзийлик ва ҳазин оҳангларда акс эттириш;

- зоҳиран оддий ва жўн туюлган воқеалардан улкан мазмун топиш орқали воқелик моҳиятига чуқур кириш. Бунинг натижасида салмоқдор бадиий ниятни рўёбга чиқаришида шафқатсиз реализмга риоя қилиш;

- тарихий хронологиядан чекинши яъни дунёни ўз эстетик идеялига мувофиқ тадқиқ қилишида ҳаминша ҳам эпик масофани сақлашга қатъий риоя қилмаслик;

- тазод усули орқали таъсирчанликни ошириш;

- роман хотимасида Шарқ адабиёти аъъанасига хос рамзий-оптимистик яқунни таъминлаш.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳар бир ўзбек романнависи ўз истеъдодининг даражаси, асосланган эстетик тамойиллари, эътикод-маслаги, услубий йўналиши, маънавий-руҳий тайёргарлиги каби факторларга қараб мавжуд миллий аъъаналар заминидан озикланиб, бетакрор эпик услубини намоён этишга интиломда. Барча шаклий-услубий изланишлар пировардида эпик насрнинг оғиркарвон жанри бўлган ўзбек романчилигининг янгидан-янги имкониятларини кашф этишдек хайрли ишга муносиб хисса бўлиб кўшилмоқда. Бир сўз билан айтганда, давримиз талаблари, китобхон маънавий-эстетик дидига мувофиқ даражада ижод қилиш йўлидаги изланишлар тинимсиз давом этмоқда. Бу борада муайян камчиликларнинг ҳам мавжудлиги ана шу изланиш машаққатлари билан боғлиқ бўлиб, романчилигимиз истиқболига умид назари билан қарашга ундовчи самарадор муваффақиятлар салмоғи улардан залворлироқдир.

УЧИНЧИ БЎЛИМ :

МИСТИК-ФАНТАСТИК РОМАН ИМКОНИЯТЛАРИ

Хаёлот – инсон тафаккурининг доимий ҳамроҳи. Айниқса, бадий ижод эркин тафаккур павозлари билан чамбарчас боғлиқ. Фантастика эса ижод билан узвий биргаликда, ҳамнафас кадам ташлайдиган қадимий ва барқарор ҳодисадир. Бинобарин, «Махабхарата», «Рамаяна», «Шукасантати», «Калила ва Димна» сингари ҳинд эпослари, «Минг бир кеча» араб эртаклари, ўзбек фольклори бисотидаги ўзи учар гиламлар, кайнар хумча, ур тўқмоқ, қанотли отлар, қўрқинчли шакллардаги ёвуз деуа аждарлар, ялмоғизу алвастилардан тортиб, ёзма адабиётимизниг Фирдавсий, Низомий, Навоий ижодигача кузатилса, жуда кўплаб фантастик унсурларни учратамиз.

Бугунги ўзбек илмий фантастикаси нафақат барқарор миллий анъаналар, балки жаҳон фантастик адабиётидан баҳрамандликда мавзу, образ, тасвирий ифода адабий жанрларни ўзлаштириб миллий бетакрор кийфа касб этди. Айтиш мумкинки, бадий ижоднинг фантастик йўналиши ўз мавзу доираси, тасвир воситалари, поэтикасига эга бўлиш билан кифояланмай, тинимсиз янгилашишлар жараёнини ҳам бошидан кечирмоқда.

XX асрда илм-фан тараққиёти ва тафаккурнинг ўзгариши инсон тақдирига турли ракурслардан қараш эҳтиёжини ҳам юзага чиқаради. Ўзбек илмий фантастикасида фантастик ҳикоя, фантастик қисса, фантастик дoston, фантастик роман, мистик-фантастик роман каби кўплаб жанрларда асарлар яратилган. Бугунги кунда фантастика санъатнинг киномотография, тасвирий санъат, театр каби турларига ҳам кириб боргандир. Бир қатор сахна асарлари ва фантастик фильмлар юзага келган. Эндиликда ўзбек фантастикасининг ўз муаллифи ва китобхонларигина эмас, балки алоҳида тадқиқотчилари ҳам мавжуд.¹⁰⁰

Ўзбек илмий фантастикасининг тараққиётида Ҳожиакбар Шайхоннинг ҳам муносиб ўрни бор. Адибнинг «7-СЭР», «Ажиб юлдузлар», «Еттинчи операция», «Ренэ жумбоги», «Ғаройиб қўланка», «Аждодлар хотираси», «Телба дунё», «Туташ оламлар», «Икки жаҳон овораси» сингари ўттиздан ошиқ турфа жанрлардаги асарлари ўзига хос адабиёт ва санъат ҳодисаларидир. Улар ўнлаб нуфузли тўплам ва алманахларда, мажмуаларда чоп этилди. Алоҳида китоблар сифатида муаллифнинг номини элга танитди. Ҳ.Шайхоннинг айрим ҳикоя ва қиссалари хорижда, жумладан, Россия, Франция, Чехославакия, Венгрия, Испания, Булғория, Олмония, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда чоп этилиб, шухрат топди. Халқларнинг ўзаро илмий-адабий ҳамкорлиги мустаҳкамланишига улуш қўшди. Шубҳасизки,

¹⁰⁰ Иброҳимова Р. Пути формирования и развития узбекской научной фантастики. - КД. 1980; Иброҳимова Р. Фантастика ва хаёт. Т.: "Руҳафзо". 1998; Салаев Ф. Ҳозирги ўзбек илмий фантастик адабиётида инсон ва табиат муаммолари. Филол. Фанлари номзоди...дисс. автореферати. Т.: 1994. Қувватова Д. Ўзбек илмий-бадий фантастикасида фольклор мотивлари. Филол. Фанлари номзоди... дисс. автореферати. Т.: 1997 ва б.

мазкур асарларда қайсидир даражада адиб шахсияти, ҳаёт йўли, эътиқоди, эстетик идеали тажассум топган.

Ўзбек фантастикаси, хусусан, Ҳ.Шайхов ижодини изчил кузатган олима Р.Иброҳимова ҳақли равишда таъкидлаганидай, адиб ижодининг дастлабки йилларида яратилган асарларда илмий гипотеза, башоратга мойиллик устун турган бўлса, кейинчалик бунинг ўрнини теран фалсафий мушоҳадакорлик ва реализмнинг янги қирраларини кашф эта бориш эгаллади¹⁰¹.

Ҳ.Шайхов илмий фантастикасидаги воқеалар силсиласи ғайритабиий тарзда кечади. Шунга қарамадан, бугунги замондошимизнинг ҳаёти ва ўй-фикрлари умуминсоний муаммоларга боғланиб кетган марокли саргузаштлар китобхонни ўзига ром этади. Илмий фантастик шакллар адибга инсон ҳаётининг мазмун моҳияти: *этиқод, ҳалоллик, поклик, инсоф, диёнат, меҳроқибат, самимият, бағрикенглик* билан *ёвузлик, жаҳолат, худбинлик, нафс илинжидаги турфа эвришишларни* контраст ҳолда ифодалаш имоконини беради. Адиб инсон виждонига мурожаат қилар экан, уни ғафлат уйқусидан уйғотиш ва баркамоллик сари ундашни кўзлаб калам тебратган.

Ҳ.Шайхов асарлари китобхонни ўйлашга, фикрлашга ундайди. Адиб бани инсон фарзандларини огоҳликка даъват этади. Инсон ва инсоний муносабатлардагина эмас, инсон ва табиат муносабатларида ҳам оқилона интилишларни ёқлайди. Одамзод куч-қудратига, илм-фаннинг чексиз имкониятларига қаттиқ ишонган ёзувчи алоҳида шахснинг бахтини мамлакат тақдирдан ажратиб қарамайди. Бу ҳол унинг тасаввур уфқлари кенгайиши, реализмининг чуқурлашишини белгиловчи бош мезонга айланган эди.

Ёзувчи ерликлар руҳидаги тажовузкорлик, ёвузлик, ўз қилмишлари оқибатларини идрок эта олмаслик иллатини кескин қоралайди. («*Мутамар*») Жаҳолат гирдобида қолган банданинг қўлаб жиноятлар сабабчиси бўлиши мумкинлигидан огоҳ этади. («*Ғаройиб қўланка*») Агар тараққиётнинг юксалиши ноўрин мақсадларга йўналтирилса, фалокатли оқибатларга сабаб бўлиши мумкин, - деб билади. («*Инқироз*») Ватан соғинчи, юрт қайғусиданда изтиробли туйғу йўқлигидан сўзлайди. («*Само меҳваридидаги намойиш*») Маърифатдан йироқлик, инсонга эътиборнинг йўқлиги турли жиноятларга доя бўлиши мумкин, - деб ҳисоблайди. («*Фавқуллодда сафар*») ва ҳоказо.

Англашиладики, Ҳ.Шайхов асарларида тасвирланган воқеалар нечоғлик инсон ҳаёти ва тасаввурига озиқ бераётган орзулар, фантастик гипотезалар, техник воситалару тафсилотларга бой бўлмасин, қайсидир маънода аниқ геосграфик макон муаммолари билан туташади, Инсоннинг ақлий-маънавий камолотини кўриш орзусидан руҳий қувват олади. Унинг «7-СЭР», «*Аланга*» каби ҳикояларини истисно этганда, аксарият асарларида мантикий фикр изчиллигида аниқ меъёр сақланади. Бошқачароқ айтганда, фантастика билан боғлиқ реализмнинг ўзаро муносабати бузилмайди.

¹⁰¹ Иброҳ. мова Р. Фантастика ва ҳаёт. Тошкент, «Рухфазо», 1998, -Б: 67.

Маълумингизким, моддиюнчилик фалсафаси узок йиллар давомида қатор мистика унсурлари: ғайри табиий кучларга ишонч, зикри само, Аллохнинг инояти, пирларнинг химмати, аждодлар руҳининг ҳимоysi, ният ҳолислигининг ҳосияти, илтижоларнинг ижобати. назаркардалик, ваҳий кароматлар кўрсатиш қобилиятини ғайри илмий қараш сифатида кўр-кўрона инкўр этиб келди. Бирок қадимги Шарқ ва Ғарб динлари, инонч-этиқодлари, фалсафий-илоҳий таълимотларида руҳий билишга алоҳида эътибор берилган эди.

Чунончи, оламнинг руҳий ибтидоси билан бирикиш ғояси мумтоз адабиётимизнинг етакчи пафосини ташкил этади. Биргина тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ улкан адабий мерос мисолида ҳам тараққиётнинг муайян босқичида таъқиқланган масалаларнинг теран миллий илдизлари мавжудлиги намоён бўлади. Дантенинг «*Илоҳий комедия*», Гётенинг «*Фауст*»га ўхшаган юксак санъаткорона асарларида ҳам моддий дунё ва руҳият олами ўртасидаги алоқалар ҳақида сўз боришлиги жаҳон адабиётида кўп асарлардан буён абадий муаммолар ижод аҳли диққатини жалб этиб келганлигини кўрсатади.

Нихоятда ҳолисона самимияту ҳаққонийлик тамойилига асосланиб ёзилган Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «*Бобурнома*» асарида проф. А. Абдуғафуров биз одатланган талқину тушунчалар билан изоҳлаш мушкул бўлган бир талай жиҳатларни синчковлик билан кузатади¹⁰².

Бинобарин, бу тарихий-мемуар асарда инсон аклини лол қолдирувчи, хайрат-таажжубга солувчи фавқулодда воқеа-ҳодисалар тасвирланган ўринлар анчагина. Жумладан, сўзнинг магик қудрати орқали ёмғирни тўхтатиш; хожа Аҳрор руҳининг таҳликали вазиятларда мададкор бўлиши ва далда бериши; чин ихлос орқали илтижо қилиб, Аллохнинг инояти ҳамда пирнинг руҳий химмати билан хасталиқдан фориг бўлиш; хасталиқни бир вужуддан иккинчисига ўтказиш; ғайри табиий кучларнинг Бобур мирзони ўз ҳимоysi остида авайлаб тутиб, орзуларини мустажоб этишлари, унга келган бало-қазоларнинг йўлини тўсишлари каби ўнлаб мисоллар инсон имкониётининг чексизлиги, ҳаёт ва коинотнинг, руҳий оламнинг ҳали ечилмаган ва илмий изоҳланмаган сир-жумбоқлари бисёрлигини кўрсатади.

Замонавий илмий-фантастик асар саналмиш Ҳ. Шайхоннинг «*Само меҳваридаги намойиш*» ҳикоясидаги оддий одам Жавдат - ғайратабиий ҳислатларга эга бўлган фантастик куч эгаси сифатида тасвирланган эди. Адибнинг «*Марс, Фобос, Деймос ва инсон*» асарида фантастик ҳолатни туш орқали бериш илк куртак сифатида юзага чиқади. Ёзувчининг «*Ғаройиб тушлар*» асарида эса тасвирланаётган воқеа бошдан оёк туш кўриниши орқали баён этилади. Шунингдек, «*Фавқулодда сафар*»даги Карим Ойбеков келажакка назар ташлайди. «*Марс, Фобос, Деймос ва инсон*» даги Омон даврлар оша тушда кезади. «*Само меҳваридаги намойиш*»даги астранавтлар Аллохни тилга олгани учунгина айбланиб қамокка олинишади. Бундай

¹⁰² Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. Т.: Ўқитувчи, 1998, 92-103 б.

тамоийиллар ёзувчининг катта насрга ўтиши учун муайян замин ҳозирлади. Романларида янада ривожлантирилди.

Ёзувчининг «Телба дунё» роман ¹⁰³ида ерда кечаётган воқеалар самога кўчирилади. Кўҳикофлик донишманд авлиё Ҳаким Амир Шайх эзгуликнинг рамзи сифатида тасвирланади. У фазовий мулоқотни кўзлаган Самандарга турли насихатлар қилиб, оқ фотиҳа беради. Ғафлатдан уйғониш, қирғинбарот урушининг олдини олишга йўналтириш мақсадида Нодиршоҳга ғайриоддий куч ато этади. Романда халқ ва Ватан олдидаги маъсулиятни сезмаган, ўз қудратини розолат йўлида ишлатган ёвуз Нодиршоҳнинг денёпарастлигига унинг ўғли Самандар каби тафаккур эгалари зид қўйиб тасвирланади.

«Телба дунё» романи учун «Минг бир кеча» эртак ¹⁰⁴ларига яқин композицион услуб, шунингдек, Алишер Навоийнинг «Лисон ут - тайр» дoston ¹⁰⁵идаги каби реал ҳаёт ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларнинг аллегорик баёнидан фойдаланиш анъанаси сезиларли таъсир этган. Мавжуд анъаналарга ижодий ёндошган Ҳ.Шайхов қатор мажозий образлар: Бойқуш, Хўроз, Қуёш, Тути, Илон, Қорабайтал воситасида давримизга ҳос расмийчилик, инсон кадрига етарлича эътибор бермаслик, мансабпарастлик сингари иллатларни тақдид қилади. Роман сюжети асосига инсоний кадр-қиммат, аҳиллик ва иноқлик ғоясини қўяди.

Ҳ.Шайхов ўз ҳаётий тажрибаси, билим ва иқтидорини, санъаткорлик маҳоратини ўзбек адабиёти ҳазинасини янада бойитиш, китобхон дидини юксалтиришга сарфлади. Ёзувчининг «Туташ оламлар» ва «Икки жаҳон овораси» романлари ижтимоий-фалсафий муаммолардан баҳс этади. Ҳаётни кадрлашга умуминсоний масалалар ҳақида ўйлашга ундайди. Проф. О.Шарофиддинов мазкур романлар ҳақида тўхталиб ёзади: «Уларнинг янгилиги шундаки, бу асарлар ўзбек насридаги биринчи мистик-фантастик романлардир» ¹⁰⁶.

Роман воқеалари реал макон ва замонда, бизнинг кунларимизда Тошкент ва Туркистонда бўлиб ўтади. Унда тасвирланган Баҳром Шайх ўз қавми томирлари билан мозийда ўтган улуғ авлиёлар Шайх Тоҳир, Тилла Шайх, Шайх Хожа Асрор валий ҳамда Аҳмад Яссавий шажараларига бориб тутушади. Ғулом Шайх ва Иқром Шайхлар ака-ука бўлишган. XX аср бошларидаги талатумларда хорижга чиқиб кетишган. Баҳром Шайх ана ўша Ғулом Шайхнинг ўғли. Романда тасвирланган Асадбек аслида улуғ шайхлар шажарасидан бўлса-да даҳриёна тарбия олган. Иттифоқо Баҳром шайх хонадонидан ғайритабиий ҳодисалар содир бўла бошлайди. Бу ҳодисалар Асадбекнинг кизи Назиранинг икки яшарлигида бошланиб, улғайгунча даёом этади.

¹⁰³ Ҳожиакбар Шайхов. Туташ оламлар; Икки жаҳон овораси. Илмий фантастик романлар. Т.: «Шарк» НМАК Бош таҳририяти, 2001.

¹⁰⁴ Минг бир кеча: Араб халқ эртаклари. Т.: Адабиёт ва санъат, 1986.

¹⁰⁵ Алишер Навоий. Лисонут-тайр (Насрий баени билан) Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.

¹⁰⁶ Шарофиддинов О. Ҳожиакбарнинг сирли олами. Суз боши. Ҳ.Шайхов. Туташ оламлар; Икки жаҳон овораси. Т.: «Шарк» НМАК Бош таҳририяти, 2001, 7 б.

«Туташ оламлар» романида келажакда содир бўлиши мумкин бўлган воқеаларни олдиндан башорат қилиш; руҳнинг инсон жасадига кириб олиб амалий ишлар қилиши; шайтоний руҳларни бадандан ҳайдаб чиқариш; илтижонинг хосияти ва дуонинг инсон руҳиятига таъсири; ғайб илмидан хабардор кишиларнинг девлар ёрдамидан фойдаланиши; инсон руҳининг ўтмишга сафар қилиши; телепатик мулоқот ўрната билиш; инсондаги магнит майдони ва коинотнинг махсус руҳий алоқа тармоғига уланиш мумкинлиги; Олий самовий тафаккур мавжудлигига ишонч каби масалалар қаламга олинади.

Ёзувчи романдаги реал қахрамонларни ҳам фантастик кучларни ҳам эзгулик ва ёвузлик кучлари (аникроғи раҳмоний ва шайтоний кучлар) тарикасида икки гуруҳга ажратади. Шу маънода мазкур романни фантастик йўналишда бўлмаган, реалистик услубдаги Омон Мухторнинг «Тепаликдаги хароба», Т.Маликнинг «Шайтанат» асарлари билан муштарак жиҳатларга эга дейишимиз ҳам мумкин бўлади. «Туташ оламлар»даги Асадбекнинг қизлари Назирага Тохир Шайхнинг, Наргизага Шайх Хожа Асрорнинг, Нафисага Тилла Шайхнинг руҳлари ҳомийлик қилишади. Бу қизларни дуохон башоратчи Гулшода бону, бахши ва қушноч Мастон буви, табиби ғайб Қулдош Али Ҳожи кабилар ўз ҳимоясига олишади.

Болта бойвачча, Теша бойвачча, Ўрок бойвачча каби уч ака-ука ва уларнинг ҳамтовоқлари Қоплонбек, Шамсиддин кабиларга эса Улуспир лақабли Иблиснинг малайлари бўлган инс-жинслар: боши каламушсимон шаклдаги Нуж, илонсимон киёфадаги Нут, қора мушукни эслатувчи Яослар ёрдам беришади. Шу тарика икки ўртада бошланган муросасиз кураш тасвирланади. Ёзувчи унинг илдизларини изоҳлашда диний-илоҳий қарашлар, халқ инонч-эътиқодлари, Қуръони Карим ва Ҳадиси шариф кўрсатмалари, жаҳон мифологиясидаги фикрлардан тортиб замонавий илм-фаннинг кўплаб тармоқларидаги Коинот ва бошқа ўлчовли оламлар ҳақидаги кашфиётларгача унумли фойдаланган.

«Туташ оламлар» романига ўз-ўзидан Одам Ато авлодлари ва Иблис ўртасидаги азалий зиддият билан боғлиқ катор илоҳий сюжетлар; Оламнинг яратилиши Иблиснинг ғаламисликлари, ўз газабини босолмаган инсон ва шайтон муносабатлари, эътиқодда собитликни акс эттирган «Забихи Исмоил қиссаси» бошқа афсона ва ривоятлар ҳам кириб келади. Бу ҳол, умуман, сўнгги йиллар ўзбек романчилигида кузатилаётганидек, бугунги инсон тақдирини унинг илк ибтидоси билан киёслашга интилишдан келиб чиққан. Инсондаги интилишларда ҳам, Иблиснинг бани одамни йўлдан оздириш ниятида ҳам Одам Ато замонларидан бери нисбатан кам ўзгаришлар бўлди, -демоқчи бўлишади ўзбек раманнавислари. Бевосита «Туташ оламлар» романида эса Ҳ.Шайхов ўзаро инсоний меҳр-оқибат ва ишончнинг йўқолиши, фитна-фасод шаробхўрлик, зино, ноҳақ қон тўкиш, ота-онага озор бериш, етимнинг ҳақидан-да хазар қилмаслик каби иллатларнинг кўпайишини одамзод руҳини бошқараётган, унинг қалбидан ўрин олган шайтоний кучлар билан боғлайди. У она заминни муқаррар ҳалокатдан асраш

учун эзгулик, инсоф, диёнат, ҳидоят йўлига қайтиш муҳимлиги ғоясини илгари суради.

Адиб замондошларимизни ғафлат уйқусидан уйғотиш, олий маслақдан бегоналик туйғусидан халос бўлишга ундаш, қирқ шайтон ҳам ип эшолмай қолиши мумкин бўлган нафс балоси, бадхулқлик, жахлатга муккасидан кетиш каби тобора дахрийлашаётган қавмнинг қалбига Аллоҳ ишқини жо этиш, эътиқод уруғини сочиб, ирода тарбиясига зўр бериш орқали маърифат ундириш мақсадини кўзлайди. Инсон фарзандининг ўз-ўзини бошқара олишигина ҳаётий уйғунликни таъминлайди, - деган фикрни илгари суради.

Шунинг учун ҳам Ҳ.Шайхов XX аср ҳақида гапирар экан, уни «*руҳият масаласида тош асри*», - деб баҳолайди. Чунки сўнгги қоз йилликда инсоният қалбидаги жин алвастиларни уйғотиш ва уларнинг яқдиллигини таъминлашга, яъни дахрийликка кўпроқ аҳамият берилган. Адибнинг комил ишончича роман қахрамонларидан бири сайрамлик Қўлдош Али Ҳожи тилидан айтилган XXI аср ҳақидаги фикрларда қатта умидворлик тажассум топган. Зеро, адиб янги асрнинг «*инсонда ва моддиятда руҳни уйғотиш*» асри сифатида майдонга чиқишига қаттиқ ишонади. Бошқачароқ айтганда, одамзод тафаккурининг тозаланиб, Умумқоинотнинг Тафаккур майдони билан ҳамнафас яшашини истайди. Китобхоннинг ҳаётий масалалар ҳақидаги қарашларини теранлаштириб, уни ўз ички «мен»ини кашф этиш имконини қўлга киритишга ундайди. Инсоннинг руҳиятини поклаш, қалбини маърифат ёғдуси билан тўлдириб, иродасини муқимлаштиришга интилади.

Роман муаллифи инсонни дунёнинг узвий бир зарраси сифатида буткул Қоинот кенглигида олиб қарайди. Одамзод ўз илохий моҳияти билангина олий бир мақом касб этади. Буни англаган руҳ хотиржамликка эришадигина эмас, балки ҳаёт ва моддиятни ўзгартириб, эзгу кучларни бирлаштириш орқали табиатга ҳам янгича руҳ ато эта олади, - деган фикрни ифода этади.

Демак, «*Туташ оламлар*» асари руҳ қушининг чинакам озодлиги ҳақидаги илк мистик-фантастик романдир.

Юқорида билдирилган фикрлардан аён бўладики, жаҳон халқлари фольклори ва ёзма адабиётида фантастик унсурлардан фойдаланиш қадимий ҳамда барқарор ходиса. Илмий фантастика ана шу анъаналар заминида XX асрнинг 60-йилларида пайдо бўлган янги бадий йўналиш – сўз санъатининг мустақил соҳаси. 80-йилларда шаклланган ўзбек илмий фантастикашунослиги мазкур адабиётнинг тараққиёт тамойиллари, ўзига хослиги, ижодий жараён спецификасига хос жиҳатларни изчил ўрганмоқда. Монографиянинг учинчи бўлимида биз ўзбек романчилиги тараққиёти, бадий тафаккур тақомилида Ҳожиакбар Шайхов насри, хусусан «*Телба дунё*», «*Туташ оламлар*», «*Икки жаҳон овораси*» романларининг ўрни ва аҳамиятини имкон қадар таҳлил ва тадқиқ этдик. Асосий эътиборни бу романларда қўлланилган фантастик аксессуарларгагина эмас, балки миллий тафаккур ва умуминсоний кадриятларга бўлган муаллиф муносабатининг бадий ифодасига қаратдик.

Шу орқали илмий фантастик романда олам ва одамни идрок этиш усулларидаги ўзига хосликларни англашга интилдик. Романлардаги аниқ

географик макон билан туташадиган жихатларда адиб илмий фантастика ва реализм муносабатлари мутаносиблигини таъминлашда куйидаги холларда услубий индивидуаллигини намоён этади:

- Заминда кечаётган воқеа-ҳодисаларни самога кучириш;
- насвирда контраст кўйиш ва рамзийликка эътибор қаратиш;
- реал ҳаёт ва илоҳиёт ҳақидаги қарашлардан кенг истифода этиш;
- аллегорик мазмундаги баёндан фойдаланиш;
- барча қаҳрамонларни раҳмоний ва шайтоний кучлар сифатида кескин кутблантириш ва ўзининг муайян томонга тамойил бўлишини яширмаслик;
- бузғунги инсон тақдирини унинг илк ибтидоси билан қиёслашга интилиш;
- Одамзод тафаккуринини Умумқошнот тафаккур майдони кенгликларида олиб кузатиш.

ИЛМИЙ-ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАР ПОЛИФОНЯСИ

Ўзбек романчилиги XX асрда оддийдан мураккабга томон интилиб, жаҳон романчилиги тараққиётига ҳамқадам бўлди. Унинг тараққиёт хусусиятларини назарий асосда умумлаштириш, энг муҳим ўзгаришларининг етакчи тамойилларини кўрсатиш маълум маънода миллий истиқлол даври романчилиги асосларини ҳам белгилашдир. Зеро, бугунги адабиёт-шуонослигимизда ун беш йиллик адабиётимизни ворислик асосида тадқиқ этиб, мавжуд изланишларнинг миллий ва дунёвий жиҳатларини очиб берувчи йирик фундаментал тадқиқотларга кучли зарурият сезилмоқда.

Маълумингизким, муайян адабий ҳодиса ривожининг сабаблари зарурият билан узвий алоқадорликда намоён бўлади. Бадий тафаккурдаги янгилик муайян замин асосида туғилар экан, сабабий боғланишлар моҳиятини англамоқ ҳам талаб этилади. Илло, миллий адабиёт, хусусан романчиликда пайдо бўлган янгилик ижодкор ирода ва истагининг ўзига хос шаклдаги ифодасигина эмас, балки ижтимоий-эстетик тафаккур ривожининг ҳам ҳосиласидир. Китобхон маънавий – рухий эҳтиёжини қондирмоқ, ёнқи инсон ва жамиятни қалам соҳиби идеалларига яқинлаштирмоқ маънасларида олинганида ҳам ички эҳтиёж заруриятни тақозо этади.

Бинобарин, бу ўринда зарурият адабий ҳодисанинг моҳиятидан, ички табиатидан келиб чиқиб, доимийлик ва барқарорлик касб этади. Роман жанри ривожига қатъий изчилликнинг мавжуд эканлиги аслида бутун оламда амал қилувчи қонунлар билан узвий боғлиқдир. Шу маънода ривожланиш роман жанри ички моҳияти билан белгиланади. Чунки роман олам ривожланишининг тадрижий жараёни билан умумий боғлиқликка эга бўлиб, адабий-эстетик зарурият ўз асоси ва келиб чиқиш сабабига кўра янги адабий ҳодисанинг ички моҳияти билан бевосита алоқадордир. Бошқачароқ айтганда, адабий жараён зарурий боғланиш ва алоқадорликда ривожланади ҳамда умумийликдан ажралмасдир.

Демак, ўзбек романчилигини бир бутунликда, яхлит тушуниш орқали воқеликнинг асосий томонлари билан бевосита боғлиқлигининг муайян қонуниятларини очиш имкони туғилади. Ҳамиша ҳам ижтимоий-эстетик тафаккур ривожининг муайян даврдаги даражасига уйғун тарзда адабий кашфиётлар учун эҳтиёж ва талаб пайдо бўлган. Чунки адабиёт ва санъат тараққиёти соҳасида айни дамгача эришилган ютуқлар адабий кашфиёт пайдо бўлишига шароит ҳамда имкон яратади. Алоҳида адабий ҳодиса бўлгулик янгилик амалга ошиш шаклининг тезлашуви эса муайян интеллектнинг истеъдоди, илҳом уфқларининг кенглиги, воқеликни кўнгли ва тафаккур призмасидан ўтказиб ифода эта олиш маҳоратига боғлиқ. Зоҳиран тасодифдай кўринган мазкур жараён воқеалар бағрида яширинган ички қонуниятлар асосида кечади. Илмий ҳақиқатнинг зарурият ва тасодиф

диалектикаси¹⁰⁷ ни англаш орқали ойдинлашишини инобатга олиш адабий ходисалар моҳиятини янада кенгрок тушуниш ва ўрганишда муҳим методологик аҳамиятга эгадир.

Жамиятнинг туб моҳиятини билиш, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва ролини белгилаш, таракқиёт мантиғини англаш учун авваламбор, жамиятнинг ўзи доимий ўзгариш ва ривожланишда эканлиги назарда тутилиши лозим. Ҳар бир тарихий даврнинг одами ўз эътиқоди ва илмий-маънавий даражасидан туриб жамият моҳиятини мифологик, диний, илмий-фалсафий асосларда ўрганиб келган. Жамиятнинг пайдо бўлиши, моҳияти, ўзлигини англаши, истиқболлари тўғрисидаги қарашлар тарихини кузатсак, Форобий “*инсоннинг фозиллиги*”ни; Ибн Сино “*бирдамликка бўлган табиий эҳтиёж*”ни; Гегель “*фалсафий тафаккур*”ни юксак санаганлигининг гувоҳи бўламиз. Англашиладики, ҳар бир ўзгарган тарихий даврда жамият моҳиятини янгича идрок этиш, унга нисбатан индивидуал ёндошиш зарурияти пайдо бўлган. Турли тарихий давр таълимотларида бўлганидек, адабий-эстетик тафаккурида ҳам жамият маънавий салоҳияти ва давр руҳи ўз аксини топади. Бу ҳол роман жанрини ҳам четлаб ўтмаслиги табиийдир. Ижод аҳли ҳамиша ўз даври муаммоларидан безовталанган, уларнинг ечимини топишга ақлий ва руҳий қувватини йуналтирган. Улар инсон моддий ва маънавий ҳаётида мувозанатни таъминлаш муҳимлигини ҳамиша таъкидлаб келишган. Ҳаётнинг ўзи доимо нисбатан илғоррок қарашларни юзага чиқарар экан. унинг бадий ифодаси учун ҳамиша имкон ҳам яратиб келган.

Илк ўзбек “роман”лари пайдо бўлган XX асрнинг 10-йилларидан буён жамият моҳиятини адабий-эстетик идрок этишда: диний маърифатчилик, маърифий ислохотчилик, жадидчилик, моддиюнчилик, миллий истиқлолчилик сингари турлича қарашлар амал қилиб келди. Алалокибат, шундай тўхтама келиндик, жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам, улардан бирини муҳим иккинчисини номухим деб ҳисоблаш ҳам бирдай хато экан. Интеллекларнинг ўзлигини тула намён қилишига муайян тарихий даврда жамиятда шаклланган сиёсий бошқариш усули ҳамда сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг даражаси кучли таъсирини ўтказар экан. Чунки, илм-фан таракқиётининг жадаллашиши ва интеллектуал салоҳиятнинг ривожланиши жамият маънавий ҳаётининг такомиллашуви билан узвий боғлиқликда кечади. Сиёсий-иқтисодий ҳаётдаги эркинлик даражаси ижтимоий-гуманитар фанларда, хусусан, бадий ижод ва адабиётшунослиқда айниқса кучли намён бўлади.

Масалан, 1925 йилгача бўлган даврда шўро адабиётининг тула мафкуравийлашиб улгурмаганлиги адабиёт оламида шаклий-услубий изланишларнинг кучайишига олиб келган. Ўтган асрнинг 60-йилларидаги “*нисбий эркинлик*”, 80-йилларидаги “*қайта қуриш ва ошқоралик*” сингари жараёнлар билан бэглик жамият ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётдаги турфа эврилишлар туфайли адабий тафаккурда, адабий тур ва жанрларнинг

¹⁰⁷ Фалсафа: Қомусий луғат. Т. Ўзбекистон фан тасуфлари миллий жамияти нашриёти 2004, 132-134 б.

ифода кўламида сезиларли янгилашиш жараёнлари юзага келган. Миллий истиклол йилларида хилма-хил ижодий-эстетик оқимлар, адабий мактаблар шаклландики, бу ҳам моҳиятан фикрлар плюралиزمи учун яратилган ижтимоий-мафкуравий имконларнинг мислсиз кенгайгани билан боғлиқдир.

Демак, адабиёт ривож, жумладан, романчилик тараққиёти даставвал, жамиятда фалсафий-эстетик тафаккур хилма-хиллиги учун яратилган имконлар билан ўзаро алоқадорликда кечади. Аслида ўзаро алоқадорлик олам мавжудлигининг энг умумий қонунияти сифатида барча нарса ва ҳодисалар универсал ўзаро таъсирининг натижаси ва юз беришидан иборат. Англашиладики, ижтимоий-гуманитар фанлар тизимидаги сифат ўзгаришлар: (адабий тур, жанр, шакл, услуб, ифода унсурлари каби) ни нафақат муайян минтақа ёки давр адабиёти доирасида, балки бениҳоя хилма-хил алоқа муносабатлари контекстида ҳам кузатиш тақозо этилади. Дунё адабиёти ички структуравий жиҳатдан яхлит ҳодиса экан, ўзбек адабиёти жаҳоний бадиий-эстетик тафаккур маҳсулларининг барча даврлари билан ўзаро муносабатга киришмаслиги мумкин эмас.

Роман - поэтик тафаккурнинг моддийлашган шакли. Ўзбек романи индивидуал хусусиятларини ўзаро алоқадорлик орқали ифода эта олади. Демак, унинг жаҳон адабиёти билан муносабатларини ўзаро таъсир доирасидагина тушунтириш, изохлаш мумкин эмас. Чунки адабий ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик тубандаги кўринишларда кечади:

1. Бевосита ва билвосита. 2. Доимий ва вақтинчалик. 3. Мухим ва номухим. 4. Тасодифий ва зарурий. 5. Функционал.

Инсоннинг фикрлари объектив оламни, демакки, адабий жараён ҳодисалари ўртасидаги алоқа ва муносабатларни билишда тобора чуқурроқ ва умумийроқ даражада англаш сари доимий ҳаракатда, илгарилашдадир. Айнан ўша ўзаро алоқадорлик инъикоси туфайли адабиётшунослик фанида структуравий жиҳатдан туркумланиш – турли хил махсус соҳаларга бўлиниш юзага келди. Бу эса фанлараро алоқа ва ўзаро таъсирни янада мустақкамлаш имконини берди.

Юртимиз дунёга юз тутган, хориж билан ҳар турли алоқалар кучаяётган, коммуникация воситалари беҳад ривожланаётган бир шароитда вақтинчалик ҳодисаларга маҳлиё бўлмаслик, муҳимдан номухимни ажрата олиш адабиётнинг миллий кифёсини сақлаш ҳақида қайғуриш ҳам талаб этилади. Муайян адабий ҳодисага бўлган муносабатни оқилона йўналтиришда мунтазамлик маромини сақлай олсак озод ва эркин тафаккур парвозлари кутилган натижалар бериши шубҳасиз. Дилмурод Қуронов таъбири билан айтганда, *минг йилликлар қатъидан озикланувчи миллий маънавиятимиз ўзига уйғун ҳолда сингишиб кетадиган қадриятларни ўзига мослаштириб қабул қилса, бошқаларини инкор қилади*¹⁰⁸. Демак, адабий ҳодисалар ўртасидаги сабабли алоқадорликни тадқиқ қилишда муносабатларнинг ғоятда муҳим жиҳатларини ажратиб олиш алоҳида аҳамият касб этади.

¹⁰⁸ Қуронов Д. "Адабиёт надири" ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Т.: Зарқалам, 2006, 110 б.

Таъкидлаш жоизки, миллий онг ва унинг амалда ўз ифодасини топиши айнан бир хил мақомдаги тушунчалар эмас. Собик шўро даври ҳукмрон мафқураси миллий онгни ўз йўриғига йўналтиришга астойдил ҳаракат қилди. Бу ҳол миллат онгининг амалда ўз ифодасини топиши учун жиддий тўсиқ эди. Нағижанда, миллий онгнинг ўзбекона манфаат ва мақсадларини амалга ошириш борасидаги фаоллик даражаси сусайди. Лекин бу ҳол миллат манфаатлари ва мақсадларини ифода этувчи миллий онгнинг ҳамиша мавжуд бўлганлигини инкор этмайди. Чунки таъкидланганидай, миллий онгнинг мавжудлик ва фаоллик даражалари айнан бир нарса эмас. Санъатда эса миллий онгнинг амалга ошиш ҳаракати тамомила ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шуниси билан реал ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдан адабиёт ҳамда санъат олами жиддий фарқланади.

Бизнинг романчилигимиз қадимий нореалистик аънаналар доирасида ҳам, реализм барқарор бўлган ҳам ҳамиша моддий дунёнинг ижтимоий таҳлил, тарихийлик меъзонларию қонуниятларига қатъий амал қилиб келган эмас. 90-йилларгача бўлган давр ўзбек романчилигида инсон шахсига фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатидагина қараб келинмаган. Айрим романларда инсоннинг руҳий ҳолатлари, туйғу ва хислатлари сиёсат ва мафқураддан холи тарзда акс этганлиги, ижод аҳли интуитив тарзда инсонга коинот тадрижининг табиий ҳосиласи – космик эволюция ҳодисаси сифатида қарашга етиб келганлигини кўрсатувчи мисоллар ҳам мавжуд.

Инсоннинг интуитив сезги ва тасаввурлари онг назоратидан ташқарида бўлса-да, унинг онги мавжудлиги ва ривожланишининг табиий шартидир. Қоланерса, ижодкор психикасининг онгости қисмида кечган, йўлини топиб онгли фаолият сферасига кўчирилган талай ифодалар борки, улар ўз залворига кўра қалам аҳлининг синчков кузатишларидан келиб чиқади, аниқ мақсадга йўналтирилади. Чунки, ижтимоий муносабатларга жалб этилган романнависларимизнинг эстетик идеали биринчи навбатда уларнинг субъектив борлигидан маънавий қувват олади. З.Фрейд тўғри таъкидлаганидай, зарур бўлган ҳолларда *“онгости инсон онгли фаолиятининг ўзига хос кузатувчиси- цензори”* сифатида чиқа олиш сифатига эгадир.

Демак, иродаси бақувват, сезги – кечинмалари чуқур, кўламдор, ҳиссиётлари тамомила миллий, тасаввурлари объектив реалликнинг барча иерархик даражаларини (оддий, майда бўлақлардан тортиб, то биосфера ва метагалактик воқеликкача) камраб ола биладиган, гипотетик хулосаларини концепция даражасига кўгара олган айрим ижодкорлар маънавий - руҳий дунёга гоътада мураккаб бўлиб, нафақат рационал шаклда, балки ҳиссий тарзда ҳам ўз ифодасини топган. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан шундай хулоса чиқадики, бадий адабиётда фақат ақлий тафаккур орқали эмас, балки ҳиссий идрок орқали ҳам инъикос объектига бўлган муносабат гавдаланади. Ёзувчи ташки таъсирларга реакциясини аффектив ҳолатларда акс эттирадигани, бу унинг шахс сифатидаги феъл-атвори, тарбия топган муҳити, иродасига, маънавий-руҳий дунёсига боғлиқдир. Ижодкорда аффектив муносабат мавжуд ва иродаси миллий асосларда шаклланган экан, 90-йилларгача яратилган етук романларда ижтимоий ҳаётга руҳий

муносабатнинг мавжуд бўлиши табиийдир. Салоҳиятли носирлар ички туйғу билан сезган ҳақиқатларини ифода этмасликлари мумкин эмас. Шубҳасиз, объектив олам ҳамда одамни фикрий ва ҳиссий англаб, ўз-ўзига доим ҳисобот бериб борган чинакам ижодкор реалликни қайта ишлар экан, миллий асосларда ифода этиш йўлларини кидирган. Бинобарин, амалий фаолиятини онгли тарзда бошқарган, назорат қилиб турган. Чунки, ўз-ўзини англаш воқелик объектлари ва ижтимоий кадриятларга муносабатни белгилайди.

Инсон онгининг амалий фаолияти жараёнида ҳиссий ва аклий сбрзлар узлуксиз равишда ўзгариб туради. Айниқса, ижод аҳли субъектив ички "Мен"и ўз тажрибаларидан тегишли хулосалар чиқаради. Амалий фаолияти махсулларининг аждоллари томонидан кадрланиши тилагида интилади. Аксарият романнависларнинг яқин ва узок тарихимизга мурожаат қилишлари ижтимоий-тарихий жараёнлар мантигини англаш орқали ўз даврини, замондошини тушуниш истагидан келиб чиқади. Доимо ниманидир тушунишга интилиш, қобилиятини юзага чиқаришга уринишдаги астойдиллик бир вақтнинг ўзида ижодкор онгини, психикасини бетакрор қила боради. Ташқи омиллар билан шартланганлигини юзага чиқаради. Ана шу психологик ҳолатларни моддийлаштира олиш эса қобилият ва иқтидорни талаб этади. Ўзини индивидуал тарзда намоён этаётган иқтидор соҳиби, амалий фаолияти жараёнида шахслараро муносабатга киришишга мажбур. Мажбурият юзасидан амал қилинаётган ижтимоий метёрлар ҳеч қачон истёдод ички майлларининг айнан ўзи эмас. Аксинча, унга мувофиқ келмаслиги билан характерланади.

Шу маънода ўзбек романчилиги тўплаган амалий тажрибада икки хил ҳолат мавжудлиги кузатилади. *Биринчи ҳолат* биздан 90-йилларгача яратилган романлардаги кўчимли, яширин маънолар орқали мавжуд тузум талаблари билан келиша олмаган қалам аҳли кўнглидаги энгости майлларидан унинг шахсияти – ижодий феноменини англаш сари боришни талаб этади. *Иккинчи ҳолат* эса, инсон онгининг бир қадар олдийрок шакллари, аниқрок айтганда, қахрамоннинг борлиққа муносабати билан боғлиқ кечинмалар дунёси ифодасига диққат қаратишни такозо этади. Чунки миллий истиклол даври романларида адабий қахрамонни онгсизлик ҳолатида тасвирлашга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бундай романларда анъанавий реализмга хос макон ва замон аниқлиги, баён изчиллиги, ифоданинг мантикий асосланганлиги кузатилмайди. Ўтмиш билан келажак кўпинча бир даврда ҳукм сураётгандай, ягона психик актга бирлашгандек тарзда акс эттирилади. Айрим қахрамонларнинг хулқ-атвори аффеқтив ҳолатларда, интуиция ва тафаккур ҳаракатида, туш кўриш ёки галлюцинация таъсирида барқарорлашади. Характерни хали ўзи тўла англаб етмаган ҳаракат-интилишлар ва ҳиссиётлар пировардида ночизик ҳолатдан чизикли ҳолатга томон етаклайди.

Қахрамон тақдирида дастлаб онгсизлик анча устун мавқеда намоён бўладикки, бу онгсизлик динамикасига тўла мувофиқ тарзда кечади. Дабдурустан у ўз фаолиятининг қузғатувчиларини англай олмайди. Образнинг вазиятни англаши мушкул кечиши унинг идроки сиқилиб қолиши

туфайли содир бўлади. Аста-секин у ўз-ўзини тахлил қилиш ва ўнгланиш сари юз буради. Бундай типдаги матнларни изохлаш ва талқин этиш учун герменевтика¹⁰⁹ назариясига мурожаат қилишга тўғри келади. Чунки, тарихий-фалсафий ифоданинг ўзи ҳозирги замон фалсафасининг матнларни назарий асослаб, методологик тушунтирувчи герменевтика назарияси ва амалиётига мурожаат қилишни тақозо этади. Герменевтика инсонни феноменология нуктаи назаридан ўрганиш, унинг борлигини англаш имконини беради. Демак, инсон ўз борлигини тахлил қилиш ва тушуниш асосида реаллаштириб бориши ҳақидаги янгича қарашлар бугунги ўзбек романлари моҳиятини тушунишга қалит беради. Зеро, “*матни тушуниш ҳеч қачон охирига етмайди*” (Х.Г.Гадамер). Чунки “*тушуниш ва англаш бир-бири билан узвий боғлиқ*” (Г.Риккерт). “*Тушунтириш субъектив жараёндир*” (М.М.Бахтин) каби қарашлардан тўртки олсак, талқинларимизнинг асосли эканлиги англашилади.

Бугунги кунда адабиётимизда инсон шахсининг мажудлиги, “*Мен*”нинг бетакрорлиги ҳақидаги экзистенциалистик талқинлар, баъзан эса диний-исломий фалсафа устиворлиги яққол кўзга ташланувчи қатор романлар майдонга келди. Миллий-адабий анъаналарнинг янгилиниши, рамзий-мажозий тимсоллар воситасида яратилган қаҳрамонларнинг сафи кўпайишига олиб келди. Адабий жараён табиатида юз берган бундай тозариш адабий жамоатчиликнинг кайфият-руҳиятига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Қизгин муҳокама-мунозараларнинг айнан замонавий талқинлар атрофида бўлаётганлиги мутлақо тасодифий ҳол эмас. Йилло, бугунги кунда ёзувчи бадиий ҳукмидаги поэтик оҳанг турфалашдики, ўзбек романчилиги тажрибалари ХХ асрнинг 60-80-йилларидан шахс фаолиятининг фожиаларини бутун бўй-басти билан кўрсатиши жиҳатидан анча илгарилаб кетди. Янги аср романларида нафақаг шаклий-услубий турфалик балки инсон қисмати ифодасида ҳам изчиллик намоён бўла бошлади. Инсон тақдирига юксак адабий мезонлар асосида ёндошиш, борлиқ ва шахсни янгича концепция асосида талқин қилиш кучайди. Натижада, ифодасининг жонлилиги, камровининг қуламлилиги, адабий тимсолларининг мураккаблиги билан ажралиб турувчи қўллаб романлар юзага келди.

Бугунги ўзбек романларида ҳам маърифатпарварлик ва романтик пафос учраса-да, бу Ҳамза ёхуд Абдулла Қодирий романларидаги маърифатчилик ва романтик услубдан кескин фарқ қилади. Чунки ўзбек романи ифода нуктаи назаридан-да тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтди. Олам манзарасини акс эттиришга бўлган янгича ёндашувлар романаовисларни олами сугро (Форобий таълимотидаги “*микрокосм*”) ни олами кубро (“*макркосм*”) нинг жавҳари деб қарашга олиб келди. Одамни оламнинг мағзи, гултожи ва мақсади сифатида талқин қилиш аслида қадимги Шарқда вужудга келган таълимотдир. Унинг илк куртакларини қадимги Ҳинд Ведаларида (пуруша), Хитой фалсафасида (Пан-Гу), Шарқ ва юнон мифологиясида учратамиз. “*Авесто*”да эса олами сугро ва олами кубро

¹⁰⁹ Фалсафа: Комусий дугат. Т: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. 2004, 88-89 б.

муносабатлари ҳақидаги тушунчалар изчил ва батафсил баён қилинган эди. Англашиладики, ифода нуқтаи назаридан ҳам адабиётимизда қадимий анъаналар янгича тарихий шароитда, ўзига хос тарзда ижодий давсм қилдирилмоқда.

Демак, микрокосмос талқинида бизнинг қарашларимиз Демокрит, Платон, Аристотель каби олимларнинг оддийгина “*инъикос*” назарияси билан боғлиқ қарашларидан ўзининг Шарқона (аниқроқ айtilса, Форобиёна) асослари билан фаркланади.

Миллий истиқлол ғоясининг умуминсоний мазмунида умумбашарий кадриятларнинг устиворлигини миллий даражада намоён этишга алоҳида аҳамият қаратилган. Диний бағрикенглик, ҳурфикрлилик, дунёвий билимларга интилиш каби тамойилларга асосланган. Романтичилигимиз ҳам жаҳон адабиётининг илғор восита ва усулларидан фойдаланиш орқали халқимиз мустақил ва эркин тафаккурини шакллантириш, ҳурфикрлиликни қарор топтириш, қомил инсонни тарбиялаш, нафосат дидини шакллантиришга хизмат қиладиган, моҳият эътибори билан миллий романлигича қолади.

Бугунги замондошимиз тафаккур тарзи ва эътиқодида инсон танасидаги рухнинг истак ва фикр ташувчи – онг Яратганнинг илоҳий қудрати эканлигига ишонч ҳам, материалистик йўналиш излари ҳам, инсонни биологик ва ижтимоий ҳаракатнинг ташувчиси сифатида англаш ҳам, онгнинг шаклланишига космик ҳодиса сифатида қараш ҳам мавжуд. Зотан, жамият, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарса, ҳодиса ва воқеалар, жумладан инсоният шаклланиши жараёнида тўпланган тафаккур маҳсуллари ҳам муҳим маънавий кадриятлар сирасига қиради. Илло, ижодкор ҳам оддий бир инсон ўлароқ, ўз умри давомида сон-саноксиз кадриятлар оламида яшайди. Умумбашарий кадриятларга содиқ бўлишга, ўзи яшаётган жамиятда умуминсоний кадриятларни миллий даражада намоён этишга астойдил ҳаракат қилади. Миллий кадриятларимизнинг ўзбекона ҳаёт ва турмуш тарзимиз, яшаётган ижтимоий муҳитимиз, халқимизнинг тарихий ўтмиши, аждодларимизнинг келажаги билан чамбарчас боғлиқ эканлигини яхши англайди.

Шуниси ҳам борки, энг олий кадрият бўлган инсоннинг ўз фаоляти, турмуш тарзи, хатти-ҳаракати, инонч-эътиқоди, умр маъносини англаши буткул шахсий даражада намоён бўлади. Демак, ижод аҳлининг ифода тарзи ҳам индивидуал ҳодисадир. Ҳар бир қаламкаш доимо ўзгаришда бўлган жамиятнинг туб моҳиятини билишга, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва ролини белгилашга, тараққиёт мантиғини мутафаккирона англашга ҳаракат қилади. Ижтимоий фалсафий таълимотларга имкон қадар ижодий муносабатда бўлиш, ўз даврида етилган муаммоларнинг поэтик ечимини топишга, жамият истиқболини олдиндан кўришга уринади.

Муайян бадий асар қайси даврда яратилган бўлса, унда ўша даврнинг руҳи, маънавий салоҳият даражаси ўз аксини қолдиради. Чунки ҳар бир ўзгарган тарихий даврда жамият моҳиятини янгича идрок этиш, унга ўзига хос ёндошиш зарурияти пайдо бўлади. Ягона мафқуранинг тўла

ҳукмронлиги, жамият ҳаётида унгагина хос тамойилларнинг ўзгармас акидалар тарзида кагъий ва мутлоқ тартибда ўрнатилишига асосланган биронта мафқуранинг истикболи бўлмаган. Ўрта аср Ғарб инквизицияси, шўро даври коммунистик мафқураси, XX асрнинг 30-йилларида Италия ва Германиядаги фашизм мохиятан акидапарастликка асосланган эди. Улар “ягона, илмий ва адолатли, барчага баробар” бўлишга даъво қилиб, яккахукмронлигини ўрнатгани ҳолда, ўзини бойитиб борадиган манбаалардан мосуво бўлишди. Бугун тарихга айланган даврнинг тоталитар сиёсий бошқарув усули шаклланиши ва амал қилиши ҳам ўша жамият сиёсий ҳуқуқий маданияти, маънавий-интеллектуал салоҳияти акидапарастликка асосланганлиги билан боғлиқдир. Шўро адабий сиёсати ўз мохиятидан фарқланувчи ғоя-қарашларга ёт назар билан қараб, фикрлар ранг-баранглиги, қарашлар хилма-хиллигидан тамомила узилиб қолди. Натижада, одамлар руҳиятига, жамият маънавий ривожига, илм-фан равнакига ғоятда жиддий зарар етказиб, пировардида таназзулга юз тутди.

Илм-фан ривожига етказилган жиддий зарар Ғарбда юзага келган фан ва техниканинг янги ютуқлари кўр-кўрона инкор этилганида, кўплаб фан соҳалари етарлича ривожлана олмаганлигида кўринади. Таъкидлаш жоизки, фақат ижтимоий фанларгина жабр кўргани йўқ. Генетика, кибернетика, политология, конфликтология, аксиология каби фанлар “сохта” ва “реакцион” деб эълон қилинди. Психология, социология, культурология, семиотика, бионика, информатика назарияси, эргономика сингари фан соҳаларининг ривожланиш йўллари тўсиб қўйилди. Қанчадан-қанча маданият дурдоналарининг исзис йўқолиши, юзлаб ақл-заковат соҳиби бўлган алломаларнинг қатоғон қилиниши, миллионлаб инсонларнинг бошига чексиз кулфатлар ёғилиши ва одамлар руҳиятида мутьелик, лоқайдлик, маҳдудлик, ўзга ғояларга ҳадиксираб қарашнинг шаклланиши чинакам маънодаги йўқотишлардир.

Маърифатли ҳуқуқий-демократик жамият кураётган мустақил Ўзбекистонимизнинг адабиёт ва санъат аҳли зиммасида комил инсон шахсини шакллантириш вазифаси туради. Жамият ўзида моддийлик ва маънавийликни, объективлик ва субъективликни, табиийлик ва ижтимоийликни бирлаштиради. Бинобарин, жамиятимизнинг барча сатҳларида бўлганидек, адабий танқидчилик, адабиётшунослик ва бадий адабиёт олдидан ҳам талай етилган муаммолар бўлиши табиий жараёндир. Демак, ҳаётини заруриятнинг ўзи миллий-адабий анъаналар заминидан узилмаган ҳолда жаҳон адабиётига хос нисбатан илғор жихатларни ижодий ўзлаштириш, адабий-назарий таълимотимиз дуч келган мураккаб муаммоларни оғишмай ҳал этишни тақозо этади. Қолаверса, бугунги кунда илғор фалсафий-эстетик қарашлар орқали адабиёт ва санъатни ривожлантириш, миллий истиклолгача амал қилиб келган, ҳануз айрим акидапараст кишилар онгидан тўла сиқиб чиқарилмаган шўро адабиётшунослиги тамойиллари ўрнига нисбатан илғорроқ таълимотларни яратиш муҳим эҳтиёжга айланди.

Роман — жанр сифатида инсоннинг воқеликка бўлган эстетик муносабатини умумлашган ҳолда ифодалайдиган бадиий-эстетик ҳодиса. Бадиий адабиётнинг эпик турига мансуб мазкур жанр ижодкор эстетик идеалига мувофик тарзда, санъат назариясига кўра, воқеликни фалсафий-социологик жиҳатдан ҳам таҳлил этиб, ўзига хос тарзда ифодалайди. Демак, романда санъаткор томонидан идрок этилган воқеликка бўлган жанрий-эстетик баҳо ҳам, бадиий режанинг амалга ошиши учун қулай бўлган шакл ҳам, ўзлаштирилган мазмуннинг ифодаси ҳам мужассамлашади. Шу боис ҳам роман китобхоннинг нафақат фикр-туйғулари, балки ҳаёлларига ҳам таъсир эта олиш қудратига эгадир. Роман жанр сифатида бир жиҳатдан ижтимоий - тарихий жараёнларга, иккинчи томондан эса санъатнинг ички динамикасига боғлиқ тушунчадир. Бинобарин, уни нуқул ижтимоий омилларгагина боғлаб талқин қилиш дуруст эмас. Зотан, роман тараққиётида ҳамшиша ҳам ижтимоий омилларга боғланавермайдиган ички тадриж мавжуд. Яъни унинг ривожда санъат тараққиётининг мустақиллиги қонунияти ҳам намоён бўлади.

Ҳар бир янгиланувчи жамият тафақурининг тозариши билан узвий боғлиқ тарзда янги ҳаётий мазмун ҳам пайдо бўлади. Бадиий адабиёт доирасида у ўзига хос шакл ва ифодани ҳам талаб этади. Буюк сўз усталари ижодида бу ҳол доимо намоён бўлиб келган ва ҳозирда ҳам мазкур анъана ижодий давом қилдирилмоқда. Чунки, ижтимоий воқеа-ҳодисалар ривожда ҳам, бадиий-эстетик тафаккур ва унинг ифодаси тадрижида ҳам узлуксизлик мавжуд. Ўзбек адабиётида кечаётган жараёнлар ўз микёсига кўра миллий характерга эга эканлиги унинг минтақавий ва умумбашарий моҳият касб этишини инкор этмайди. Адабий жараён манбаалари, уни белгиловчи омилларнинг сабаб ва оқибат сифатида намоён бўлиши шубҳасиздир. Демак, сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодиф категорияларида давр адабий жараёнининг зоҳирий ҳамда ботиний асослари ҳам ўз ифодасини топади. Шу боисдан адабий жараёнга бўлган муносабат тараққиёт моҳиятига, инсон омилига ёндашуви нуқтаи назаридан жамият кайфиятига у ёки бу даражада таъсир ўтказди. Англашиладики, адабий ҳаракатнинг пировард мақсадлар сари йўналганлиги муҳим аҳамиятга моликдир.

Адабий фалсафа маълум маънода ижодкор зиёлининг маънавий-руҳий қиёфасини белгилайди. Унинг мақбул жиҳатлари эса реал шароит тақозосига кўра жамият маънавиятига сингишиб кетади. Жамият маънавий ҳаётига илмий-фалсафий карашдан кўра нисбатан олдинроқ ҳаёт муаммолари ва шахс руҳияти турли ракурсларда бадиий-эстетик талқин этилган асарлар кириб боради. Бизнинг романчилигимизда шахс бадиий талқини, ҳаёт моҳиятини англашдаги нуқтаи назарларнинг турфалашуви ХХ асрнинг 90-йилларидан эътиборан тўла юзага чиқди. Бироқ мазкур фикр илк ўзбек романларидан 90-йилларгача бўлган даврдаги инсон талқини ҳам, романнинг шаклий-ифодавий усуллари ҳам доимий ўзгаришда бўлганлигини инкор этмайди. Зеро, мафкура яққаҳоқимлиги даврида ҳам инсонни англаш йўлидаги ҳаракатларда баъзан давр интилишларининг тор қолипларини ёриб

ўта олган бадий талқинлар учрар эди. Мафкуравий тазйиқ уларнинг тўла намоеън бўлиши ва етакчи мавқе эгаллашига имкон бермас эди.

Демакки, юкорида таъкидланган инсон бадий – эстетик талқини ҳамнша ўзгаришда, янгиланишда, тадрижий тараққиётда бўлганлиги ҳақидаги фикр иштибоҳ туғдирмайди. Зеро, бизнинг моддий ва маънавий манфаатларимизга зид ҳаракатларнинг ўз вақтида бадий-эстетик йўсинда англанигани ҳамда халқимиз маънавиятига тинимсиз тарзда сингдириб келингани миллатнинг ўз-ўзини англашига, маънавий-руҳий салоҳиятини намоеън этишига, ягона умуммиллий куч бўлиб бирлашиб, ўзлигини химоя қилишига муҳим омил сифатида ички туртки берди. Илло, узок давр мафкуравий тазйиқ остида яшаб келган халқ учун тарихнинг бурилиш нуқтасигача бўлган даврда ижтимоий-миллий манфаатларни яширин, кучимли маънолар орқали ифода этиб, миллатга руҳий мадад бўлиш, уни парокандаликдан асраш теран ҳаётий мазмун касб этади. Демак, романга хос хусусиятлар жанр тараққиётининг ҳар бир босқичида ўзига хос тарзда намоеън бўлиб келган.

Оддий халқнинг маиший ҳаётини, қахрамонона ўтмишини, орзу-умидларини гоҳ тарихий, гоҳ романтик, гоҳ маърифий, гоҳида эса объектив характерда акс эттириши маъносида ҳам, тарихнинг бурилиш нуқталаридаги кайфиятини ижодкор эстетик идеалига мувофиқ тарзда ифодалаш жихатидан ҳам ўзбек романи халқ эпосидан озикланади. Ўзбек романи тадрижий тараққиётини кузатсак, унда халқ эпосига хос талай миллий хусусиятлар (сюжет таркибида реал воқеликнинг бадий тўқима, ҳаёлий тасаввурлар ва диний-илоҳий қарашлар билан чатишуви, эпик қўламдорлик, воқеликнинг баён қилиниш тарзи, баён шакли ва усуллари) нинг намоеън бўлишига гувоҳ бўламиз. Мумтоз романтик адабиёт таъсири эса ижодкор фантазиясининг кучлилиги, рамзий-мажозий тасвир устиворлиги, сюжет халқаларининг боғланишида баъзи ҳолларда учровчи шартлилик, образ характерининг фавкулотда ҳолатларда очилишида кўзга ташланади. Халқ эпосидаёқ тасвирнинг замон чегараси анча кенгайган эди. Муаллиф, шартли хикоячи ёхуд қаҳрамон баёнидан фойдаланилар, оддий тафсиллий баён, диалог, монолог, автор чекиниши, ўйлаш, ички нутқ сингари баён шакл ва усуллари кенг қўлланиларди. Инсон руҳий оламини чуқур ёритишда ҳам эпс чексиз имкониятларга эга эди. Романтик адабиётда эса воқеликка нисбатан ижодкорнинг муносабати эркин бўларди. Қолаверса, ўтмиш адабиётимизда тасвирланган фавкулотда характерлар ҳам қалам аҳлининг орзу-умидларини ташиш баробарида муайян тузумга бўлган муносабатини-да ифодалайди. Романтик тасвир усул ва воситаларидан фойдаланилган асарлар китобхон қалбига: интилиб яшаш, умидворлик, яратувчанлик ва бунёдкорлик туйғусини олиб кира олди. Айнан шундай асарлар миллат характеридаги курашчанлик ва ҳаётий жўшқинликнинг сўнмаслигига барақати хисса қўшди. Ҳажвий пафосни айрим ҳолларда кучайтирган ва шунчаки комиклик туғдиришга эмас, балки воқеликка эстетик муносабат билдириш, ижодкор идеалига зид жихатларни нозик қочиримлар орқали зукюлик билан гоҳ киноявий, гоҳ шафқатсиз реализм асосида ифодалашга

йўналтирган Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад ўз ижодларининг ҳаракат доирасини нақадар кенгайтиришга эришган эдилар. Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур, Гавҳаршодбегим сингари тарихий сиймоларни жонлантиришда Ойбек, О.Ёқубов, П.Қодировлар том маънода миллий идеаллардан озикланишган эдилар.

Демак, ўзбек романчилиги тараққиётининг бугунги даражасини нуқул Ғарб романчилиги поэтикасига боғламасдан, миллий манбалардан озикланиши асосида ҳам ўрганиш мумкин. Чунки тарихий-зарурият ва ижодкор эстетик идеали талаб-эҳтиёжларининг ўзи бутун адабиёт тарихидаги узвий алоқадорликни келтириб чиқаради.

Яқин ўтмишда биз асосланган ғоя ва қарашларнинг яроксиз бўлиб чиқиши аслида ғайриилмий таълимотнинг ҳаётий эмаслиги, одамларни сароб мақсадлар – абсурдга томон бошлагани билан боғлиқ. Тараққиёт моҳияти ва йўналишини белгилашдаги марксистик сохтакорлик ва утопия ғайритаърихий характерга эгаллиги боис таназзулга маҳкум бўлди. Бугунги насримизга кириб келган жаҳон адабиёти илғор аънаналаридан бири ёлғон бурч, ёлғон ахлоқ, ёлғон ижтимоий муносабатлар қурбони бўлган, маънисиз умидлар кучоғида яшаган инсон фожиасини тасвирлаш орқали даврнинг долзарб муаммоларига муносабат билдириш бўлди. Алданган шахс умрининг таги пуч ғояларга сарфланганлигини бутун кескинлиги ҳамда фожиаси билан қабарик тасвирлаш романчилигимизда рамзий-мажозий тимсолларни анча кучайтирди. Долзарб муаммоларни дадил кўтариш, китобхон тасаввурларини бир қадар янгилаш, унга замонавийлик бағишлаш ўзбек романчилигининг жаҳон насри айрим илғор аънаналарига яқинлашишига имкон берди.

Эндиликда нафақат давр ҳаётининг салбий жиҳатлари ёхуд ички зиддиятлари, балки собиқ тузум ва унда фаол ҳаракат қилган инсон фаолиятининг фожиали нлдизлари тасвирига эътибор кучайди. Бундай туйғу ва ғоянинг ошқора ифодаси ХХ асрнинг 90-йилларигача яратилган ўзбек романларида кузатилмайди. Чунки муайян тузум пойдеворлари мустаҳкам бўлган 60-80-йилларда уни буткул инкор этиш имкондан хориж иш эди. 90-йилларга келиб адабиётимизда танилиб қолган М.М.Дўст, Э.Аъзам, Х.Султон, Т.Мурод, Х. Дўстмуҳаммадлар авлоди ўзи билан янги поэтик оҳанг ҳам олиб кирди. Киноя-кесатикқа йўғрилган бу поэтик оҳангга тасвирланаётган воқеа ва кишиларга бўлган муносабат кескин ўзгарди, эстетик ҳукм залвори ошди. А.Қодирий, А.Қаҳҳор каби отахон адиблар ижодий меросида кузатилган тасвирнинг фош этиш усуллари истехзо, таъна, пичинг, захарханда эпик турнинг роман жанрида кенг истифода этила бошланди. Салоҳиятли ва билимдон носирларнинг объектив воқеаникка умуминсоният манфаатлари нуқтаи назаридан миллий асосда ёндошишлари сезиларли натижалар берди. Янгича илмий-адабий ва эстетик тафаккур услуби тамойиллари шаклланди. Бугунги кунда уларнинг Т.Рустам, Л.Бўрихон каби эртасидан умидли издошлари пайдо бўлди.

Демак, бу шунчаки субъектив хошиш-истакнинг устиворлиги бўлмай, етилиб қолган ижтимоий-эстетик вазиятнинг тақозоси, китобхон маънавий-руҳий олами талаби, бутун жамият миқёсида бошланган ислохотлар берган

имконлар самараси эди. Англашиладики, бу уринда ижодкорларнинг сезги - тасавурлари ва тафаккури ўз-ўзини, дунёни бир бутун ҳолда, ривожланишда англаш имконини берган. Ижтимоий ҳодисалар объектив характерининг англаниши лозим бўлган зарурият даражасига кўтарилиши ҳам муҳим роль ўйнаган. Бинобарин, умри тугаган жамиятни инкор этиш объектив зарурият туфайли субъект тафаккурида пайдо бўлган истак ва ироданинг ифодасидир. У эса “*дунёмизни нуқсонлардан ҳалос этишни кўзловчи ҳаётсеварлик*” (Г.В.Лейбниц) қа асосланади.

Демак, ривожланиш тамойиллари адабий жараёнга бевосита дахлдор. Аммо, эстетик мушоҳадакорлик, баҳо ва ҳукм ижод аҳлининг махсус завқига боғлиқ – субъектив характерга эга. Инсон зоти ҳам жисмонан, ҳам маънавий-интеллектуал жиҳатдан бир-бирига ўхшамайди. Ана шу “*буюк тенгсизлик*” (И.Кант) замирида ижтимоий-эстетик имконият ҳам мужассам. Ҳар бир ижодкорнинг олам ва одамни билиш имконияти, салоҳиятининг даражаси, объектга эстетик муносабати, идеали, поэтик маҳорати мутлако индивидуалдир. Чинакам истеъдод соҳиблари ўз эътиқодида собит, кучли ирода эгалари сифатида ижтимоий адолатсизликларга нисбатан мурося қила олмасликлари билан ажралиб турадилар. Олам ҳодисаларини тушунишда улар фаросат тушунчаларидан кўра кўпроқ руҳий сезгиларига, қалб амрига кулоқ тутадилар. Сезгиларда эса субъективлик ва бетарафлик хусусияти устивордир. Бошқачароқ айтганда, олам ижтимоий тарзда эмас, инсоний моҳиятда англанади.

Бизнинг мазкур фикримиз ижодкор назарида олам фақат ҳиссиётдан иборат ҳолда англанади,-деган маънода тушунилмаслиги керак. Зеро, биз ҳар бир ижодкорнинг объектив воқеликка бўлган у ёхуд бу тарздаги муносабатини ифода этишини инкор қилмоқчи эмасмиз. Таъкидиламоқчимизки, ташки олам материалистлар тасдиқлаб келишганидай, инсон миясида жс бўлган (*интроекция*) гина эмас. Ижодкорнинг фаолиятида инсоният тафаккури етиб келган ва тажрибада синондан ўтказган натижалардан зияҳор кам бўлмаган мавқеда унинг мутлако ўзигагина дахлдор бўлган сезги ҳамда тасавурлари ҳам иштирок этади. Айнан шунинг учун ҳам бугунги романларимиздаги инсон онгли ҳаётини ташкил қилувчи мазмунларнинг шаклланиш жараёнлари *феноменологик ёндашув* усули ёрдамида таҳлил этишни талаб этади. Бу тарздаги муҳокама жараёнида асосий эътибор: субъектив тажриба, шахс руҳидаги фикр, инсон “Мен”ининг ўзига хос бетакрор Яратик эканлиги, унинг микродунёсини объективлаштириш мушкуллигига қаратилади. Бизнинг ҳукм- хулосаларимиз ҳамиша нисбийдир. Чунки ундан доим нималардир сирғаниб қолади. Инсон зотининг шундай жиҳатлари борки, улар на рационалистик тушуниш, на-да ижтимоий изоҳлашга сиғмайди. Бу мавжудот такрорланмас шахс-экзистенция. (Жан Поль Сартр) Мана шу нуктага эътиборнинг кучайганлиги ўзбек романчилиги имкониятларини мислсиз кенгайтирди.

Бизнинг романнависларимиз эндиликда инсон ҳаётини илгаригидай реал воқеликкагина боғлаб эмас, балки тақдирбитик ва омад, тангрининг инояти ва индивиднинг интилишлари, маънавий-руҳий олами мусаффолиги –

имони поклигига узвий боғлаб тасвирлашга интилоқдалар. Демак, нафақат романий тафаккур тарзи, балки ифода усуллари ҳам тобора янгиланиб бормоқда. Қувонарли жихати шундаки, ўзбек романчилигидаги бундай ижобий ҳаракатлар О.Ёқубов, П.Қодиров, О.Мухтор, Э.Самандар, Ў.Хошимов, Ш.Холмирзаев, С.Сиёев, М.Али, Х.Султонов, Х.Бегматов, А.Дилмурод, Ш.Бўтаев, У.Ҳамдам, А.Саид, С.Вафо, Т.Рустам, Л.Бўрихон, И.Шомуродов каби турфа авлодга мансуб носирларимизнинг ижод маҳсулларида ҳам турли-туман кўринишларда изчил тарзда намоён бўлмоқда. Бу эса миллий истиқлол даври ўзбек романчилиги ҳам маънавий, ҳам шаклий-услубий изланишлар жараёнини бошидан кечираётганлигини кўрсатади.

Эндиликда романчилигимизда ижтимоий ҳаёт ва шахсни ифода этишда янгича бадиий-эстетик концепция талқини етакчилик қила бошлади. Умумбашарий адабий-бадиий меъзонларнинг барқарорлик даражаси ортди. Шахс тимсоли жонли ва кўламдор гавдаланиб, роман ғояси ифодаланган тасвир оҳанги пафосга айланди. Натижада, шахс ғожиаси ҳақидаги ёзувчининг ҳукм-хулосалари яқин ўтмиш ҳаётига нисбаган айбнома тарзида жаранглай бошлади. Ўзбек модерн романларида ўз руҳий дунёсидан мантик излаган, реал дунёга нисбатан бегоналик сезган Рустам ("Тушда кечган умрлар"), Абдулла Ҳаким ("Минг бир кийёфа"), Фозилбек ("Бозор"), Юсуф ("Мувозанат"), Акбар ("Исён ва итоат"), Бадал Армон ("Капалаклар ўйини") сингари йўлсизликдан қийналаётган шахс дунёкараши ва кайфияти ҳолат-манзараларини моддийлаштиришга эътибор ортди.

Миллий-адабий анъаналарга хос умидворлик асосида дунё адабиёти илғор тамойилларини ижодий ўзлаштириш хайрли самаралар берди. Шахс муаммоси талқини янгиланган экан, бу бадиий тафаккур табиий тадрижининг муқаррар ҳосиласи, тозариб бораётган бадиий диднинг талабидир. Дунёнинг жорий ҳолати ҳақида идрокимизда янгича бадиий концепция пайдо бўлиб, яхлит бир тус олган экан, романий қахрамоннинг шаклланиши ва ифодаланиши ҳам шунга мувофиқ тарзда кечади. Чунки бадиий идрок ҳаминша ўзига эш бўлувчи ифода йўсинини ҳам талаб этади. Бугунги кунда ўзбек романчилигида илгаридан мавжуд бўлган нореалистик шакллар ҳам, реалистик интилишлар ҳам бадиий-эстетик тафаккурнинг дунёвий янгиликларини ўзига сингдириб тобора тараққий этмоқда. Айниқса, нореалистик изланишлар романларимизнинг ифода тарзини, мазмун-мундарижасини, шакл-шамойилини бениҳоя кенгайтирди. Бу турфа фалсафий-эстетик оқимларга таянувчи жаҳон романчилик мактаблари тажрибаларини миллий асосда ижодий ўзлаштиришга кенг йўл очилганлиги билан изоҳланади.

Ҳар бир алоҳида роман унга ўзининг ички қонуниятлари асосида ёндошишни талаб этади. Муайян ижодкорнинг яхлит услуби эса алоҳида олинган романлари услубидан келиб чиқиб белгиланади. Бир асар доирасида муайян услубнинг етакчилиги унинг бағрида ўзга услубий белгиларнинг мавжуд бўлиши мумкинлигини инкор этмайди. Муайян романнавис ҳар бир янги асари билан ифода тарзининг ўзига хос қирраларини намоён этади. Ҳаёт

ва шахе бадий тадқиқидаги муваффақияти билан жанр ифода доғрасини кенгайтиришга улуш қўшади. Чунки иyson рухияти, тафаккур тарзига хос фавқуллоддалик хамиша унинг ифодаси учун етарлича асос вазифасини ўтайди. Ижодкорнинг ўзлиги, фикрлаш тарзи миллий-маънавий рухидан ташқарида намоён бўлувчи услубнинг бўлиши мумкин эмас. Демак, романнавис индивидуаллигини дунёқараш ва ифода ўзига хослиги белгилайди. Ҳар қандай жаҳоний қараш ва усуллар ижодий ўзлаштирилиб, миллий-эстетик актга эврилиши ва шарқона талқин қилинишига эришиш лозим. Бу талабга амал қилинмай битилган асар ўзбек романи поэтикасини юксалтиришга ҳам, китобхон эстетик дидини янгилаш ва маънавиятини ўстиришга ҳам улуш қўша олмайди. Шунингдек, романчилигимизни умумбашарий микёсларга кўтаришга ёрдам берувчи янгилик мақомини ҳам касб эта олмайди.

М У Н Д А Р И Ж А

БИРИНЧИ БЎЛИМ:

- 1.1. Туташ томирлар: поэтик ижод имкониятлари 3
- 1.2. «Туркистон шевасинда нашр қилинган илк таъсирли рўмон» 6
- 1.3. Ҳозирги ўзбек романчилиги сарчашмалари 30
- 1.4. Чўлпон ва бугунги чўлповшунослик. 35
- 1.5. Ички контрастли коллизия ва қаҳрамон руҳияти тадрижи 46
- 1.6. Бадий- эстетик тафаккурнинг ижтимоийлашуви 53
- 1.7. “Навой” романи жозибаси 57
- 1.8. Характер динамикасиинг эстетик идеал моҳиятига мутаносиблиги 66
- 1.9. Адабий жараён диалектикаси (Дастлабки бўлимга хулоса ўрнида). 72

ИККИНЧИ БЎЛИМ:

- 2.1. Реал воқеалар камрови ва уни эстетик идрок этвш 82
- 2.2. Ўзбек романи поэтикаси янгиланиш босқичида ... 89
- 2.3. Роман туқимасида серкатламлик ва кенг камровлик 93
- 2.4. Тасвирнинг бадий-эстетик салмоғи 98
- 2.5. Инсон шахсининг фалсафий-психологик таҳлили 116
- 2.6. Кўнгил мулки. 123
- 2.7. Ўзбек романчилигида янги тўлқин (Иккинчи бўлимга айрим хулосалар). 135

УЧИНЧИ БЎЛИМ:

- Мистик-фантастик роман имкониятлари 142
- Х УЛОСА : Илмий-эстетик қарашлар полифонияси 149

Монография. Ёқубов Исломжон Ахмаджонович

ЎЗБЕК РОМАНИ ТАДРИЖИ

Тошкент - “Fan va texnologiya” – 2006.

Мухаррир: М.Тожибоева

Тех. муҳаррир: А. Мойдинов

Мусахҳих: М. Ҳайитова

Босишга рухсат этилди: 10. 05. 2006. Қоғоз бичими: 60 x 84 1/16.
Офсет усулида чоп этилди. Буюртма: 66. Ҳисоб шартнома № 29- 06.
Ҳисоб нашриёт табоғи 10,0. Адади: 499. Баҳоси келишилган нарҳда.
“Fan va texnologiya” нашриёти, 700003, Тошкент ш. Олмазор, 171.
Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasida чоп этилди.
Тошкент ш., Олмазор, 171.

Исломжон Аҳмаджонович Ёқубов – 1961 йилда Хоразм вилоятининг Ҳазорасп туманида туғилган. Нукус Давлат университетининг филология факультетида ўқиган (1978-1983). Ҳазорасп туманига қарашли ўрта мактабларда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси (1983-1990), ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида аспирант (1991-1993), Урганч Давлат университетида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, декан муовини (1993-2002), ЎзМУ да докторант (2002-2005) сифатида фаолият кўрсатган. Ҳозирда ЎзМУ “Фалсафа ва фан методологияси” кафедрасининг доценти.

И.А. Ёқубов филология фанлари номзоди (1994), доцент (1998). Унинг “Илмий тадқиқот асослари” (1995), “Маънавият ва қадрият зарварақлари” (2000), “Адабий мерос ва миллий тафаккур” (2001), “Истеъдод ва маҳорат” (2003), “Ўзбек адабиёти” 10-синф (ҳаммуаллифликда Алмати, “Мектеп” 2003), “Қулонқаробоғ оҳанглари” (2003), “Ҳозирги адабий жараён” (2005) каби рисола, ўқув-ўқув услубий қўлланмалари, шунингдек, вақтли матбуотда 70 дан ортиқ илмий мақолалари чоп этилган. Исломжон Ёқубов “Миллий истиқлол даври ўзбек романлари поэтикаси” номли докторлик диссертациясини тугаллаш арафасида.